

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A TARTALOMBÓL:

Borosy András

**KÖZRENDŰ ÉS NEM SZABAD EREDETŰ HADAKOZÓ
NÉPELEMÉK AZ ÁRPÁD-KORBAN**

Ács Tibor

**AZ ELFELEJTETT ELSŐ KATONA AKADEMIKUS
KISS KÁROLY (1793–1866)**

1

XXIX. ÉVFOLYAM · BUDAPEST, 1982

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

PHYSICS DEPARTMENT
5712 S. UNIVERSITY AVE.
CHICAGO, ILL. 60637

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

I

1982

ÚJ FOLYAM · BUDAPEST · XXIX. ÉVFOLYAM

A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Dr. Ács Tibor alezredes (Budapest), *dr. Ács Zoltán* történész-muzeológus, a Kisvárdai Vármúzeum igazgatója (Nyíregyháza), *Borosy András*, a történelemtudományok kandidátusa, főlevéltáros, a Pest megyei Levéltár főmunkatársa (Budapest), *dr. Bódey József* (Budapest); valamint *dr. Csendes László* alezredes, *Józsa Antal* alezredes, kandidátus, *dr. Szakály Sándor*, *Viniczai István*, *Windisch Aladárné*, *Zachar József* kandidátus, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársai.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata

Szerkesztő bizottság:

Balázs József (főszerkesztő), Benda Kálmán, Farkas Márton, Godó Ágnes, Háncs Ernő, Hetés Tibor, Liptai Ervin (a szerkesztő bizottság elnöke), Mucs Sándor, Nagy Gábor, Nádor Tibor, Ölvedi Ignác, Tóth Sándor, Urbán Aladár

Szerkesztő:

Csákvári Ferenc

Szerkesztőség:

Budapest I., Kapisztrán tér 2—4. Postacím: Budapest, Pf. 7. 1250.
Telefon: 360-764

Kiadja:

a Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest VIII., Kerepesi út 29/b.

Postacím: Budapest, Pf. 22. 1440. Telefon: 330-993

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 52,— Ft,
negyedévre 13,— Ft

Terjeszti:

a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodájában (Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180-850. Postacím: Posta Központi Hírlap Iroda, 1900 Budapest) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Index: 25 371

HU ISSN 0017—6540

82.2707/2-01 — Zrínyi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Vágó Sándorné vezérigazgató.

TANULMÁNYOK

BOROSY ANDRÁS

KÖZRENDŰ ÉS NEM SZABAD EREDETŰ HADAKOZÓ NÉPELEMELK AZ ÁRPÁD-KORBAN

I. Európai kitekintés

A középkori Európában a hadakozás főként a nemesek feladata volt. A nemzetségek előkelőiből és a fegyveres kíséretnek tagjaiból kialakult feudális nemesesség, mely Európa történetében hosszú évszázadokig, egészen a XIX. századig döntő szerepet vitt, kiváltságait, irányító szerepét „honvédő”, hadakozó funkciójából eredeztette, s „harcias” jellegét még akkor is hangsúlyozta, mikor a tényleges hadakozásban már alig volt szerepe. A X—XV. században a haditechnika alakulása is kedvezett a nemességnek. Az e korszakban uralkodó fegyvernem, a nehéz (és egyre nehezebbé váló) fegyverzetű lovasság harceljárásának elsajátítása nagy gyakorlatot, sok szabadidőt és nem csekély fizikai erőt kívánt. Csakis olyan harcos kezelhette hatékonyan a hosszú lovagi lándzsát, a súlyos, kétélű kardot, aki nem maga termelte a számára szükséges javakat, vagyis ki- nek ellátásáról mások gondoskodtak. A feudális terménygazdálkodás korában csak egy földbirtokkal és a földbirtokot megművelő parasztokkal bíró személy, más szóval feudális úr volt erre képes, valamint az uralkodó, vagy valamely más nagyúr „kenyerén élő”, általa közvetlenül ellátott harcos.

A X—XV. századi Európa hadseregeiben harcoló nehézlovasok tehát többségükben földbirtokos nemesek voltak. A fejlődés során általában ilyenekké váltak a fegyveres kíséret tagjai is.¹

1 A feudális nemességről általában l.: *Marc Bloch*: La société féodale. Les classes et le gouvernement des hommes. Párizs, 1949. passim; *Rushton Coulborn* (szerk.): Feudalism in History. Princeton, 1956. passim; *Karl Bosl*: Der „aristokratische Charakter” europäischer Staats- und Sozialentwicklungs. Historisches Jahrbuch, 14. k. (1955) 631—642. o.; *Otto Brunner*: Inneres Gefüge des Abendlandes. In: Historia Mundi 6. k. Hohes und spätes Mittelalter. Bern, 1958. 343. és köv. o.; A germán őnemességről l.: *Ernst Mayer*: Der germanische Uradel. ZRG Germ. Abt. 32. k. (1911) 41—228. o.; *Karl Bosl*: Staat, Gesellschaft und Wirtschaft. In: *B. Gebhardt* (szerk.): Handbuch der deutschen Geschichte I. k. Frühzeit und Mittelalter, 9. kiadás (szerk. *H. Grundmann*) Stuttgart, 1970. 590—593., 602. o.; *Hermann Conrad*: Deutsche Rechtsgeschichte I. k. Frühzeit und Mittelalter. 2. kiadás, Karlsruhe, 1962. 13—14.; 109—111; 116—117. o. A frank nemesség kialakulására l. *Jean-Pierre Bodmer*: Der Krieger der Merovingerzeit und seine Welt. Eine Studie über Kriegerum als Form der menschlichen Existenz im Frühmittelalter. Zürich, 1957. passim; *Alexander Bergengruen*: Adel und Grundherrschaft im Merovingerreich. Siedlungs- und standesgeschichtliche Studie zu den Anfängen des fränkischen Adels in Nordfrankreich, und Belgien. Wiesbaden, 1958. Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte. Beiheft 41., passim.; *Rolf Sprandel*: Struktur und Geschichte des merovingischen Adels. HZ 193. (1961.) 33—71. o.; *Johanna Maria van Winter*: Rittertum. Ideal und Wirklichkeit. München, 1959. 82. és köv. o.

A francia nemességről l. elsősorban *M. Bloch* id. művét, rajta kívül a régebbi irodalomból: *P. Guithiermoz*: Essai sur l'origine de la noblesse en France du Moyen Age. Párizs, 1902., passim.; *Robert Holtzmann*: Französische Verfassungsgeschichte von der Mitte des neunten Jahrhunderts bis zur Revolution. München—Berlin, 1910. 37. o.

Az újabb, nagyrészt *M. Bloch* elméletével (mely szerint a francia nemesség kizárólag a lovagságból alakult ki) vitatkozó irodalomból: *P. Bonenfant—G. Despy*: La noblesse en Brabant aux XII. et XIII. e siècles. Le Moyen Age. 1958. 27—66. o.; *Leo Verriest*: Noblesse. Chevalerie. Lignages. Condition des biens et des personnes. Seigneurie. Ministerialité. Bourgeoisie. Echevinages. Bruxelles, 1960. 53—64. o.; *Léopold Genicot*: La noblesse au Moyen Age dans l'ancienne „Francie”. Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. 1962. 1—22. o.; *L. Genicot*: La noblesse au moyen age dans l'ancienne „Francie”: continuité, rupture au évolution. Comparative Studies in Society and History. An International

Mégsem mondhatjuk, hogy a középkori Európa hadseregeiben kizárólag földbirtokos nemesek harcoltak volna. Már csak azért sem, mert a lovagi fegyver-nem kétségtelen túlsúlya, döntő szerepe ellenére egyetlen olyan haderő sem létezett, melyben kizárólag nehézlovasok harcoltak, szükség volt más fegyver-nemekre is, s e fegyver-nemekben — legalábbis Nyugat-Európában — a feudális nemes nem szívesen harcolt. A nemesség száma nem is volt túlságosan nagy. Ha nagyobb hadseregekre volt szükség, másokat, nem nemeseket is fegyverbe kellett szólítani. Az állandóan hadakozó nemesség száma a harci veszteségek következtében is „megkopott”, s bizonyos házassági szokások is elősegítették a nemesség számának csökkenését.²

Quarterly. Vol. V. 1962—1963. 52—59. o.; *Jacques Boussard*: L'origine des familles seigneuriales dans la région de la Loire moyenne. Cahiers de la civilisation médiévale X. e — XII. e siècles. 1962. 302—322. o.; *Otto Forst de Butlagia*: The Nobility in the European Middle Ages. Comparative Studies in Society and History. An International Quarterly. Vol. V. 1962—1963. 60—75. o.; *Jacques Le Goff*: Das Hochmittelalter. Fischer Weltgeschichte, Band 11. Frankfurt am Main, 1965. 62—64. o.; *Georges Duby*: La société aux XI. e et XII. e siècles dans la région mâconnaise. Párizs, 1953., passim.; *G. Duby*: Une enquête à poursuivre: la noblesse dans la France médiévale. Revue Historique, Tom. CCXXVI. (1961) 1—22. o.; *Guy Fourquin*: Seigneurie et féodalité au moyen âge. Párizs, 1970. L'historien. Section dirigée par Roland Mousnier, 2. 74—84. o.; *Jean-François Lemarigier*: La France médiévale: institutions et société. Párizs, 1970. 163—166. o.; *P. van Luyn*: Les milites dans la France du XI. e siècle. Examen des sources narratives. Le Moyen Age. Tom. LXXVII. (1971) 205—224. o.

A német nemességről: *Olto Freiherr von Dungen*: Der Herrenstand im Mittelalter. Eine sozialpolitische und Rechtsgeschichtliche Untersuchung. I. k. Papiermühle, 1908.; *Heinrich Mitteis*: Der Staat des hohen Mittelalters. Grundlinien einer vergleichenden Verfassungsgeschichte des Lehnzeitalters. 5. kiadás, Weimar, 1955., passim.; *Heinrich Dannbauer*: Adel, Burg und Herrschaft bei den Germanen. Grundlagen der deutschen Verfassungsentwicklung, in: *H. Dannbauer*: Grundlagen der mittelalterlichen Welt. Skizzen und Studien. Stuttgart, 1958.; *Karl Bosl*: Die germanische Kontinuität im deutschen Mittelalter (Adel—König—Kirche) in: *K. Bosl*: Frühformen der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa. Ausgewählte Beiträge zu einer Strukturanalyse der mittelalterlichen Welt. München—Wien, 1966. 80—105. o., s ugyanabban a kötetben az „Adel” c. tanulmány, 220—227. o.; *Friedrich Liltge*: Deutsche Sozial und Wirtschaftsgeschichte. Ein Überblick. 3. kiadás. Berlin—Heidelberg—New-York, 1966. 20. és köv. o.; *Gerd Tellenbach*: Die Germanen und das Abendland bis zum Beginn des dreizehnten Jahrhunderts. In: Saeculum Weltgeschichte. Band VI. Die Hochkulturen im Zeichen der Weltreligionen 2. Das dreifache Mittelalter: Bizanz, Islam, Abendland, China, Korea, Japan, Zentralasien, Afrika südlich des Sahara. Freiburg—Basel—Wien, 1967. 268—277. o.; *Wäclaw Stürmer*: Früher Adel. Studien zur politischen Führungsschicht im fränkisch—deutschen Reich vom 8. bis 11. Jahrhundert. Teil I. Stuttgart, 1973. Monographien zur Geschichte des Mittelalters (ed. *K. Bosl*). Band 6, I. passim.

Az angol nemességről: *F. M. Stenton*: The Anglo-saxon England (The Oxford History of England. 2. k.) Oxford, 1947., passim.; *A. L. Poole*: From Domesday Book to Magna Carta 1087—1216. (The Oxford History of England 3. k.) Oxford, 1953., passim.; *F. Maurice Powicke*: The Thirteenth Century 1216—1307 (The Oxford History of England 4. k.) Oxford 1953., passim.; *A. C. Poole*: Medieval England. Oxford, 1958., passim.

A spanyol nemességről: *H. Mitteis*: i. m. 414—420. o.; *F. Soldevilla*: Historia de Espana I—II. k. Barcelona, 1952., passim.; *E. Lourie*: A Society Organized for War: Medieval Spain. Past and Present, 1966. 54—76. o.

A cseh nemességről: *Julius Lippert*: Sozialgeschichte Böhmens in vorhussitischer Zeit. I. k. Prága—Bécs—Lipsee, 1896. 250—263. o.; *Kossányi Béla*: A lengyel nemesi társadalom megalakulása. Történeti Szemle, 1916. 258—261. o.; *František Graus*: Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa. Historica X. (1965) 5—65. o.; *F. Graus*: A propos de l'évolution de la noblesse en Bohême du IX. au XIII. siècle. In: L'Europe aux IX e — XI e siècles. Aux origines des états nationaux. Varsó, 1968. 205—210. o.

Az orosz nemességről: *Olto Hütisch*: Adel und Lehnswesen in Russland und ihr Verhältniss zur deutschen Entwicklung. HZ 1912. 540 és köv. o.; *W. O. (Vaszilij Oszipovics) Kliutsevszkij*: Geschichte Russlands. I. k. Stuttgart—Lipsee—Berlin, 1925., passim.; *Karl Stählin*: Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart. Graz, 1947. (az 1923-as kiadás utánnyomása), passim.; *B. D. (Borisz Dmitrijevics) Grekov*: Der Kampf Russlands um die Errichtung seines Staates, Lipsee 1948., passim.; *George Vernadsky*: Kievan Russia (A History of Russia, II. k.) New Haven, 1948. 135. és köv. o.; Geschichte der UdSSR I. Feudalismus, 9—13. Jh. Erster Halbband, Berlin, 1957., passim.

A lengyel nemességről: *Kossányi B. i. m.* 228—261. o.; *Stefan Ehrenkreuz*: Beiträge zur sozialen Geschichte Polens im XIII. Jahrhundert. Varsó, 1911. 44—66. o.; *Marceli Handelsman*: Die mittelalterliche polnische Sozialgeschichte. Stuttgart, 1920. 47. o.; *Zygmunt Wojciechowski*: La condition des nobles et le problème de la féodalité en Pologne au Moyen âge. Revue Historique de droit français et étranger 1936. 651—700., 1937. 20—76. o.; *Bónis György*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, é. n. (1946) 25. és 489. o.; *Z. Wojciechowski*: L'état polonais au moyen âge. Histoire et institutions. Párizs 1949. passim. — History of Poland, Varsó 1979., passim.

A lovagi haditechnikáról s a lovagság intézményéről: *M. Jähns*: Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance, Lipsee 1880. *Delpach*: La tactique au XIII. siècle. I—II. Párizs, 1886.; *G. Köhler*: Die Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegführung in der Ritterzeit von Mitte des 11. Jahrhunderts bis zu den Hussitenkriegen. I—III. Boroszló, 1886—1890.; *C. W. C. Oman*: The Art of War in the Middle Ages. New-York, 1953. (eredeti kiadása Lond., 1898. és 1905.); *H. Delbrück*: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte II. és III. k. Berlin, 1907.; *W. Erben*: Kriegsgeschichte des Mittelalters, München—Berlin, 1929., Beihft 16. der HZ.; *P. Schmitthenner*: Krieg und Kriegführung im Wandel der Weltgeschichte. Potsdam, 1930. — Entwicklungsgeschichte des deutschen Heerwesens. (Szerk. *E. v. Frauenholz*, *W. Elze* és *P. Schmitthenner*) I. k.; *E. v. Frauenholz*: Das Heerwesen der germanischen Frühzeit, des Frankenreiches und des ritterlichen Zeitalters, München, 1935.; *F. Lot*: L'art militaire et les armées au moyen âge en Europe et dans la Proche Orient I—II. k. Párizs, 1946.; *Razin*: A hadművészet története II. k. A háború feudális korszakának története. Budapest, 1961.; *J. F. Verbruggen*: Kriegskunst in West-Europa in de Middeleeuwen. I. k. Brüsszel, 1954. Ordnamenti militari in Occidente nell'alto Medioevo. 30. marzo — 5. aprile 1967. I. k. Spoleto, 1968.; *R. Barber*: The Knight and Chivalry. London, 1970.; *G. Beeler*: Warfare in Feudal Europe 730—1200. Ithaca—London, 1971.; *F. L. Ganshof*: Qu'est-ce que la chevalerie? Revue Générale Belge, 1947. november 77—86. o.; *Heinrich Spreeenberg*: Die feudale Kriegskunst. Beiträge zur belzisch—niederländischen Geschichte, Berlin, 1959. 30—55. o.; *A. Borst*: Das Rittertum im Hochmittelalter. Idee und Wirklichkeit. Saeculum 1959. 213. és köv. o.; *J. M. van Winter*: Rittertum. Ideal und Wirklichkeit. München, 1969., passim.; *Alexander von Reitzenstein*: Rittertum und Ritterschaft, München, 1972.; *Arno Borst* (szerk): Das Rittertum in Mittelalter. Darmstadt, 1976., passim.

Az a kérdés, kik voltak azok a nem nemesi származásúak, akik a középkori Európa hadseregeiben a nemesek mellett hadakoztak, és milyen társadalmi rétegekből kerültek ki?

Bár az újabb kutatások megállapították, hogy a kora-középkori Európában a hadviselés súlya a fejedelmek fegyveres kíséretére nehezedett és a nem nemes szabadok (közsabadok) katonai jelentősége kisebb volt, mint azt a XIX. századi — korának liberalizmusát a népvándorlás korába visszavetítő — történetírás vélte, ennek ellenére a közsabadok a népvándorlás korában sem a germán, sem a szláv népeknél nem voltak fegyvertelenek, s nem váltak azokká a feudalizmus kialakulása után sem.³

Erre vonatkozó példákat a legkülönbözőbb európai országokból említhetünk. *M. Bloch* szerint olyan ideális hűbéri társadalom, melyben csakis hadakozó vassallusok és termelő „serf”-ek éltek volna, nem létezett. Mindenütt voltak alldiális birtokosok és szabad parasztok is. Az alsóbb rétegek fegyverviselési tilalma pedig csak a XII. század második felében keletkezett. Olyan állapot, hogy kizárólag a nemesek hadakoztak volna, sohasem volt. Az úr gyalogosait parasztjai közül válogatta ki, s e paraszti lándzsásokból és íjászokból állt a francia gyalogság — a zsoldosok megjelenéséig.⁴

A német közrendű harcosokra vonatkozólag elsősorban *H. Fehr*-t idézzük. Megállapítja, hogy — mint *Erben* és *Dopsch* is véli, — a frank kapitulárék „néphadseregekről” szólnak, bár Nagy Károly megengedte a szegényebbeknek, hogy ne katonáskodjanak. A „miles” és a „rusticus” fogalma csak a XI. században válik külön és a paraszt fokozatosan elszokik a fegyverforgatástól. Fegyvertilalmak korlátozzák a paraszt fegyverviselését, de nem tudják, s talán nem is akarják egészen fegyvertelenné tenni. A XIII. század második felében azután megszűnnek a paraszti fegyverviselési tilalmak, a paraszti „Waffenrecht” helyreáll.⁵

2 A földbirtok elaprózódásától félve a nem elsőszülött fiúk házasságkötését igyekeztek megakadályozni, mint *G. Duby* igen érdekes fejtegetéseiben előadja. (Les „jeunes” dans la société aristocratique dans la France de nord-ouest in: *G. Duby: Hommes et structures du moyen âge.* Párizs, 1973. 213—225. o.)

3 A fegyveres kíséretéről szóló irodalomból a következőket emeljük ki: *H. Brunner: Der Reiterdienst und die Anfänge des Lehnswesens.* ZRG. Germ. Abt. 8. k. (1889). 25. és köv. o.; *H. Delbrück: i. m. II. k. 405—423. o.*; *Reallexikon des germanischen Altertumskunde* (szerk. *J. Hoops*), Strassburg, 1913—1915. II. k. 132—140. o.; *R. Schröder—E. v. Künnsberg: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte.* Berlin—Lipsee, 1932. 32—40. o.; *R. Boutruche: Seigneurie et féodalité. Le premier âge des liens d'homme à homme.* Párizs, 1959. 150—155. és 294. o.; *K. Bost: Vorstufen der deutschen Königsdienstmannschaft. Begriffsgeschichtlich-prosopographische Studien zur frühmittelalterlichen Sozial- und Verfassungsgeschichte.* Vierteljahrsschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte, 39. k. (1952) 194—114. o.; *F. Wernli: Studien zur mittelalterlichen Verfassungsgeschichte. II. Heft. Die Gemeinfreien des Frühmittelalters.* 15—21. o.; *W. Schlesinger: Herrschaft und Gefolgschaft in der germanisch-deutschen Verfassungsgeschichte. In: Beiträge zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Band I. Göttingen, 1963. 9—52. o.*; *H. Kuhn: Die Grenzen der germanischen Gefolgschaft.* ZRG. Germ. Abt. 1956. 1—86. o.; *K. Wührer: Die schwedischen Landschaftsrechte und Tacitus Germania.* ZRG. Germ. Abt. 1959. 1—52. o.; *R. Wenskus: Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes.* Köln—Graz, 1961. 346—374. o.; *Handbuch der europäischen Geschichte. Band I. Stuttgart, 1976. 104—105, 148. o.*; *O. Hüttsch: i. m. 540—570. o.*; *K. Kadlec: Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves.* 66., 148. o. Párizs, 1933.; *St. Kutrzeba: Grundriss der polnischen Verfassungsgeschichte.* Berlin. 1912. 10—11. o.; *O. Hüttsch: i. m. 571. és köv. o.*; *A. Gieysztor: Recherches sur les fondements de la Pologne médiévale: état actuel des problèmes. Acta Poloniae Historica 4. (1961.) 16. o.*; *J. Bardach: L'état polonais du haut Moyen Age. Acta Poloniae Historica 5. (1962) 28—29. o.*; *J. Bardach: L'état polonais aux X. e et XI. e siècles. In: L'Europe aux IX. e—XI. e siècles. Aux origines des états nationaux. Varsó, 1968. 296—298. o.*; *V. Vaneček: Les „družiny” (gardes) princières dans le début de l'état tchéque. Czasopismo prawnohistoryczne. Annales d'histoire du droit. Tom. 2. 1949. 427—447. o.*; *F. Graus: Raně středověké družiny a jejich význam při vzniku států vestřední Evropy. Československij Casopis Historický 1965. 1. sz. 1—18. o.*; *L. Krader: Feudalism and the Tatar Policy of the Middle Ages. Comparative Studies in Society and History. An International Quarterly, Vol. 1. 1958. 76—99. o.*; *Győrffy Gy.: Die Rolle des Buyruq in der alttürkischen Gesellschaft. Acta Orientalia T. XI. 1960. 169—179. o.*; *B. G. Vladimirtsov: Le regime social des Mongols, le féodalisme nomade. Párizs, 1948. passim.* (Oroszul 1934-ben jelent meg); *Németh Gy.: Kun László király nyögérei. Magyar Nyelv. 1953. 304—318. o.* A közsabadok hadakozására l. *Borosy A.: A paraszti milícia a középkori Európa hadseregeiben. HK 1972. 462—504. o.* s az ott idézett irodalmat. A közsabadok társadalmi helyzetére: *Bolla L.: A közsabadság a XI—XII. században (A liber és libertas fogalom az Árpád korban) I. rész Történelmi Szemle, 1973. 1. és köv. o.*; *Győrffy Gy.: István király és műve. Budapest, 1977. 457—466. o.*

4 *M. Bloch: Une probléme d'histoire comparée: La ministériallité en France et en Allemagne. Revue historique de droit français et étranger 1928. 46. és köv. o.*; *M. Bloch: La société féodale. Les classes et le gouvernement des hommes. Párizs, 1949. 11—15. o.*; *P. van Luyn: i. m. 193. és köv. o.*

5 *H. Fehr: Das Waffenrecht der Bauern im Mittelalter. ZRG. Germ. Abt. 35. (1914) 111—211. és 38. (1917) 1—114. o.*

H. Mitteis szerint a frank hadszervezet jogi alapja az összes fegyveres szabadok hadkötelezettsége. Ezt a hűbérjogi fejlődés csak a IX. század utolsó negyedében kezdi megtámadni.⁶ H. F. Werner megállapítja, hogy a frank birodalomban a comesek és vazallusaik mellett hadba vonultak a többi „pagensik”-ek is, amennyiben még fegyverviselők voltak. Ezek a „pagensik” nem voltak vazallusok. A X. század végére a közsabadokat már nem hívták fegyverbe.⁷ G. Beeler szerint Németország keleti részén még a XIII. században is voltak hadakozó szabad parasztok.⁸

Különösen jelentős volt a szabad parasztok katonai szerepe Angliában. Az volt már az angolszász időkben, de jelentős maradt a normann hódítók által meghonosított nyugat-európai típusú feudális rendben is. Az 1181-es „Assize of Arms”, mely Anglia hadszervezetét szabályozza, a lovagot csak a „nemzeti hadsereg” legfelső rétegeként írja le, s a nem nemes gyalogosok (iurati) szerepe a XIII. és XIV. században is jelentős volt.⁹

Az egész középkoron át igen nagy a hadakozó parasztok szerepe a három skandináv államban. A feudális nehézlövesség mellett, mely Dániában volt viszonylag legerősebb, mindhárom országban jelentős volt a „néphadsereg” is, melynek szervezete Norvégiában volt a legpontosabban szabályozva.¹⁰

Csehországban is megmaradt egy ideig a paraszti katonaság. A X. században a parasztok nagy része még fegyveres. Később a közsabadok kismemesekké válnak. Az utolsó tömeges paraszti seregről 1040-ben hallunk.¹¹

Lengyelországban „expeditio generalis” esetén a nép meghatározott számú fegyverest állított ki. Itt a paraszti harcosok fontossága tovább megmarad, mint Csehországban, a XIII. század második feléig, a páncélos lovasság elterjedéséig.¹²

1. H. Mitteis: *Lehnrecht und Staatsgewalt. Untersuchungen zur mittelalterlichen Verfassungsgeschichte*, Weimar 1933, 176—194. o.

2. H. F. Werner: *Heeresorganisation und Kriegführung im deutschen Königreich des 10. und 11. Jahrhunderts*, in: *Ordinamenti militari in Occidente nell'alto Medioevo* (i. m.) 843—844. o.

3. J. Beeler: i. m. 1—30. o. Leopold Auer szerint a Babenbergeek tartományában a X. században a „nemvazallusi pagensik”-ek legjobb esetben könnyű lovasság, gyalogos segédnép, vagy szolga voltak. Valószínűleg parasztok voltak a stájer és osztrák keleti határon „magyar mintára” rendszeresített ifjúsok is. „Landesaufgebot” esetén nem nemes harcosok is fontosak lehetek. Prágai Cosmas szerint az osztrák őrgórnál még a „disznó- és marhapásztorokat is felszerelte valamilyen vasdarabbal.” Az 1146-os lajtamenti csatában is elesett „vulgi multitudo innumerabilis.” E parasztok is inkább gyalog harcolhattak, de az sem lehetetlen, hogy lovon. A miniszteriálisok 11. századi felemelkedésével a stájer és osztrák tartományok védelme elsősorban őrájuk hárult, de részt vettek benne a parasztok is. A parasztság talán a miniszteriális réteg kialakulásához is hozzájárult. A harcos életformára való átváltás a 11. században még nem lehetett nehéz. Egy évszázaddal korábban I. Henrik milites agrarij-jai arra utalnak, hogy a harcosok és parasztok életformája ekkor még nem különült el egymástól teljesen. Sőt még a 13. században is cseppfolyóak a határok a milesek és a parasztok között. (L. Auer: *Zum Kriegswesen unter den früheren Babenbergen. Babenberger Forschungen. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. Neue Folge* 42. 1976, 9—25. o.) Ugyancsak e folyóirat ugyane számában a 26—37. o.-on ír Rudolf Büttner a korai babenbergi korszak védelmi szervezetéről Melk és Scheibbs körzetében. Szerinte itt hadakozó parasztok laktak — talán az ókori „Imitanei” óta folyamatosan. Megecsített házakból, menedékvárakból figyelik a közeledő ellenséget és bocsátkoznak vele harcba. E parasztok egészen a török idők teljesítenek hadi szolgálatot. Eredetileg közsabadok lehettek. 1100 után egy részük elvesztette szabadságát, kis részükből miniszteriális és kismemes lett. (R. Büttner: *Die Wehrorganisation der frühen Babenbergerzeit im Einzelhofgebiet der Bezirke Melk und Scheibbs*, id. h.)

4. Az angol szabad paraszti harcosokról l. Michael Powicke: *Military Obligation in Medieval England. A Study of Liberty and Duty*, Oxford 1962.; C. W. Hollister: *Military Obligation in Late-saxon and Norman England*. In: *Ordinamenti militari* (i. m.) 169—186. o.

5. A skandináv viszonyokról l. H. Mitteis: *Der Staat des hohen Mittelalters. Grundlinien einer vergleichenden Verfassungsgeschichte des Lehnzeitalters*, 5. kiadás. Weimar, 1955. 413. o.; St. Andrzejewski: *Military Organization and Society*. London 1954., 60—61. o.; J. Hoops (szerk.) *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* I. k. 139—140. o. Strassburg, 1911. „Aufgebot” címszó 493—497. o. „Wehrverfassung” címszó skandináv vonatkozású részei C. Schwertin tollából.; L. Mussel: *Problèmes militaires du monde scandinave*. VII—XII. siècles, *Ordinamenti militari*... (i. m.) 229—291. o.

6. Csehországról l. O. Peterka: *Rechtsgeschichte der böhmischen Länder* I. Reichenberg 1923. 35—41. o.; K. Kadlec: i. m. 199—201. o.; D. Trestik—B. Krzemienska: *Zur Problematik der Dienstleute in frühmittelalterlichen Böhmen*. In: *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*. (P. Graus—H. Ludat) Wiesbaden 1967. 103. o.

7. Lengyelországról l. G. Bardach: i. m. (1962) 31. o.; E. O. Kossmann: *Die polnischen libert als herzogliche Heerleute*. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 55. (1968) 182—192. o.; E. O. Kossmann: *Polen im Mittelalter. Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte*. Marburg/Lahn, 1971., passim.

Igen sok nem nemes harcolt Spanyolországban a mórok ellen, főként 1085 és 1248 között. Az újonnan visszahódított országrészt lovasokat és gyalogosokat kiállító körzetekre (caballeriák és peoniák) osztották. A „caballeros villanos” később a nemesség alsóbb rétegévé válik.¹³

Európa különböző országaiban hadakoztak tehát közrendű és szabad állapotú fegyveresek. De hadakoztak nem szabad állapotúak is, s néhol különösen fontos szerephez jutottak, így Németországban, ahol a nagyrészt nem szabad eredetű miniszteriálisok jelentősége a had- és államszervezetben igen fontos volt. A németországi miniszteriálisok intézményének szakirodalmja igen nagy.¹⁴

Történetüket legalaposabban mind e ideig K. Bosl dolgozta fel. Fejlődésük gyökerei a Merovingok koráig nyúlnak. Ők voltak a királyi szolgák legelőkelőbbjei. A XI—XIII. századi német miniszteriálisok ősei a királyi Pfalz-ok servitörői, kiket a XI. század óta servienseknek, majd IV. Henrik óta miniszteriálisoknak neveznek. Az egyháznagyoknak már a X. században vannak miniszteriálisai. A miniszteriálisok felemelkedése nem függ össze a szabadok tömeges középük lépésével. Erre nincs is bizonyíték. A miniszteriálisok több rétegre tagolódtak, legelőkelőbb rétegük a birodalmi, valamint az érseki miniszteriálisok voltak. A „miniszteriális” szó Németországban a XI. század utolsó negyedében bukkan fel. E latin elnevezés már a későrómai korban ismeretes, többnyire nem szabad állapotú, császári udvari szolgálattelvőt jelöl. A Merovingok korában a nemesi uralom s a kíséret intézménye, az úri udvarok teszik lehetővé az intézmény átvételét. Valójában sem ekkor, sem a Karolingok és Ottók korában nem volt még igazi miniszteriális, csak előzményei voltak meg: felfegyverzett s udvari tisztségeket viselő szolgák. Az igazi miniszteriális először az egyházi birtokon alakul ki, a királyi udvarban csak II. Konrád és III. Henrik óta. II. Kon-

¹³ A spanyol paraszti katonaságra I. P. A. Bleye: Manual de historia de Espana. Tomo I. Prehistoria, Edades antigua y media, Madrid, 1958. 885—886. o.; E. Lourie: i. m., passim.

¹⁴ A miniszteriálisokról szóló művek közül a következőket említjük meg: G. Waitz szerint a nagybirtokosok már a kora középkorban fegyvereztek fel nemesbadaokat, mert szükségük volt csak tőlük függő harcosokra. Ilyenek voltak az „agrarii milites” is. Az úrtól függött, kit tesz népei közül miniszteriálisá. Ha nem szabad állapotú, előbb szabaddá teszi, vagy a jobb viszonyok közé kerülés magában is felszabadulásnak számított. Korábban az is az úrtól függött, hogy meddig tartson a kiemelt szolgálat, csak később vált tartós, öröklődő viszonyra. Lovagi fegyvereket viseltek, s ez a parasztok fölé emelte őket, akkor is, ha azok szabad állapotúak. Az úr miniszteriálisát el is adományozhatta, néha a birtokkal együtt, melyhez tartozott, néha anélkül. A miniszteriális szolgálhat mint egyszerű harcos, de várgróf, vagy gróf is lehet belőle. Egy részük az úr környezetében él, s lakást és ellátást is kap, más részük ajándékot, szolgálati földbirtokot. Birtokukkal igen szoros a kapcsolatuk, a nevüket is birtokukról kapják. Személyi tulajdonban levő birtokaik is lehetnek. Birtokaikat szolgák művelték meg. Egy részük várakban szolgált, mint várgróf „Burgmann”. Végül a miniszteriálisoknak az a része, mely lovagi fegyverzetben szolgált, a nemesség sorai közé emelkedett. (Georg Waitz: i. m. V. k. Kiel, 1874. 289—350. 398—408. o.) O. von Zallinger szerint Dél-Németországban a miniszteriálisoktól különböző nemesbada lovagokkal is találkozunk. A fejedelmek és grófok nemesbada állapotú lovagjait miniszteriálisoknak, a nemesek és miniszteriálisok szolgálatában álló lovagokat mülésekknek nevezik. (Otto von Zallinger: Ministeriales und milites. Untersuchungen ueber die ritterlichen Unfreien zunaechst in baierischen Rechtsquellen des XII. und XIII. Jahrhunderts. Innsbruck, 1878.); H. Brunner megállapítja, hogy a Karoling kori miniszteriálisok közé tartoznak a házi tisztségviselők is: a Schenke, Kämmerer, Marschall, Truchsess, s az egész háza ügyelő: major (= senescalus, Alt-, knecht). Királyok és nagyurak udvarában szabad személyek is tölthettek be ilyen tisztségeket. A frank nagyurak felfegyverzik személyes szolgáikat, de ezek lándsát nem viselhetnek. Mikor a lovasság túlsúlyra jut a frank hadseregben a miniszteriálisok adománybirtokokat kapnak, s lándsát is viselhetnek. Nagy Károly idejében a király testőrsége részben miniszteriálisokból állt. (Heinrich Brunner: Deutsche Rechtsgeschichte. I. k. Lipsce, 1887. 232—235. o.); G. Grupp kiemeli, hogy az egyháznagyok fegyversei főként miniszteriálisok voltak s ezek eleinte ugyanígy függtek uruktól, akár parasztiak. (G. Grupp: Kulturgeschichte des Mittelalters I. k. Stuttgart, 1894. 254. o.); E. Mayer szerint a frank korszak óta voltak nemesbada állapotú lovasok, kik lovon, karddal, pajzsral, de páncél nélkül harcoltak, mint Németországban a „scutifer”-ek, a „serviens”-ek, a miniszteriálisok, kik néha még a XII. században is páncél nélkül harcoltak. A német miniszteriálisok a XIII. század második felében válnak a nemes lovagokkal egyenrangúakká. (Ernst Mayer: i. m. I. k. 184—203. o.); H. Delbrück hangsúlyozza, hogy korai középkorban egyre több nem szabad lett harcos s egyre több szabad szokik el a harcos élettől. A források előkelő harcosról (primus miles) és közönséges harcosról (gregarius miles) beszélnek, sőt első, második és harmadrendű harcosról is. Ez nem jelenti, hogy a legalsó réteg kizárólag nemesbadaokból állt volna s a felsőbb rétegek csakis szabadokból. A lovaggá lett nem szabad eredete elhalványul, bár egyes jegeket a középkor végéig megőriz. A XII. század óta a lovag, ha nem szabad eredetű is, előnyben van a nem lovag szabaddal szemben. A germán harcos előbb összekeveredett nem szabad elemekkel s azután lett belőle lovag. (Hans Delbrück: i. m. Dritter Teil. Das Mittelalter. Berlin, 1907. 235—270. o.); A. Meister kiemeli, hogy a miniszteriálisok felemelkedéséhez az a körülmény is hozzájárult, hogy a nagyurak a vazallusokkal szemben ellensúlyt láttak bennük. (Aleister Meister: i. m. 100—102. o.); O. Fr. v. Dungern szerint a Stauf korban többezer nem nemes eredetű család emelkedett a nemességbe. Az alsó nemesség zöme a miniszteriálisoktól származik, a XII. század végén kezdenek összeházasodni a nemesekkel. A XI—XII. században szabadulnak fel a földesúri hatalom alól. 1200-ig nem volt olyan miniszteriális, kinek saját miniszteriálisja lett volna. Eleinte kevés úrnak volt miniszteriálisja, később minden nagybirt-

rád idejében esik szó először királyi miniszteriálisokról. III. Henrik korában számuk lényegesen emelkedik. Az investitúraharc idején a hadseregek zömmel Dienstmannokból, miniszteriálisokból állnak. IV. Henrik óta a német királyok miniszteriálisai, a „birodalmi” miniszteriálisok segítségével területi államot (Flächenstaat) akarnak kialakítani, mint *Th. Mayer* megállapította. A Staufok idején a birodalmi miniszteriálisok a koronázási jelvények őrzői. A miniszteriálisokat szolgálati hűbérbirtokkal ruházzák fel, de a birtok öröklődővé válik, s a birodalmi miniszteriálisok zárt hivatásrenddé alakulnak. A hűbériség mellett a virágzó középkor német államának fő államalkotó tényezője a miniszteriálisok. Mint harcosok szerepelnek, s mint hivatalnokok is: főként Itália igazgatásában. Birtokaik nagy része a császári paloták s a birodalmi várak körül terült el. Kezdetől fogva lehetett bennük nemesi vér, nemes nőekkel való összeházasodás útján.

A miniszteriálisokból — írja *K. Bosl* — a császárok szándéka ellenére sem vált birodalmi hivatalnokréteg, mert a miniszteriálisok összeolvadt a vazallitással. A közhatalom érdeke az lett volna, hogy a miniszteriális szolgálati birtok s a vazallusi hűbérbirtok közötti különbség minél tovább megmaradjon. A miniszteriális birtoka a következő elemekből állt: a szolgálati hűbérbirtok (Dienstlehen), a más úrtól nyert esetleges „igazi” hűbérbirtok és a saját jogon birt, irtás, telepítés, vásárlás, ajándék útján szerzett birtok. A nem „Dienstlehen” jellegű birtokelemek hamar elmosták birtokának szolgálati jellegét. A XIII. században már kizárólag igazi hűbérbirtokai vannak. A birodalmi miniszteriálisok a VI. Henrik, Sváb Fülöp és IV. Ottó idején voltak a csúcsponton. Markward von Anweiler birodalmi miniszteriális a Staufok birodalmi gondolatának egyik legmarkánsabb zászlóvivője volt. 1220 után csökkent a szerepük. *Bosl* szerint — mint már *Helbok* is megállapította — a miniszteriálisokkal a

tokosnak, a miniszteriális nagybirtokosoknak is. Az új alsóbb nemesség két eleme: 1. a fejedelmi birtokok régi miniszteriálisainak utódai és 2. minden más alsóbb rétegből lovaggá emelt személy, a miniszteriálisok ifjabb gyermekei, parasztok, nemesi fattyúk. A lovag és paraszt között a XI. század végéig nem éles az ellentét, a lovagok felszerelése, fegyverzetük még különböző szintű. Ezután a szegény szabad számára előnyösebb volt. ha miniszteriálisnak áll, mert egyébként nem tudott korszerű lovagi fegyverzetet beszerezni s kísérett a harcosok közül. (*O. Fr. v. Dungenh.* i. m. 324—301. o.); *A. Dopsch* megemlíti, hogy a miniszteriálisok között nagy vagyoni különbségek voltak, ismerünk igen gazdag és teljesen vagyontalan miniszteriálisokat. (*Alfons Dopsch: Herrschaft und Bauer in der deutschen Kaiserzeit. Untersuchungen zur Agrar- und Sozialgeschichte des hohen Mittelalters mit besonderer Berücksichtigung des süddeutschen Raumes, 2. kiadás. Stuttgart, 1964. 87. és köv. o.*); Vannak szerzők, mint *V. Ernst*, akik szerint a német alsóbb nemesség nem a miniszteriálisokból alakult ki, hanem visszavezethető a népvándorlás koráig, alapja a legrégebb idők óta a helyi nemesség. (*Viktor Ernst: Die Entstehung des niederen Adels. Stuttgart, 1916., passim.*); *D. von Gludisz* megállapítja, hogy a miniszteriálisokat III. Konrád és I. Frigyes császárok szervezték teljesítőképes apparátussá. (*Dietrich von Gludisz: Beiträge zur Geschichte der staufischen Reichsministerialität. Berlin, 1934. Historische Studien, 249.*); *C. Fr. v. Schwerin* szerint a lovagi renden belül számszerűleg a miniszteriálisok voltak többségben s így elsősorban az ő fegyvereiken nyugodott a Birodalom s a tartományok katonai hatalma. Dél-Németországban a miniszteriális tartás joga a fejedelmekre korlátozódott, ezért „miles” néven tartották nem szabad állapotú lovagokat. (*Claudius Freiherr von Schwerin: Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte. Berlin, 1941. 132—133. o.*); *Th. Mayer* a miniszteriálisokat, mint az államigazgatás új eszközeit értékeli. Velük próbálta a király a „területi államot” (Flächenstaat) megvalósítani. (*Theodor Mayer: Adel und Bauern im Staat des deutschen Mittelalters. In: Adel und Bauern im deutschen Staat des Mittelalters. Darmstadt, 1967 [az 1943-as lipcei kiadás utánnomása] 6—9. o.*); *H. Dannenbauer* szerint a frank „Königsfrei”-ek nem váltak mind paraszttokká, valószínűleg tőlük származik a miniszteriálisok egy része. (*Heinrich Dannenbauer: Königsfreie und Ministerialen. In: H. Dannenbauer: Grundlagen der mittelalterlichen Welt. Stuttgart 1958.*); *A. H. Mitteis-Lieberich* féle jogtörténeti tankönyv szerint a miniszteriálisok speciális német jelenség. Azért volt rá szükség, mert a német vazallusoknak túlságosan sok joguk és kevés kötelességük volt, alig lehetett őket igénybe venni. (Franciaországban felesleges volt a miniszteriális, szerepét a „homo ligius” tölthette be, ez szabad eredetű volt.) A miniszteriálisok nem tudtak a német állam problémáin segíteni, hűbéresekké, földesurakká lettek. (*Heinrich Mitteis: Deutsche Rechtsgeschichte. Neubearbeitet von Heinz Lieberich. 6. kiadás, München—Berlin, 1960. 39., 103., 128. o.*); *F. Lütge* szerint a német nemesség nagy része s a miniszteriálisok a germán „lit”-ektől (földesbadoktól) származik. Kb. IV. Henrik korától kezdve a régi Volksadel és Dienstadel mellett lépesdözetesen tagolt vazallus, miniszteriális lovagi Dienstmann réteg alakul ki. (*Friedrich Lütge: i. m. 21. és köv. o.*); *A. Waas* hangsúlyozza, hogy a nemesek a háborúskodások során mindig elfogynak, s utánpótlásra van szükségük. Ezért szívják fel magukba a náluk nagyobb létszámú miniszteriálisokat. (*Adolf Waas: Der Mensch im deutschen Mittelalter. Graz—Köln, 1964. 117—119. o.*) A nemesek számát Waas Németország 10 milliónyi lakosságából 100 000 főre teszi.; *K. Leyser* szerint a német miniszteriálisok emelkedésének megvoltak a határai — a vezető funkciók a XII. sz.-ban a régi nemesség kezén voltak. A miniszteriálisok felfogása ugyanolyan konzervatív volt, mint a nemeseké. (*K. Leyser: The German Aristocracy from the Ninth to the Early Twelfth Century. A Historical and Cultural Sketch. Past and Present, 1968. 25—53. o.*); *J. Fleckenstein* kiemeli, hogy a lovagi életforma minden lovagot összekötött, a császártól a miniszteriálisokig. Barbarossa Frigyes miniszteriálisokat is nevez „barátainak”. (*Josef Fleckenstein: Friedrich Barbarossa und das Rittertum. Zur Bedeutung der grossen mainzer Hofstage von 1184 und 1188. In: Festschrift für Hermann Heimpel. II. k. Göttingen, 1972. 1023—1041. o.*

német nép legjobb erői emelkedtek fel nem szabad sorból a nemességbe és sok tehetséges, erőteljes vezetőt adtak a német államnak.¹⁵

Más országokban volt-e miniszterialitás? Franciaországban, mint *F. L. Ganshof* megállapította, sokkal kisebb a jelentősége, mint Németországban. Francia földön gyorsabban alakult ki a hűbériség, s a X. században a nemesség az egyetlen szabad osztály. A XII. század elején már nincsenek miniszterialisok (chevaliers-serfs). Lotharingiában és Flandriában jelentősebb a szerepük. Lotharingiában zárt csoporttá alakulnak s a XIII. századra felszívódnak a nemességbe. Flandriában nem lesz belőlük zárt osztály. Sok közöttük a grófi várak parancsnoka, castellanusa. Ahol a várnagy miniszterialis, valószínűleg katonái is azok (militis castrenses). 1127 után Flandriában már nincs nyomuk.¹⁶ *M. Bloch* szerint a miniszterialisok Franciaországban, Angliában és Itáliában nem alakulnak jogi „osztállyá”, Flandriában sem, Lotharingiában is csak embrionális formában. Nem tudjuk, hogy mi okozza a német fejlődés különbözőségét, de Bloch szerint nem a francia nemesség gyorsabb kifejlődése, mint *Ganshof* véli.¹⁷ *J. P. Ritter* megállapítja, hogy Franciaországban a „miniszterialis” szó megtartja Karoling-kori értelmét: csak funkciót jelöl, nem jogi állapotot. A „ligesse” nem azonos a miniszterialitással, mert a vazallitáson belüli képződmény. A homo ligusok szabad emberek. Franciaországban nagyobb volt az ellenkezés a nem szabad állapottal szemben, mint Németországban.¹⁸

Hollandiában *J. M. van Winter* szerint a miniszterialisok — német módra — a lovagságba emelkednek, de miniszterialis származásuk a lovagságon belül is

15 *Karl Bosl*: Die Reichsministerialität als Element der mittelalterlichen deutschen Staatsverfassung im Zeitalter der Salier und Staufer. In: Adel und Bauern im deutschen Staat des Mittelalters (szerk. Th. Mayer) Darmstadt, 1967. (1943-as lipcei kiadás utánnyomása) 74—108. o.; *Uő.*: Die Reichsministerialität der Salier und Staufer. Ein Beitrag zur Geschichte des hochmittelalterlichen deutschen Volkes, Staates, und Reiches. Stuttgart, 1950—51. Schriften der Monumenta Germaniae Historica (Deutsches Institut für Erforschung des Mittelalters) 10., passim.; *Uő.*: Vorstufen der deutschen Königsdienstmannschaft. (Begriffsgeschichtlich — prosopographische Studien zur frühmittelalterlichen Sozial- und Verfassungsgeschichte. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. (39.) 1952. 194—214., 289—315. o.; *Uő.*: Über soziale Mobilität im der mittelalterlichen Gesellschaft. Dienst, Freiheit, Freizügigkeit als Motive sozialen Aufstiegs. In: *K. Bosl*: Frühformen der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa. Ausgewählte Beiträge zu einer Strukturanalyse der mittelalterlichen Welt. München—Bécs, 1964. 156—179. o.; *Uő.*: Das ius ministerialium. Dienstrecht und Lehnrecht im deutschen Mittelalter. Id. helyen 276—326. o.; *K. Bosl* eredményeit bírálja *Gero Kirchner*: Staatsplanung und Reichsministerialität. (Kritische Bemerkungen zu Bosls Werk über die staufische Reichsministerialität) Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters. 10. Jahrgang. 1953/54. 446—474. o.; *K. Bosl* választát l. uo. 475—487. o.

K. Bosl újabb munkái közül l. még: Die Grundlagen der modernen Gesellschaft im Mittelalter. Eine deutsche Gesellschaftsgeschichte des Mittelalters. Stuttgart, 1972. I. k. 190—211. o. és Der Aufbruch von Mensch und Gesellschaft. Eine epochale Struktur in der europäischen Geschichte. In: Stauferzeit. Geschichte, Literatur, Kunst. Stuttgart, 1979. 25. o.; A miniszterialisoknak a német társadalom fejlődésben betöltött szerepéről a Herrschaft und Stand. Untersuchungen zur Sozialgeschichte im 13. Jahrhundert. (ed. *Josef Fleckenstein*) Göttingen 2/1979. c. kötetben megjelent tanulmányokat, elsősorban a szerkesztő tanulmányának 23—26. o.-át.

16 *François L. Ganshof*: Étude sur les ministériaux en Flandre et en Lotharingie. Bruxelles, 1926. Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques. Mémoires. T. XX. fasc. 1., passim.

17 *Marc Bloch*: Un problème d'histoire comparée: La ministériauxité en France et en Allemagne. Revue historique de droit français et étranger. 1928. 46—91. o.

18 *Jean-Pierre Ritter*: Ministériauxité et chevalerie, dignité humaine et liberté dans le droit médiéval. Lausanne, 1955. — Újabbon több francia szerző foglalkozott még a miniszterialisokkal. *P. Bonenfant* és *G. Despy* szerint Brabantban hercegi miniszterialisok is bejutottak a nemességbe a XIII. században. A „miniszterialis” szó 1253-ban tűnik el. A hercegi miniszterialisok között nemesség, szabadok, szolgák egyaránt voltak. De általában a XIII. század közepéig nem nemességnek tekintik őket. (*P. Bonenfant*—*G. Despy*: i. m. 45. és köv. o.); *L. Verriest* hangsúlyozza—*Ganshoffal* vitázva —, hogy: 1. A vazallus egyaránt lehetett úr, nemes, paraszt vagy szolga (!). 2. A miniszterialisok helyzete sosem volt azonos a nemességgel. 3. Nem bizonyítható, hogy Franciaországban gyorsabb volt a hűbériség kialakulása, mint máshol, hogy a francia miniszterialisok felsőbb rétege eredetileg is a nemességben tartozott, s nem miniszterialis funkciója folytán emelkedett a nemességbe. (*Leo Verriest*: i. m. 19—30. o.); *L. Genicot* megemlíti, hogy a nemesi családok ifjabb fiai Franciaországban olykor a miniszterialisok közé süllyednek. (*L. Genicot*: i. m. 1962/63 52—59. o.) *L. még Robert Boutruche*: Segneurie et Féodalité II. L'apogée. (X. e — XIII. e század). Párizs, 1970. (Collection Historique sous la direction de Paul Lemerle.) 85—88. o.; *G. Duby* mácon-l kutatásai során megállapította, hogy a lovag itt nem lehetett szolga állapotú, s a német miniszterialitáshoz hasonló intézmény e vidéken nem volt. A XII. századra a nagyurak alkalmazottai a nem nemesi osztályon belül külön réteggé válnak. De az egész IX. századon át szolgák. Uruk nem szabadította fel őket, tudva, hogy akkor lovagokká válnak, s elveszti őket. 1100 táján parasztokká lesznek. Függesztik a dominustól lazább, de emelkedésük elkésett. 1020 és 1050 között bekerülhettek volna a lovagságba, mely ekkor még nyílt volt. De mire szolga jellegük megszűnt, a lovagság már lezárta sorait s így a miniszterialisok nem a lovagság legalsó, hanem a parasztság legfelső rétegévé válnak. A XII. században számuk elég nagy (Mácon 150 plébániáján legalább 400—500 család). Alsóbb rétegek a szegényebb lovagok alárendeltjei, prévoitjai, a felső réteg kb 50 családját, allodiummal bír, földesúri módon él. Sokkal közelebb állnak a lovagokhoz, mint a parasztokhöz. Három nemzedék alatt szép földbirtokot gyűjtenek össze, de az előítéletek miatt nem emelkednek a nemességbe. (*Georges Duby*: i. m. [1953.] 381—396. o.)

érvényesül: Gelre tartományban egészen a XVI. századig számon tartják. A későbbi holland nemesség legnagyobb része miniszteriális eredetű.¹⁹

A miniszteriális harcokra elsősorban ott van szükség, ahol nem elegendő a nemes, vagy közsabad harcosok száma. Ezért nem szerepelnek pl. Skandináviában, Angliában vagy Spanyolországban, ahol a közrendű szabad harcosok száma igen nagy.²⁰

Oroszországban, mint O. Hötzsch megállapította, a „kisebb druzsinába” nem szabadok és félszabadok is bekerülhettek. A nem szabadok a fejedelmi lovas-hadsereg harcosaiként egyre inkább részt vesznek a honvédelemben. Szolgálati viszonyuk azonban nem oldható fel egyoldalúan. A német miniszteriális megfelelője itt a „sliga”, a miniszteriális szolgálati birtoké a „pomestie”. A XIV. század végén már sok az ilyen birtokkal ellátott nem szabad s ezek összeolvadnak a szabad szolgálakkal (bojárfiúkkal) s így alakul ki a XV. századra a „szolgáló népek” (sluzilje ljudi) intézménye. Oroszországban a társadalmi fejlődés ellenkező irányú, mint Németországban, nem a miniszteriális emelkedik fel a nemességbe, hanem a szabad harcos válik „Dienstmann-ná”, a nemes személye válik alávetetté.²¹

Lengyelországban a lovagság alsó rétege a német fejlődéshez hasonló módon keletkezett. A harcosok a többi nem szabad közül emelkedtek ki. Nem szabad állapotuk fel nem bontható szolgálati viszonyukban mutatkozott meg. Uraik elajándékozhatták őket. Szolgálati birtokot kaptak s ezt igyekeztek örökösítővé tenni. A lengyel lovagság rétegződése megkönnyítette a nem szabad lovagoknak, hogy állapotukat megváltoztassák. Hasonló volt a helyzetük, mint a várak körül telegyűlő szabad lovagoknak, s átléphettek azok közé. De szabad szegények (militelli) is léphettek a nem szabad lovagok közé, mert birtokuk nem volt biztonságban a nagyurak miatt s a függő helyzetbe lépés szociális emelkedést is jelenthetett nekik.²²

II. Hazai fejlődés

A magyar történeti irodalom már az első világháború előtt felismerte, hogy az Árpádok korában a magyar hadseregben nemcsak az úri-nemesi osztály tagjai, hanem közrendű vitézek is harcoltak.²³

E korszak magyar historikusai közül Erdélyi L. volt az, aki a közrendűek és nem szabad állapotúak szerepét különösen hangsúlyozta. 1913-ban megjelent tanulmánya szerint István király korában a társadalom szabad elemei négy csoportra tagolhatók: 1. főemberek, 2. ispánok, földesurak, seniorok, 3. nemesek, tehetősek, nobiles, potentes, lovagok, milites, 4. szabadok, közsabadok, liberi, ha más földjén élnek — jobbágyok, serviensek, hűbéresek. Erdélyi szerint ezek valamennyien hadakozhatnak (sőt, mint látni fogjuk, nem csak ezek), tehát a

¹⁹ Johann Maria van Winter: i. m. 85—88. o.

²⁰ L. 9., 10., és 13. jegyzet

²¹ O. Hötzsch i. m. 540 és köv. o.; V. Mavogyin szerint a keleti szláv fejedelmek druzsinája három elemből állt: 1. az öregebb druzsina, ennek tagjai saját gazdasággal bírtak, udvaruk, kíséretük volt. 2. a fiatalabb druzsina, ennek tagjai a fejedelem udvarában éltek, annak házat szolgálták és 3. a nép széles rétegeiből kikerülő harcosok. Ez utóbbi a régi idők maradványa, s így a fegyverforgatás dolgában a kíséret. a fegyveres szabad, sőt a szolgáló nem volt merev határokkal elválasztva. (Kristó Gyula: Levélt. törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980. 401—402. o.)

²² St. Ehrenkreuz: i. m. 48. és köv. o.; M. Handelsman: i. m. 70. o.

²³ Pauler Gyula megemlíti, hogy a királyi szolgáló népek között fegyvernőkök (armigeri) is voltak. (Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. k. 2. kiadás. Budapest, 1899. 346. o.) — Freisingi Ottó ismert adatával kapcsolatban, mely szerint kilenc colonus állítja ki a tizediket, hét a nyolcadikat, Marczali Henrik azt a megjegyzést tette, hogy ezek szerint fennállt a nemeseken kívül az egész nemzet hadkötelezettsége. (Marczali H.: Magyarország története. Budapest, 1911. 118. o.); Nem nemes szabadoknak tartja a colonusokat Timon Ákos s nem nemes szabadoknak tartja egyszersmind a várjobbágyokat is (Timon Á.: Magyar alkotmány és jogtörténet. Különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. 6. kiadás, Budapest, 1919. 138. és köv. o., 261. és köv. o.)

nem nemes szabadok is hadakozók.²⁴ 1922-ben megjelent munkájában Erdélyi a következő módon osztja be a XI. századi Magyarország szabadjainak társadalmát: a szabadok két része a nemesek (nobiles) és a (köz) szabadok (liberi, vulgares). Az első rész két alrészre a főtisztek (udvari főtisztek és várispánok) és a földesurak (gazdagok, seniores); a második rész két alrészre a kisbirtokosok és a haszonélvezők (javadalmas tisztek = jobbágyok és hűbéres vitézek, lovagok). Itt már a közismerten hadakozó szabad népelemek nagyobbik része a „közsabad” kategóriába kerül.²⁵

Az Erdélyi L. felfogását általában vitató *Tagányi K.* is elismeri, hogy a liberrek (kiket ő *félszabadok*knak nevez) is hadakoztak.²⁶

Hóman B. szerint a köznép, a közsabadok (vulgares, rustici, pauperes), akik közé a külföldről bevándorolt telepesek is tartoztak — a parasztok, akik hadi szolgálattal tartoznának, de éppen a katonáskodástól való mentesítésükért fizetik valószínűleg az ún. „szabad dénárokat”. Elvben tehát ezek is hadkötelesek volnának.²⁷ *Váczy P.* szerint a szabadok szegényebb része fokozatosan szokik le a hadakozásról, részben mert más földjére húzódik, részben mert szegénysége miatt nem képes felfegyverkezni. A földesúri hatalom alá került szabadok vagy pénzzel váltják meg hadkötelezettségüket, vagy közvetve, mint uruk milesei tesznek annak eleget. A szabadok általános hadkötelezettsége *Váczy* szerint hamar elveszti jelentőségét.²⁸

Az Árpádok korában — *Molnár E.* megállapítása szerint — a haderő egy része a termelő munkát végzők közül kerül ki: a paraszt és pásztor katonák ezek. Nyenneknek tartja a hadakozó várnépeket, az exercituálisokat, az öröket, nyilasokat, apátsági mileseket. Bizonyos kulcs szerint vonultak hadba, mert valakinek termelnie is kellett. E népfelkelő parasztok katonai értéke csekély volt.

A XII. században a „szabad magyar dolgozók” már nem szerepelnek, mint hadkötelesek, mert általában már földesúri hatalom alatt állnak, s így hadkötelezettség szempontjából a többi földesúri népelembe olvadnak. A közsabadoknak csak kisebb része lett királyi serviens, s emelkedett az úri osztályba. *Molnár E.* szerint a várispánságok „teljes értékű” csapatait kiegészítették a várjobbágyok által vezetett csekély értékű megyei parasztkatonák, akik az ispánok magánhadserégeinek tartozékai lehettek.²⁹ *Székely Gy.* nézete szerint a Freisingi Ottó által említett hadakozó colonusok a várispánságok decuriói lehettek. A termelő népelemeket csak végszükségben kötelezték hadi szolgálatra.³⁰ *Györffy Gy.* szerint viszont a „harcos jobbágyi rendet” — azaz a hivatászerűen hadakozókat 1150 táján — mint Freisingi Ottó leírta — paraszttal töltötték fel. A várbirtokon jobbágyfiú lett belőlük. Ugyanez a folyamat megindult a világi és egyházi birtokon is, mert a hadakozók létszáma nem volt elegendő.³¹

24 *Erdélyi László*: A társadalmi osztályok Szent István államában és a Békefi emlékkönyv, Történeti Szemle, 1913. 321. és köv. o.

25 *Erdélyi L.*: Árpádkor. A magyar állam, társadalom, művelődés legrégebbi története 1301-ig, Budapest 1922. 97. o. — A várjobbágy szerinte eredetileg nem is közsabad, hanem szolgáló, de korán beálltak közéjük szabadok, részint mint „tiszti állásokra jogosítottak”, részint mint katonai szolgálatra vállalkozó telepesek (hospešek). (*Erdélyi L.*: Az Aranybulla társadalmá. Budapest, 1917. Különlenyomat a Fejérvapatak emlékkönyvből. 92. o.)

26 *Tagányi Károly*: Vázlatok a régibb Árpádkor történetéből. Társadalomtudomány, 1922. 214—227. o.; Szabad állapotú udvari szolgáló katonák *Czimer Károly* szerint az udvarnokok, lovasok, solymárok, vadászok, tárnokok, bajvivők, erdőcsészók (*Czimer K.*: Az 1282. évi hódi csata. HK, 1929. 405. o.)

27 *Hóman Bálint*—*Székely Gyula*: Magyar történet. 6. kiadás, Budapest, 1939. I. k. 218—219. o.

28 *Váczy Péter*: A királyság központi szervezete Szent István korában. SztIE, II. k. 40. o.; *Bodolay Gyula* szerint a királyi földön élő szabad telepesek, vendégek, hűbéresek, kiket *liberekek*nek, hospeseknek neveznek, a szabadok legelső rétege. Ezek nem hadakoztak, míg a XIII. században a királyi serviensek közé nem álltak. (*Bodolay Gy.*: Hűbéres királyi serviensek a XIII. században. Pécs, 1940. 14—15. o.)

29 *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Budapest, 1949. 279., 292—293. o.

30 *Székely György*: in: Magyarország története, I. k. Budapest, 1964. 63. o.; *Székely Gy.*: A világi uralkodó-osztály szervezeti és kultúrájának fejlődése az Árpádkori Magyarországon. Vasi Szemle, 1970. 104—105. o.

31 *Györffy György*: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Budapest, 1963. 49. o.; *Györffy Gy.*: i. m. (1977) 497. o.

Szűcs J. megállapítja, hogy Magyarországon a hadiszolgálat még 1280 táján sem választotta el élesen a sokféle elemet magába foglaló nemességet és a számos kondícióra bomló jobbágyságot. Köztük az átmeneti rétegek tarka sokasága helyezkedett el. A formálódó nemesi öntudatnak volt csak szüksége arra a fikcióra, hogy a nemesség azonos a hadakozókkal. Még a XIII. század második felében is hadakoznak a legkülönbözőbb társadalmi rétegek is.³²

A liberek általában a „libertas” problémájával a magyar történeti irodalomban eddig a legbehatóbban G. Bolla I. foglalkozott. 1957-ben megjelent tanulmányában úgy látta, hogy a független szabadok egy része valószínűleg nem tudott eleget tenni a katonai kötelezettségeknek, s ezek nem őrizhették meg tartósan szabadságukat. A még valóban független szabadok száma a XIII. század elején már nem nagy. 1973—74-ben megjelent alapvető jelentőségű tanulmányában Bolla kifejti, hogy a liberek közszabad mivoltukból eredő kötelessége a hadakozás. A törvények a hivatásos harcosokat külön kezelik, de olykor a „vulgaris”-ok is hadakoznak — védelmi háború esetén. István király idején csak egyféle liber és libertas létezik: a született szabadok teljes szabadsága. Szabad állapotukat nem szüntette meg, ha szabad milesként, vagy hospesként valamely seniorhoz álltak. Néha szembeszálltak az államhatalommal is, és pl. Vata esetében megmutatták, hogy harcolni is tudnak, ha kell. Szent László korában tűnik fel a viszonylagos libertas fogalma, ami különbözött a közszabadságtól. Az új, kötött helyzetű liberek mellett a közszabadok száma a XI. század végén még nagy volt, s katonai erejük még nélkülözhetetlen. A közszabadok „plena libertas”-szal, teljes szabadsággal rendelkeznek. Kálmán törvényeiben három liber kategória szerepel: 1. saját vagyonnal bírók, kik semmilyen adót nem fizetnek, 2. más földjén élők, kik libertasukért 8 dénár adót fizetnek és 3. a király, az egyháznagyok, s talán az ispán liberjei, kiket elszakíthatatlan kötelek fűz urukhoz. Ez utóbbiak közé tartoznak a várjobbágyok is.

Az első kategóriába tartozók elsősorban hadakozók lehettek, akár személyesen, akár kollektív módon (mint Freisingi Ottó leírja). Mivel értettek a fegyverforgatáshoz, elszegényedésük esetén néha vitézkedésük is a felszínen tartotta őket, olykor talán a király támogatásával. Ilyen lehetett a László király legendájában szereplő „pauper miles”, kinek atyját a király arany tállal ajándékozta meg. A megajándékozott vitéz fia már kénytelen volt az arany tálat egy comesnek elzalogosítani, hogy szegénységén enyhítsen. A közszabadok egy része anynyira elszegényedett, hogy a hadi kötelezettséget végleg, vagy átmenetileg a régi mértékben vállalni nem tudta. A szegény szabadokat, mint csekély értékű harcosokat, már valószínűleg Péter király megadóztatta.

Kálmánnak a szabad dénárokat bevezető törvénye Bolla I. szerint a király hadügyi reformjával függött össze. A más földjén élő liberek vagy fizették a szabad dénárt, ami hadiadó volt, vagy egy részük hadakozott, valamint lovakat és szekereket adott. A liberek önállóságának megszűnésével kieső haderő pótlására a liberek új urait kötelezték. Az önállónak maradó liber mentesült a hadiadó alól, bizonyára azért, mert valamilyen formában még hadakozott. Hihetőleg Kálmán korára vezethető vissza a Freisingi Ottó által leírt szervezeti forma, mely jellemző lehetett a kisvagyonú szabadokra is, de a királyi népek bizonyos kategóriáira is. A szegényebb szabadok jó része olyan parasztkatonára lehetett, mint a németeknél a Widukind leírta „agrarii milites”. Az ilyen köz-

³² Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában. I. rész., Sz 1973/3. 595—596. o.; Kristó Gyula hangsúlyozza, hogy a törzsfők Géza és Szent István elleni háborúiban — a kíséreteken kívül — a szabadok nagy tömegei is részt vettek. (i. m. 475. o.); A szegény szabadok a királyság megalakulása után is harcoltak néha, a kalandozások idején még inkább. (i. m. 390—392. o.)

szabadokból álló haderő fennmaradhatott Anonymus koráig. Ő a serviensekkel együtt rusticusokról is ír, mint katonákról. A nemesekkel szemben, kik arany edényekből ettek, e két kategóriának ezüst edény jutott.

A XIII. században az olyan közszabadosok, kik fejenként, vagy legalább családonként hadakoztak, királyi serviensekké, azaz úri birtokosokká váltak. Ezután a közszabadosok már csak az úri osztályon kívül rekedt közszabadosot jelentette. Ezek többsége elparasztságosodott. Többen, közösen küldhettek katonát a királyi hadseregébe, de ezek minősége nem lehetett a kor követelményeinek megfelelő.

A magánúri függő liberek is teljesítettek eleinte fegyveres szolgálatot, de számuk csekély volt.³³

Az Árpádkor hadakozói között találunk szolgáló és szabados állapotúakat is. Hogy a lovagi intézmény a „nem szabad népelem” egy részét is hadakozóvá, később szabaddá teszi, már *Bauer A.* felismerte.³⁴ *Pauler Gy.* is megemlíti a királyi szolgáló népek közé tartozó fegyvernököket.³⁵ A hadakozó szolgáló és szabadosok jelentőségét azután *Erdélyi L.* ismerte fel és kétségtelen, hogy túl is becsülte a hadakozó nem szabad népelem jelentőségét. Szerinte a XI—XII. századi hadakozók nagy többsége szolgáló és szabados volt. A hazánk területén található frank erődök Árpád és utódai kezére kerültek, a bennük élő fegyveresekkel együtt. Ezek számát Géza fejedelem megnövelte és segítségükkel győzte le a „megfáradt, megfogyott” szabad magyarokat. A királyi hadsereg német lovagi vezetői e frank—szláv szolgáló-szabados harcosok élén biztosították István király uralmát. Szolgáló és szabados volt — *Erdélyi* szerint — a várkatonák, a határőrök, valamint az egyháznagyok és főurak fegyvereseinek zöme. A várkatonák közül csak a szent király jobbággyai voltak szabadok.³⁶ *Erdélyi* tehát a hadakozók nagy többségét nem szabad állapotúnak tartja, s a szabad állapotú harcosok nagyobb részét is közrendűnek.³⁷

Erdélyi nézeteit történetíróink nagy többsége határozottan elutasította, első sorban vitázó partnere, *Tagányi K.*³⁸ s ez könnyen érthető, hiszen *Erdélyi L.* felfogása nem volt összeegyeztethető a hagyományos felfogással, mely szerint a harcosok csaknem kizárólag szabadok és magyar etnikumúak voltak. *Erdélyi* fejtegetései pedig valóban sok helyütt egyoldalúak, cáfolhatók s a bennük található valóságmagot is nehezen hihetővé teszik. Később *Váczy P.* mutatta ki, hogy a hadakozó szabadok jelentős része a XI—XII. században elvesztette harcos életformáját, a „milesek”-nek nevezett hadakozók egy része pedig, a földesúri népek legfelső rétege, nem szabad állapotú volt.³⁹ *Váczy* kétféle „miles” elméleté-

33 *G. Bolla Ilona*: Az aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Vári Regestrum megvilágításában. *Annale Universitatis Scientiarum Aradensis Sect. Hist.* 1. Budapest 1957, 84. és köv. o.; *Bolla I.*: A közszabadosok a XI—XII. században (A liber és libertas fogalom az Árpád-korban I.) *Történelmi Szemle*, 1973/1—2., 1—29. o.; *Bolla I.*: A közszabadosok lehanyaglása a XIII. században (A liber és libertas fogalom az Árpád-korban II.) *Történelmi Szemle*, 1974/1—2., 1—23. o.; *Bolla I.*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon (A korai feudalizmus szolgáltató népeleimétől a fejlett feudalizmus jogilag egységes jobbágyosztályáig). Kandidátusi értekezés 1976. Kézirat. 188. o.

34 *Bauer Adolf*: A lovagság kihatása a középkori socialis és politikai életre különös tekintettel hazánkra. Nyitra, 1880. 6—7., 13. o.

35 *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. II. kiadás. Budapest, 1899. I. k. 346. o.

36 *Erdélyi László*: Fejlődés a legrégebb magyar társadalomban. Magyar Kultúra, 1916. 4., 17—19., 28., 43—49. o.

37 *Erdélyi L.*: Magyarország társadalmi XI. századi törvényei. Budapest, 1907.; *Uő*: Az első állami egyenes adó elmlélete. Kolozsvár, 1912.; *Uő*: A társadalmi osztályok Szent István államában és a Békei emlékkönyv. Történelmi Szemle, 1913. 321—366. o.; *Uő*: Anonymus korának társadalmi viszonyai. Történelmi Szemle, 1914. 191—211. o.; *Uő*: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Történelmi Szemle, 1914. 517—561. o.; 1915. 32—50., 201—266., 334—352., 481—514. o.; 1916. 39—63. o.; *Uő*: Magyar művelődéstörténet. I. korszak. Ősi művelődés. Kr. u. 1000-ig. Kolozsvár, 1915. 121., 227—228. o.; *Uő*: Az Aranybulla társadalmi. (Kny. a Fejérpataky emlékkönyvből) Budapest, 1917. 85., 92—95., 100., 105. o.; *Uő*: Árpádkor. A magyar állam, társadalom, művelődés legrégebb története 1301-ig. Budapest, 1922. 95—98. o.; *Uő*: A magyar lovagkor társadalmi és művelődése. 1205—1526. Budapest, é. n. 51., 95. o.; *Uő*: Magyar történelem. Művelődés és állam-történet. Budapest, é. n. (1938) 58., 61., 143., 173., 408. o.

38 *Tagányi Károly*: Vázlatok dr. Erdélyi László m. jegyzéseire. Történelmi Szemle, 1914. 435—451. o.; *Uő*: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak „Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdéseire”. Történelmi Szemle, 1914. 296—320., 409—448., 543—608. o.; *Uő*: Vázlatok a régibb Árpád-kor történetéből. Társadalomtudomány, 1922. 214—227. o.

39 *Váczy Péter*: A hírbírség szerepe Szent István államában. Sz 1932. 389—392. o.; *Uő*: i. m. (SZTE, II. k. Budapest 1938.) 41—52. o.; *Uő*: A román és görög stílus kora. Magyar Művelődéstörténet. I. k. 108—118. o.; *Uő*: Társadalmunk az Árpádok és az Anjouk korában. Magyar Művelődéstörténet. I. k. 176—184. o.; *Uő*: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Sz 1958. 340. és köv. o.

vel kapcsolatban historikusaink sokféleképpen foglaltak állást, annyi azonban kétségtelenné vált, hogy a hadakozás a XI—XII. sőt a XIII. században nem volt a szabadok kizárólagos kiváltsága, hadakoztak nem szabad állapotú személyek is.⁴⁰

Forrásainkban a közrendűek és nem szabadok hadakozására számos adatot találunk. Sok olyan oklevelet ismerünk a XIII. századból, melyek a királyi serviensek, a későbbi köznemesek közé emelésről szólnak. Királyaink számos olyan személyt emeltek a királyi serviensek közé, kik kedvezőtlenebb társadalmi helyzetükben is ki tudtak tűnni vitézségükkel, hűségükkel, a hadakozásban való jártasságukkal. Ezek igen nagy része várjobbágy és várszolga volt; közülük a várjobbágyot királyi libertással rendelkező közrendű szabadnak, a várszolgát (castrensis) nem szabad állapotú személynek tekinthetjük. A rájuk vonatkozó adatokat azonban itt mellőzzük, mert velük más tanulmányban foglalkozunk.

A királyi serviensek közé természetesen nem csak a királyi várispánságok népei emelkedtek, hanem mások is. Így a királyi határőrszervezet íjászaí és speculatorai.⁴¹ Hasonlóképpen a királyi serviensek soraiba kerülhettek a királyi uradalmak és erdőispánságok népeinek tisztjei, mert ezek méltóságuknál fogva is fegyvert viseltek, a nevezett uradalmak „armiger”-ei és „exercitualiis”, azaz „fegyverviselő”, „hadakozó” néven szereplő népelemei. Ők nevük tanúsága szerint hivatásszerűen hadakoztak, de királyi serviensekké válhattak a nevezett uradalmak és erdőispánságok más népei is, ha a fegyverforgatásban kitűntették magukat, amire olykor véletlen szükséghelyzetben is sor kerülhetett. E kondicionárius népek közül különösen azok felemelkedése volt könnyű, akik ha nem is voltak hivatásszerűen hadakozók, de foglalkozásuk nélkülözhetetlenné tette a fegyverek kezelésében való jártasságot, mint az erdőőrök és a különböző vadakra specializált vadászok esetében.⁴²

A királyi serviensek sorai közé más foglalkozású közrendű népelemek is felemelkedhettek. Így IV. Béla 1243-ban a Budugely faluból való Scemeyn mestert, Mária királyné aranyművesét emeli a nemesek közé a tatárjárás idején tett szolgálataiért, testvérével Andronicus-szal, valamint Koz és Kaza nevű rokonaival együtt.⁴³

A tatárjárás idején Béla királyt a tengerpartig követte s ott hűségesen szolgálta Micus fia Weyteh halász, kit ezért a király a királyi serviensek közé emel s 5 ekealja földet ad neki.⁴⁴ V. István felesége Erzsébet — férje egyetértésével — Guna nevű szakácsát emelte a királyi serviensek közé. Guna főként Patak várának ostroma idején tüntette ki magát. Vele együtt testvérei: Noboy, Csaba és Bolosey is királyi serviensekké váltak.⁴⁵ IV. László a Nyitra megyei Wytk fiát Mihályt, magát Wytk-et, ennek testvérét Syke-t és többi fiait: Mog-ot, Oguz-t, és Ibrahimust felmenti az öt nehezék fizetésének kötelezettsége alól s a királyi

40 A „kétféle miles” problémát l. *Borosy András*: XI—XII. századi harcosrétegünk néhány kérdéséről. HK 1974. 3—27. o. Ugyanitt l. a kérdés irodalmát. Külön megemlítjük, hogy *Bolla Ilona* szerint a XIII. század második felében a királyi curtisok népei közül nemesek tisztjeik, az iobagiók hadakoztak, hanem, ha szükséges volt, a legalacsonyabb helyzetűek is. Megállapítja, hogy a király, avagy a királyné exercituálisának e korszakban a hadi szolgálatot is (de nem csupán azt) teljesítő udvari népeket nevezik. *Bolla I.*: 1976. Kandidátusi értekezés II. f. A világi nagybirtok szolgáltató népei. 2. A libertínusok 144—146. o. és III. f. A királyi és egyházi birtok népei az Árpád-korban. 196—216. o. és *Uő*: A királyi és egyházi birtok népei a korai feudalizmus idején. In: *Jogtörténeti tanulmányok IV.* Szerk. Dr. Csizmadia Andor. Budapest, 1980. 19—41. o.

41 *Borosy A.*: Határőrség és határőrök az Árpádok korában. HK 1977. 543—557. o.

42 *Borosy A.*: Adatok az udvar- és erdőispánságok történetéhez az Árpád korban. *Agrártörténeti Szemle*, 1977. 325—336. o. Királyi udvarispánságban szolgáltattak azok a királyi cubiculariusok is (Zoltán, Tolomér, Tholapch Pál, Androssicus, Ábrahám, Karacinus, Cristianus fia András, Farkas fiai Barnabás és Grysgon, valamint Tark fiait: Jacobus és Jakabus), kiket IV. László 1275-ben a királyi serviensek közé emelt. (1275. PR II. 449. Reg. Arp. 2674.)

43 1243. jan. 29. Turóc vára mellett. *ÁUO VII.* 131. Reg. Arp. 734. Az oklevél nem határozza meg pontosan, milyen szolgálatot tett Scemeyn a királynénak, nem tudjuk hadi érdemei voltak-e, vagy sem.

44 1248. *ÁUO VII.* 256. Reg. Arp. 894. Weytek „Iovon és fegyverben” (in equis et armis suis) szolgálta a királyt.

45 1272. *ÁUO II.* 275.

serviensek közé emeli.⁴⁶ A solymárok közül származott a Komárom megyei Merchey-i Keza fia Jakab, ki László király különböző hadjárataiban, különösen az 1278-as morvamezei csatában vitézül harcolt. Ezért a király testvérével, Gédével együtt kiemelte a solymárok közül s az ország nemesei közé sorolta, 3 ekényi földet adományozva neki.⁴⁷

XIII. századi királyaink sok közrendű harcost felemeltek a királyi serviensek harcos közösségébe. Felfogásuk szerint így váltak teljes értékű harcosokká, noha nem kétséges, hogy királyi servienssé emeltetésük előtt is harcosok voltak valamilyen formában. A nem nemes állapotú, királyi libertással bíró várjobbányok esetében — kikről több száz XIII. századi nemesítő oklevél szól — ez nyilvánvaló, ugyanígy az „armiger”, „exercituaalis” és hasonló elnevezésű népelemek esetében. De, mint láttuk, rajtuk kívül sokféle elnevezésű közrendű nép elem került a királyi serviensek közé, ami annyit jelent, hogy korábban is hadakoztak, értettek a fegyverforgatáshoz.

A király nem nemes harcosaira vonatkozik a Várad Regestrum egy érdekes adata: Borsod várának várszolgái Márton hadnaggal, Sanctus centurióval, Péter urbis praefectus-szal és másokkal együtt azzal vádolták Cykircet és testvéreit (Nemelt, Péter, Pál és Elek), hogy azok az ő társaik, azaz Borsod várának civilisei. Ezek tagadták a „vádát” s azt állították, hogy ők „lovasok” azaz a „király katonái” nemzettségéből származnak, (de genere equestri scilicet: militum regis). Ennek bizonyítására megjelentek Baga faluból Peth és Sicia, Cykirc rokonai. A „vádoló” borsodiak végül nem merték magukat a tüzesvas próbának alávetni.⁴⁸ Kik lehettek ezek a „lovasok”? Mivel helyzetük a királyi várispánsági tisztségviselőknél is kedvezőbbnek tűnik, arra kell gondolnunk, hogy olyan szabad harcosok, kik nincsenek más úrnak alávetve, hanem csak a királyt szolgálják. A XI—XII. századi milesek azon csoportjára kell gondolnunk, kik nem voltak valamely várispánság vitézei s megfelelő vagyon birtokában nem váltak valamelyik egyházi, vagy világi nagyr harcosaivá sem. Ezek tekinthetők a királyi serviensek elődeinek és magvának.

Béla király a Pop faluból való Ech-nek földadományt ad azzal a feltétellel, hogy Ech vagy személyesen köteles a király seregében szolgálni, vagy maga helyett egy fegyverest kell küldenie.⁴⁹ Ech vitézt az oklevél nem nevezi királyi serviensnek, de kötelezi, hogy „armis militaribus”, azaz — tekintve az 1249-es évszámot — lovagi fegyverzetben köteles megjelennie, vagy helyettesét kell „kellően felfegyverezve” (decenter expeditum) a királyi hadba küldenie.

Földadománnyal jutalmazza IV. László Simon fia Jób mestert, a királyi szakácsok rektorát, akinek Győr vára alatt szintén vérét kellett ontania királyáért.⁵⁰ Jób mester nem volt rendszeresen hadakozó vitéz, teljes mértékben azonban e korban kevesen vonhatták ki magukat a harcból és volt eset, mikor a szakácsok rektorának is harcolnia kellett. Királyi harcosok, mégpedig közrendűek lehettek a folyók hídjainak őrzői, így a Rába hídjának őrei, kiknek már lakatlanná vált földjét László király 1280-ban elajándékozta. Valószínű, hogy

46 1274. Buda, Reg. Arp. 2497. Az öt nehezéket fizetők a várjobbágyoknál kedvezőtlenebb, a várszolgáknál azonban kedvezőbb állapotú, adófizetésre kötelezett népelem voltak.

47 1279. dec. 29. HO VI. 249. Reg. Arp. 3020. Mathey comes királyi tárnokot IV. László király érdemei jutalmául, s vele testvérét Zumbot-ot, rokonait: Bene fiait Farkast és Botsz-ot, Gergely fiait Gyrouit-ot és Ágostont, azonkívül Helys-t és Kemyn-t kiveszi a tárnoki szolgálatból és a királyi zászló alatt katonáskodók szabadságával ruházza fel, azaz a királyi serviensek közé emeli. 1280. aug. 17. OL DL 106.664. (Közzéteszi *Érszegi Géza*: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztres konvent magánlevéltárában, 1193—1542. Fejér megyei Történeti Évkönyv, Székesfehérvár 1971.)

48 1219. Vár. Reg. 224. o. 194. sz.

49 1249. HO VIII. 54. Reg. Arp. 917.

50 1273. HO VI. 194. Reg. Arp. 2431.

a hídőrző fegyveres régebbi harcostípus volt, 1280-ban már nem volt jelentősége.⁵¹

A harcos életforma vonzereje, a hadakozók tekintélye nagy volt. Annyira, hogy a hadakozni, harcosná válni akarók számát olykor korlátozni is kellett. László király 1276-ban a váradi püspöknek adta Szőlős királyi falut, a benne lakó királyi udvarnokokkal együtt. Úgy rendelkezett, hogy az udvarnokoknak egy része harangozó, másik része gyertyaöntő legyen. Legfeljebb 4—5 mansiónyi legyen közülük hadakozó, kik erre alkalmasak, van fegyverük, s tudnak vele bánni. Ezek a váradi püspök mellett, annak csapatában vonulnak hadba, ha a püspök királyi hadjáratban részt vesz. A kondicionárius állapotú királyi udvarnokok között tehát voltak hadakozók is. S még többen szerettek volna hadakozókká válni, különben nem kellett volna számukat korlátozni. A királynak eszerint voltak udvarnok fegyveresei, s harcoltak ilyenek a püspökök kontingenseiben is.⁵²

A zólyomi erdőispánságból kialakuló Túróc és Liptó megyében a XIII. században az országos nemeseknél kevésbé kedvező helyzetű hadakozók, „jobbágyfiúk” éltek, kik az ország különböző részein kialakuló „partikuláris” nemesség egyik típusa voltak.⁵³ E jobbágyfiúk voltak a nevezett terület hivatásos hadakozói. Náluk kevésbé kedvező helyzetűek a turóci és liptói királyi népek. Ezek főként termelő munkát végeztek, de voltak katonai kötelezettségeik is. 1257-ben minden 40 mansio után kellett egy lovaszt állítaniuk a király seregébe — egyéb adóterheik mellett.⁵⁴ E turóci és liptói királyi népek között akadhettek hadakozásra különösen alkalmas személyek. Ilyen lehetett Rekse fia Miksse, kit László király rokonaival (Drahen, Miklós, Herch és Urbán) együtt kiemelt a turóci népek sorából s a turóci jobbágyfiúk közé emelt.⁵⁵ A két réteg közötti különbség elég nagy lehetett. Az oklevél Miksse és társai korábbi helyzetét „szolgaságnak”, az utóbbit „szabadságnak” nevezi.⁵⁶ A turóci jobbágyfiúk szabadságával ruházta fel IV. Béla Csépan fiait Benedek és Péter királyi kőfaragókat, kik ezzel a hadakozók közé emelkedtek.⁵⁷ Foglalkozásukból következtetve testi erejük bizonyára megfelelő volt.

Az egyházak hadakozó népei közül kevesen kerültek át a királyi hadakozók közé, s kevesen lettek közülük köznemesekké.⁵⁸ Azon kevesek közé, kik az egyház szolgálatából kivették és teljes szabadságot nyertek, tartozott Gab és fia Botus. Gab-ot még II. Géza király vette ki a kalocsei egyház szolgálatából, fia Botus pedig követte III. Istvánt Ausztriába, majd Pozsonyba s kitüntette magát a Székesfehérvár mellett IV. István ellenkirállyal vívott csatában. Ezért teljes szabadságot nyer (omnio liber) s a király „házába” fogadja (in domo regia tradita libertate constituit). Ez a formula felel meg minden valószínűség

51 1280. aug. 26. HO II. 14. Reg. Arp. 3071.

52 1276. ápr. 5. Várad. *Fejér* V/2. 333. Reg. Arp. 2700.

53 A partikuláris nemesekről a legjobb összefoglaló tanulmány: *Fekete Nagy Antal*: Az országos és partikularis nemesség tagozódása a középkorban. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Budapest 1937. 159—184. o. A turóci és liptói jobbágyfiúkra: *Mályusz Elemér*: Túróc megye kialakulása. Budapest, 1922. 53—148. o. *Váczy Péter*: A királyi szervensek és a patrimonialis királyság. Sz. 1927. 360—370. o.; *Mályusz E.*: A magyar köznemesség kialakulása Sz. 1942. 272—280. o.; *Bónis György*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár é. n. (1946) 359—369. o.

54 1257. jún. 12. ÁUO II. 280., Reg. Arp. 1152.

55 1280. (szept. 3. előtt) *Fejér* V/3 72. Reg. Arp. 3073.

56 „super translatione de servitute populorum de Thuruch in Collegium libertatis filiorum Jobbagionum de Thuruch.”

57 1258. szept. 26. Reg. Arp. 1197.

58 Az egyházi hadakozókról l.: *Ozorai József*: Az egyháznemesi vagy praediális birtok. Magyar Sion, 1887. 269. és köv. o.; *Ozorai J.*: Az esztergomi érsek praediális nemesei. Magyar Sion 1887. 100—116., 195—211., 261—268. o.; PR I. 191—336. o. (Erdélyi László tollából); *Szekely Ottokár*: Az egyházi nemesség. A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. 1935. 28—52. o.; *Váczy P.*: A királyi: erviensek és a patrimonialis királyság. Sz. 1927. 380. és köv. o.; *Holub József*: Az egyházi nemesség jogállása a középkorban, Budapest, 1947. Kluy. a Regnum egyháztörténeti évkönyv 1944—46. évfolyamából, passim., *Bónis Gy.*: i. m. 186—215. o.

szerint a későbbi nemesítésnek. Ezek az „in domum regiam” fogadott vitézek lehetnek a királyi serviensek „jogelődei”.⁵⁹

Az egyházi népek között olykor nemcsak a jobagiók, a hivatásos harcosok hadakoztak. 1285-ben Péter veszprémi püspök Pál fia Crispinus, Éliás fia Balázs és Bertalan fia Máté tizedszedőket (decimator) azért emeli az egyház hadakozó jobbágyai közé, mert többek között a „király és az ország” különböző hadjárataiban is részt vettek.⁶⁰

A szolgálkból felszabadított szabadosok (libertinus) között is voltak hadakozók. A váradai káptalan bírósága előtt lopással vádolnak két libertinust: Ina-t és Johanc-ot. Ezek nem jelennek meg a káptalani bíróság előtt, azzal az indokkal, hogy *hadjárásban vannak* s így nem tudnak Váradra menni.⁶¹ 1292-ben Lázár fia Benedek fehérvári ispán anyja kérésére felszabadítja és a libertinusközé emeli Cece fia Péter nevű szolgáját. Kötelessége lesz, hogy ura kíséretében venni részt a királyi hadjáratokban. (Más hadjáratokban nem köteles részt venni.) Ha Péter, vagy utódai annyira elszegényednének, hogy a hadakozásra képtelenné válnának, uruk viselné hadakozásuk költségeit.⁶² E rendkívül érdekes oklevélből kiderül, hogy a nem nemes, sőt nem szabad népelemek még a XIII. század utolsó tizedében is hadakoztak. A libertinus (szabados) harcos eszerint nem lehetett kivételes jelenség s Péter feltehetőleg már szolga korában kimutatta hadakozásra való alkalmasságát. Közrendű katonák a XIV. században sem ritkák. Ilyenek lehetnek a Pál fia János mester tolvajoknak minősülő gyalogos katonái,⁶³ az 1347-ben szereplő Thaph-i harcos királyi jobbágyok⁶⁴ és az egy 1356-os oklevélben említett „várkijátó” nevű poroszlók.⁶⁵ 1358-ban Lajos király Borfői János fia Jánost és Lőrinc fiait: Istvánt, Mihályt és Miklóst a honti vár kondicionáriusai közül kiemelve nemesíti.⁶⁶ Eszerint a honti királyi várnak még ekkor is voltak hadakozó, vagy hadakozásra alkalmas kondicionáriusai. 1369-ben a nyugati országhatár mentén még éltek királyi speculatorok: Jakab, Péter és János gátai speculatorok. Ezek is nem nemes, közrendű fegyveresek.⁶⁷ Egy Szécsi Miklós országbíró előtt folyó perben 1371-ben Nyitra megyei kikiáltói szolgálatot teljesítő várnépek szerepelnek, kik a vár régi nemes jobbágyainak mondják magukat.⁶⁸ Lajos király 1380-ban nemesíti János fia Miklóst, Zonda vár kondicionáriusát⁶⁹, a pozsonyi káptalan 1383-ban ír át Simon fia Mátyás, Miklós fia Simon és Jakab fia Miklós királyi örök kérésére egy I. Károly által 1339-ben kiadott privilégiumot.⁷⁰

Láthattuk, hogy a korlátozott libertással bíró nem nemes szabadok s a nem szabadok között szép számmal voltak hadakozók. S a közsabadok, a teljes szabadsággal bíró liberek között? Amíg fel tudtak fegyverkezni, minden bizonnyal ők is hadakoztak. Hadakozó lehetett az a hatvani liber, kinek másfél márkát érő lovát Dorus a háborúban elvesztette.⁷¹ Feltehetőleg teljesen szabad álla-

59 (1163—64) HO VI. 3. (1162) Reg. Arp. 104.

60 1285. *Fejér* IX/7. 701.

61 1213. Vár. Reg. 164. o. 27. sz.

62 1292. HO IV. 81. Cece Benedek ispán ancillája, rabszolgánője volt, s mint ilyen házasságot nem köthetett. Péter apja ismeretlen, de könnyen lehetséges, hogy maga Benedek ispán volt az. A kalocsai káptalan által kiadott oklevél egyébként a felszabadított Péternek jogot ad arra, hogy házasságot kössön, s hogy urától, ha neki úgy tetszik, elköltözhessek. Az ancilláról l. *Szabó István*: A prédium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság és településtörténelem körében. In: *Jobbágyok—parasztok*. Budapest, 1976. 196. o. 79. jegyzet.

63 1345. febr. 22. Visegrád. OL DL 103.267.

64 1347. máj. 11. Buda. OL DL 87.209.

65 1356. jan. 25. OL DL 41.278.

66 1358. dec. 11. OL DL 42.602.

67. 1369. okt. 6. Buda OL DL 57.182

68 1371. jún. 8. OL DL 98.170

69 1380. nov. 4. Zólyom. OL DL 42.180.

70 1383. máj. 25. OL DL 50.017.

71 1213. Vár. Reg. 171. o. 47. sz.

potú volt a hat szolgával bíró, meg nem jelölt társadalmi helyzetű Latibar, kit a Váradi Regestrum egyszerűen „harcos férfi”-nak (vir militaris) nevez.⁷²

Teljesen szabad állapotúak voltak a hospesek, kiknek hadakozása nem volt kivételes eset.⁷³ 1146-ban Színes úrnő, a pannonhalmi apát testvérének, Henriknek felesége, egyik birtokát a nevezett apátságra hagyja. Az apátnak joga van e birtokra szabad hospeseket telepíteni, vagy őket onnét elbocsátani, de a hospesek kötelesek részt venni a király hadjárataiban, mint ahogyan részt vettek Színes úrnő életében is.⁷⁴ 1204-ben Imre király az erdélyi németek között lakó „latinus” Jánost feloldja e németek kötelezettségei alól, megengedi, hogy a királyi udvarban tartózkodjék, mentesíti minden vám és adó alól stb. — csak hadakozásra kötelezi, a hasonló szabadsággal bírók módján.⁷⁵ János helyzete a királyi szerviensekéhez hasonló, de ez az elnevezés 1204-ben még nem volt elterjedve. János, ki olasz, francia, vagy vallon hospes lehetett, nyilván korábban bebizonyította már hadakozásra való alkalmasságát. Két évvel később János hú szolgálati fejében birtokadományt kapott.⁷⁶

A hospesek teljes szabadsága feltétlenül több volt pl. a várjobbágyok feltételes, a király által adott szabadságánál. 1213-ban öt szolnoki várjobbágy azzal „vádolta” Angelus-t, hogy ő is szolnoki várjobbágy. Angelus azt válaszolta, hogy ő egy „latin” hospes fia és teljesen szabad (Ille autem contendebat se filium Latini hospitis esse et absolute liberum). Állítását egyik falubelije igazolta.⁷⁷ Pál fia Pósról azt állítják, hogy szolnoki várszolga. De ő bebizonyította, hogy szabad és német eredetű.⁷⁸ Két borsodi civis (itt a castrensis-szel, várszolgával egyértelmű) várjobbágyai támogatásával azt állítja hat személyről (Csiz, Péter, Dumasa, Cika, Nona, Belohea), hogy közéjük tartoznak. Ezek cseh hospesek fiainak mondták magukat.⁷⁹ A várszolgai állapot, mely a várjobbágyinál is lényegesen kedvezőtlenebb — természetesen még kevésbé tetszhetett egy szabad hospesnek.

A hospesek s a nagyrészt belőlük kialakuló városi polgárság feladata elsősorban a termelő munka volt ugyan, de királyaink hadi szolgálatukat is fontosnak tartották és szabályozták.

1206-ban II. András megállapította a karakói, chrapundorfi (Magyarigen) és ramsi hospesek kiváltságait. Csak akkor kötelesek hadba szállni, ha a király maga vezeti a sereget.⁸⁰ András király 1224-ben a róla elnevezett Andream-

72 1221. Vár. Reg. 274. o. 318. sz.

73 A hospesekről l. *Lederer Emma*: A legrégebb magyar iparososztály kialakulása, Történelmi Szemle, 1977. 663. és köv. o. Eszerint a Karoling kor utáni időkben a hospes korlátozott szabadságú egyén, ki személyi és gazdasági tekintetben egy, esetleg két földesúrtól függ. E függés lehet csak személyi (esetleg harci) szolgálat, vagy csak gazdasági. Nem feltétlenül idegen eredetűek. XI. századi törvényeink hospeseknek nevezik a jövevény elköelő urakat is, meg a szolgákat is. Néhol a törvények idegeneket értenek hospeseken, néha nem. S nem minden esetben nevezik az idegent hospesnek. A XII. században jönnek azután tömegesen idegen, nagyrészt földművelő népelemek, kik valószínűleg a külföldön már korábban kialakult hospesektől erednek — ezek révén alakul ki hazánkban a hospes réteg. A nagyobb csoportokban betelepülő hospesek földesura a király lesz, a kisebb csoportokban bevándorlók a nemszabad népelemek közé keverednek, jogi szempontból szabadok, de szabadságukért állandóan küzdeniük kell. Gazdasági szolgáltatásaik csekélyebbek és kényelmesebbek, mint a szolgáké s ezért a szolgák is a hospesek állapotát igényeiknek elérni.

A XIII. századi hospesek jogilag szabad, de gazdaságilag a királytól, vagy valamelyik főúrtól függő népek, részben idegenek, részben felszabadult szolgák. Egy részük városokban, másik részük a földesúr birtokain lakik. Néha a gazdasági szolgáltatást harci szolgálattal cserélik fel.

Győrffy Gy. szerint a földművelő szabad hospesek rendszeresen részt vettek a király hadjárataiban. (*Győrffy Gy.* i. m. [1977.] 510. o.) A hospesek hadakozására *Váczy Péter*: A királyi szerviensek és a patrimonális királyság. Sz 1927. 360. o. 1. jegyzet.; *Fügedi Erik* szerint a XI. században a bevándorló papokat és lovagokat nevezik hospeseknek — később a bevándorló parasztokat is — a XIII. században pedig a bevándorlókkal azonos kiváltságokat élvező hazai elemek is a „hospes” nevet viselik. Magánosoknak is lehetett hospesiek. (*Fügedi E.*: A befogadó: a magyar királyság. Történelmi Szemle 1979. 360—361. o. 22. jegyzet.) L. még *Bolla I.*: i. m. [1976.] Kandidátusi értekezés) 88. és köv. o., 93., 97. o. A hospes kérdést az Árpád-kori társadalom problémakörének általános elemzésével kapcsolja össze.

74 1146. PR I. 597.

75 1204. AÜO I. 91. Reg. Arp. 210.

76 1206. AÜO XI. 83. Reg. Arp. 223.

77 1213. Vár. Reg. 165. o. 31. sz.

78 1215. Vár. Reg. 199. o. 127. sz.

79 1221. Vár. Reg. 272. o. 316. sz. Hasonló eset később is előfordul: 1255. nov. 8. HO VII. 48.

80 1206. ZW I. 9.; Reg. Arp. 226.

ban szabályozta az erdélyi szászok jogait és kötelességeit. E nevezetes privilégium szerint az ország határain belül 500, az ország határain kívül 100 fegyverest tartoznak a király seregébe küldeni. Ha a külföldi hadjáratot nem a király vezeti, vagy ha a király magánérdekéből vezet külföldi hadjáratot — csak 50 harcossal tartoznak.⁸¹ Az erdélyi szászok katonái ereje mindenesetre jelentős lehetett. 1230-ban András bizonyos német vendégek hadi kötelezettségét úgy állapítja meg, hogy a villicus „a szászok módjára” felfegyverkezve (armatus) jelenjék meg a király seregeiben, négy íjással együtt. A villicus valószínűleg nehéz fegyverzetű volt.⁸² Béla ifjabb király 1231-ben Kocsárd és Dániel erdélyi szász vitézek birtokügyében intézkedik. E vitézek a „latin” János fiai. A szászok között élő latinok tehát szászokká válhattak.⁸³ A nagyszombati polgárok hadi kötelezettsége 1238-ban csekély volt: minden 100 mansio után kellett egy harcost kiállítaniuk.⁸⁴ Ugyanez évben Béla király az említett karakói és chrapundorfi hospesek hadkötelezettségét oly módon szabályozta, hogy 4 páncélos vitézt kötelesek a király seregébe küldeni, négy jó lóval és két sátorral. A király katonáival együtt kell hadba vonulniuk, nem a bárók seregében.⁸⁵

1241-ben Béla király négy Németországból bevándorolt trencsényi hospes (Bense, Pepryle, Cepk és Hoztyna) ügyében intézkedik, akiket a trencsényi várjobbágyok a nevezett vár szállásadó várjobbágyainak mondtak. (A szállásadó jobbágyok a várjobbágyok alsó rétege volt). A király elrendelte, hogy a nevezett hospesek eddigi szabadságukat továbbra is megtartsák s hat mansio után állítsanak ki egy fegyverest. Ez a fegyveres nehéz fegyverzetű lehetett (unum militem armis bellicis optime preparatum). A fegyverest a trencsényi ispán seregébe küldik. Más kötelezettségük nincs s elnyerhetik a vár tisztségeit is (dignitates castris).⁸⁶ A pesti hospesek 1244-es privilégiumuk szerint tíz „kellően felfegyverezett” vitézt voltak kötelesek kiállítani, a király által vezetett hadjáratokba.⁸⁷ Ugyanebben az évben a körmendi hospeseknek minden 15 mansio után kellett egy páncélos vitézt kiállítaniuk, akiknek felszerelését is szabályozza a királyi oklevél: „dabunt unum panceratum habentem hastam cabatum galeam faretram et cetera ornamenta apta...” tehát lándzsája is legyen, de íja is! A „cabatum” szó itt feltehetőleg páncélinget jelent. Két páncélozott lovat is kell hoznia a kiállított vitéznek és csakis a király seregében kell hadakoznia, nem a bárókéban.⁸⁸

A király, mint láthatjuk, fontos szerepet szánt a városi hospeseknek és fokozottan igyekezett támaszkodni a városiakok fegyvereire. A nyitrai civisek például a tatárjárás idején vitézül védték Nyitra várát, oltalmat nyújtottak az oda menekülőeknek, a tengerpartig menekülő király kíséretébe maguk közül fegyvereseket küldtek, ezért a fehérvári polgárokkal egyező kiváltságokat biztosít nekik. Hadkötelezettségük: 12 vitézt kell a király zászlaja alá küldeniük.⁸⁹

81 1224. nov. 30. után ZW I. 34.; Reg. Arp. 413.

82 1230 *Endlicher* 426.; Reg. Arp. 462.

83 1231. ZW I. 54.; Reg. Arp. 595.

84 1238. *Endlicher* 444.; Reg. Arp. 647

85 1238. febr. 12. Erchud (Szászkered) ZW I. 66.; Reg. Arp. 638. Megerősítette István ifjabb király 1266-ban ZW I. 97.; Reg. Arp. 1853.

86 1241. febr. 27. HO VI. 39.; Reg. Arp. 704.

87 1244. (okt. 15. előtti) *Endlicher* 466.; Reg. Arp. 781.

88 1244. okt. 28. (Kis) Komáromnál. HO VI. 42.; Reg. Arp. 786.

89 1248. szept. 2. *Endlicher* 498.; Reg. Arp. 885. A „civis” szó itt valószínűleg városiakot jelent, nem várispánok sági castrensisit. — A nyitrai civisek jogállását befolyásolhatta, hogy a városban püspök székelt. Hasonló jellegű privilégiumok 1244. dec. 15. Korpona, *Fejér* IV/1.; 329. Reg. Arp. 739. — 1254. ápr. 23. *Fejér* IV/2. 213.; Reg. Arp. 1008. Zólyomi hospesek. — 1254. aug. 30. HO VI. 76.; Reg. Arp. 1013. Zólyom megyei dobonyai és bábaszéki hospesek 1255. Mon. Strig. I. 426.; Reg. Arp. 1059. Lipcse melletti Beszterce hospesei. — 1257. jan. 12. *Smičičlas* V. 51.; Reg. Arp. 1136. Podrožia megyei és jasztrebarszakai hospesek. — 1261. ZW I. 86.; Reg. Arp. 1776. Désvári hospesek. 1262. ÁUO VIII. 31.; Reg. Arp. 1793. A nagyszőlősi hospesek egy vitézt kötelesek a király seregébe küldeni. 1264. szeptember 9. ÁUO XI. 532.; Reg. Arp. 1409.; Berényi falu hospesei. — 1266. november 23. *Smičičlas* V. 401.; Reg. Arp. 1504. Gréc vára civisei. 1264. *Fejér* VII/5. 364.; Reg. Arp. 2133. Szatmári hospesek. Szükség esetén hat páncélos vitézt kötelesek a király seregébe küldeni. Előfordul, hogy a király az elszegényedett hospeseket — átmenetileg — felmenti a hadakozás terhe alól, mint a győri hospeseket 1271-ben. (1271. *Endlicher* 526.; Reg. Arp. 2132.)

A szepesi szász hospesek katonai ereje jelentős volt. Szükség esetén akár belső, akár külső hadjáratra 50 lándzsást, azaz nehéz fegyverzetű harcost kellett kiállítaniuk V. István 1271-es privilégiuma szerint. Számuk nyilvánvalóan kisebb volt, mint az erdélyi szászoké, privilégiumuk azonban az erdélyi szászoknak kiadott Andreanum-mal ellenében nem tesz különbséget külső és belső hadjárat között.⁹⁰ Az erdélyi szászok fegyverei fontosak voltak a gyengülő királyi hatalom szempontjából. III. András 1291-es dekrétumában kijelenti ugyan, hogy az ország méltóságait, vagy egész vármegyéket nem adományoz advénáknak, vagy hospeseknek, sem pogányoknak, vagy nemteleneknek (paganis vel ignobilibus), az erdélyi szászokat azonban, illetőleg közülük azokat, akik földbirtokkal bírnak és nemesek módjára élnek a nemesekkel egy sorban emlegeti és nagyon fontosnak tartja katonai erejüknek a maga számára való biztosítását.⁹¹

Egyre hasznosabbaknak bizonyultak — katonai szempontból is — a soproni hospesek. Katonai súlyuk növekedését mutatja, hogy 1256-ban Béla király a visszaélései miatt elűzött Péter soproni várnagy (purcravius) házait és *toronyát* (erősségét) a soproni bírónak és több polgárnak adományozza.⁹² 1269-ben Béla a soproni polgároknak a németek ellen vívott harcait említi, s pénzbeli szolgáltatásaikon kívül ezért földadományt juttat nekik.⁹³ 1277-ben László király dicsérőleg említi, hogy a soproni polgárok megvédték Sopron várát a csehek ellen, annak ellenére, hogy fiaik fúszként a cseh király fogságában voltak. Juttatmul megengedi, hogy a Lövér falubeli íjászok *másik* felét is a soproni polgárok közé felvegyék. Az íjászok *egyik* fele már korábban soproni polgárrá lett. Ez lényegesen növelte Sopron városa katonai erejét.⁹⁴ A soproni hospesek hadi szolgálataira azért nem ártott felügyelni. Közülük néhányan kivonták magukat a várórzés kötelezettségei alól és kiköltöztek a környékre. A vár nagy része így üresen maradt. Ezért László király 1283-ban elrendelte, hogy a várban birtokrészel rendelkezők állandóan a várban lakjanak. A vár és város ez időben azonos volt Sopronban. A környékre kiköltözők minden haszonvételeit a várban lakók fordíthatják saját hasznukra.⁹⁵ A soproni vár védelme fejében a soproni polgárokat illette a soproni kerület dézsmája is.⁹⁶ László soproni ispánt a király arra utasította, hogy a Lövér falubeli íjászokat ne kényszerítse a várispánság szolgálatára, mert ezeket a soproni vár védelme érdekében ő és elődei a soproni hospesekhez csatolták s azok kiváltságaival ruházták fel.⁹⁷ A soproni polgároknak a várban, vagy városi házukban kellett lakniuk a vár védelme érdekében, de birtokaik a városon kívül is lehettek.⁹⁸

El nem hanyagolható katonai súlyuk volt a szlavón és horvát hospeseknek is. István szlavón bán ugyan 1252-ben felmenti a körösi hospeseket a báni hadseregbe vonulás alól, de hogy ez egyáltalán szóba került, mutatja hadakozó voltukat.⁹⁹ 1275-ben IV. László a zágrábi várhoz tartozó egyik falut a Gréc hegyi civiseknek adta, mert megvédték Gréc hegyi várát a cseh király fegyveresei ellen.¹⁰⁰

Okleveleink tanúsága szerint a hospesek között is számos vitéz harcos akadt.

90 1271. nov. 24. *Endlicher* 522.; Reg. Arp. 2116.

91 III. András 1291. évi dekrétuma. *Endlicher* 615. Megerősíti I. Károly 1317. nov. 12. OL DL 24 798.

92 1256. febr. 12. HO I. 32.; Reg. Arp. 1074.

93 1269. *Fejér* IV/3. 513.; Reg. Arp. 1642.

94 1277. jan. 17. Sopron v. o. I/1. 6.; Reg. Arp. 2762. 1. még 1277. szept. 2. *Endlicher* 545.; Reg. Arp. 2809.

95 1283. júl. 25. Jánoshida mellett. Sopron v. o. I/110. Reg. Arp. 3249.

96 (1283) júl. 25. Jánoshida mellett. ÁUO IV. 381. Reg. Arp. 3250.

97 (1283) júl. 25. Jánoshida mellett. ÁUO IV. 380. Reg. Arp. 3251.

98 (1284) okt. 3. Huzshyda HO II. 18. Reg. Arp. 3339.

99 1252. *Endlicher* 479.

100 1275. aug. 11. *Smečiklas* VI. 121.; Reg. Arp. 2631. A dalmát városok katonai súlyát vizsgálni nem feladatunk. Elég annyi, hogy 1284-ben Subics Pál bán Tragurium városától 60 jól fegyverzett gyalogost követelt. (1284. okt. 16. és von. 6. *Tragurii. Smečiklas* VI. 503.)

Béla király 6 ekényi földdel jutalmazza meg Wocho pozsonyi polgárt. Wocho vitézül harcolt a muhi csatában a tatárok ellen és a menekülő királynak is fontos szolgálatakat tett.¹⁰¹ A fehérvári Odolphus életét vesztette a németek ellen vívott harcban. Fiai — apjuk érdemeiért 1261-ben két malmot kapnak a királytól.¹⁰² Királyaink adományokkal igyekeztek biztosítani a hospesek hadi szolgálatát. 1262-ben Béla király megerősíti a lipthói „Gallicus” Jánost 4 ekényi lipthói földbirtok tulajdonában. Ennek fejében János és utódai általános hadfelkelés idején kötelesek a lipthói vár védelmére a várban tartózkodni.¹⁰³

A következő esztendőben négy turóci hospest: Uzda fiait, Márton, Stremet és Drahmet és Mecsk fiát Mecsket, akik néha mint halászok, máskor mint vadászok, bér fejében és önként teljesítettek a királynak szolgálatot, Béla király megerősíti szabad állapotukban és szabadságukban, de olyan feltétellel, hogy egyikük köteles a király hadjárataiban részt venni, ha szükséges.¹⁰⁴ Ugyanebben az évben Béla király tíz hospest, akik szintén mint halászok és vadászok bér fejében önként szolgálták a királyt, megerősít szabad állapotukban, de arra kötelezi őket, hogy egyikük köteles a király hadjárataiban részt venni. Név szerint Gudrun fiai: Jank és Paulyk, valamint Churnok falubeli rokonaik: Krupech, Rubyna, Mylozt, Mladen, Tyuan, Pemplad, Zuntar és Potuh hospesekről van szó.¹⁰⁵

A feketehalmi csatában szerzett érdemeket a brassói Ebl fia Teel.¹⁰⁶ Jakab, a pozsonyi vár suburbiumának bírája, azokért a szolgálataiért kap földet IV. Lászlótól, amelyeket a hűtlen pozsonyi comes curialis: Péter fia János elleni harcban teljesített, mikor ez a pozsonyi várat megtámadta.¹⁰⁷

A XII—XIII. századi Nyugat-Európában a városoknak nemcsak a gazdasági, de a katonai súlya is nagy volt, különösen az itáliai és flandriai városoké. Az itáliaiak katonai erejét a középkori Németország egyik legnagyobb uralkodójának, Barbarossa Frigyes császárnak is meg kellett ismernie; ezek hamarosan városállamokká alakultak át.¹⁰⁸

E városok katonai erejéhez viszonyítva Magyarország XIII. századi városainak katonai ereje jelentéktelennek mondható. IV. Béla tatárjárás utáni újjáépítő munkájában — ennek ellenére — a városoknak fontos szerep jutott, s a király a városok katonai erejére is számított. Györffy Gy. találó megállapítása szerint Béla észrevehette, hogy a városok ellen tudtak állni a tatár ostromlóknak, rá volt utalva a városi kézművesek munkájára a fegyver, különösen a páncél- és számszeríjkészítésben, s jól tudta használni a városok nehéz fegyverzetű katonáit.¹⁰⁹ A hospesek, s a főként belőlük kialakuló városi polgárság katonai értéke nem volt elhanyagolható. Az ügyes kezű hospesek és polgárok közül került ki a számszeríjak és hajtógépek kezelőinek nagy része is, mint pl. Zumbot

101 1243. máj. 13. Mon. Strig. I. 346.; Reg. Arp. 740.

102 1261. Reg. Arp. 1272.

103 1262. HO VI. 232. Reg. Arp. 1313. tempore exercitus nostri generalis in castro Lyptou permanebit sicut miles in custodia dicti castri.” A „gallicus” jelző valószínűleg valloin nemzetiséget jelent. L. Székely György: Wallons et italiens en Europe centrale aux XI-e-XVIIe siècles. Ann Hist U BP Sectio Hist. 6. Budapest 1964.

104 1263. aug. 29. HO VIII. 92.; Reg. Arp. 1350.

105 1263. ÁÜO VIII. 55. és 56.; Reg. Arp. 1351. és 1354. E privilégiumot III. András 1290-ben átirta. Fejér VI/1. 48.

106 1271. ZW I. 110.; Reg. Arp. 2135.

107 1280. (aug. 17. előtti) ÁÜO IV. 217.; Reg. Arp. 3061.

108 A XII—XIII. századi nyugat-európai városokról szóló irodalmat I: Györffy Gy.: Budapest története. I. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. (Szerk. Gerevich László) 244—245. o. E városok katonai erejére, hadszervezetére I.: Max Jähns: Heeresverfassungen und Völkerleben. Eine Umschau. Berlin, 1885. 165—170. o.; H. Delbrück: i. m. III. k. Berlin, 1907. 341—388. o.; F. Lot: i. m. I. k. passim. Barbarossa Frigyes itáliai hadjárataira I. H. Delbrück: i. m. III. k. id. helyen; F. Lot: i. m. II. k. 161—167. o. Barbarossa Frigyes rövid életrajzát s benne a róla szóló fontosabb irodalmat I.: Gunst Péter: Barbarossa Frigyes, Budapest 1976. Frigyesről I. még: Friedrich Barbarossa (szerk. Günther Wolf) Darmstadt, 1975. Wege der Forschung, Band CCCXC.

109 Györffy Gy.: i. m. (Budapest tört.) 295. o. A tatárjárás idején a radnai németek, kik a tatárok mellé álltak, 600 fegyverest állítottak a tatár seregbe. (Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. k. Budapest, 1963 563. o.; SRH II. 564, 576. o.)

„iaculator in urbana”,¹¹⁰ a zólyomi vár ballistariusai,¹¹¹ vagy egy szepeői száz „balistarius”.¹¹²

Természetesen nem minden hospesből lett városi polgár. Előfordult, hogy a király a hospes fegyveres szolgálatának biztosítása érdekében őt a királyi hadakozó népek valamelyik csoportjába helyezi. A hospes szabadsága, mint tudjuk teljes (plena), a királyi hadakozóké pedig feltételekhez kötött „királyi” liber-tas.¹¹³ Ennek ellenére a hospesek számos esetben vállalták szabadságuk csökken-tését, valószínűleg vagyonuk és biztonságuk növekedése fejében.

Chyba, Ibur, Heym, Sid, Pocus, Karachun, Illerus, Sath, Hugel, Nolch, Joanus, Clemen, Stegun és Omodias ősei III. István idejében Csehországból vándoroltak be hazánkba. II. András az udvarnokjobbágycokot megillető szabadságokkal ru-házta fel őket s ezt IV. Béla is megerősítette.¹¹⁴ Az udvarnokjobbágycok a kirá-lyi udvarispánságokban dolgozó udvarnokok tisztjei voltak. Mint ilyenek fegy-veresek, hadrafoghatók, bár szerepük, szolgálatuk kevésbé katonai jellegű, mint a várjobbágycoké.¹¹⁵ IV. László a Szepes megyei Vagendrúzel birtok villicusait és hospeseit a harcosok fiai (filiorum exercituantium) közé sorozza.¹¹⁶ Itt való-szerűleg a szepeői lándzsásokról, vagy a turóci—liptói jobbágyciakról lehet szó. III. András király a Badyn faluban lakó Ábrahám fia Miklós hospeszt az ország összes (!) hadjárataiban tanúsított hűségéért a zólyomi hadakozó jobbágyciak közé emeli.¹¹⁷ Az oklevél szövege Miklós korábbi helyzetét határozottan kedve-zőtlenebbnek tünteti fel, mint az újat.

Az Árpád-kori Magyarországon tehát a nemeseken kívül mások is hadakoz-tak. Elsősorban a határőrök, a királyi várak, az egyházi és világi nagybirtok, a királyi udvar hadakozásra kötelezett nem nemes népei, de rajtuk kívül sokan, szabad és nem szabad állapotúak, akik szükség esetén szintén fegyvert fogtak, harcoltak, s ily módon a társadalmi ranglétrán egyre fejlebb emelkedtek. Kirá-lyaink szemében a hadakozás, a fegyverforgatás volt a legfőbb érdem. Találónan állapította meg *Mályusz E.* hogy a középkori magyar társadalom rétegeinek kialakulásában a hadi érdemeknek volt döntő szerepe.¹¹⁸

Benedek esztergomi prépost a tatárok 1285-ös betöréséről írva megállapítja, hogy az Erdély felől betörő tatárok, bár egészen a Dunáig hatoltak, csak kevés nemest és a fegyverforgatásban jártas embert tudtak levágni (de nobilibus et armis uti valentibus) de a „humilis” személyek közül — ami alatt a prépost parasztokat (rustici) rokkantakat és betegeket ért — körülbelül 7000 főt meg-öltek. A tatárok közül viszont a magyarok s a magyar seregekben harcoló egyéb fegyveresek körülbelül 26 000-et öltek meg. A tatárok az erdélyi szorosok felé menekültek, de ott a székelyek, vlachok és szászok az összes szorosokat elzár-ták.¹¹⁹ Benedek prépost az ország lakóit két nagy csoportban szemléli: vannak akik nemesek és harcra alkalmasak, vannak akik erre alkalmatlanok s így cse-kélyebb értékűek. A nemeseket nem azonosítja a hadakozókkal, a nobilis-ek mellett külön megemlíti azokat, akik tudnak a fegyverekkel bánni, fegyverbí-rók, egészségi állapotuk, erőnlétük, esetleg bizonyos gyakorlatuk alkalmassá teszi őket a fegyverforgatásra (armis uti valentibus). Benedek prépost azt is észreveszi, hogy Magyarország királyai és urai csapataiban nem csak magyar

110 (1273. ápr. 29. előtt) HO VIII. 150.; Reg. Arp. 2360.

111 1274. febr. 22.—szept. 3. közt, HO VI. 201.; Reg. Arp. 2461.

112 1289. *Fejér* V/3. 476.

113 *Bolla I.*: i. m. (1973 és 1974) passim.

114 1236. nov. 7. *Fejér* IV/1. 58.; Reg. Arp. 617.

115 *Borosy A.*: i. m. (1977. Agrártörténeli Szemle) passim.

116 IV. László kora *Fejér* V/3. 509. és IX/2. 678.; Reg. Arp. 3613.

117 1295. *Fejér* VI/1. 345. 346.; OL DL 105 271 és 1296. *Fejér* VI/2. 32.; OL DL 105 271.

118 *Mályusz Elemér* hozzászólása a régi magyar művészet periodizációjával kapcsolatos vitában. Művészettörté-
neti Értesítő. 1965. 205 és köv. o.

119 É. n. (1285) Mon. Strig. II. 419.

harcosok hadakoznak, soraiból az is kiderül, hogy az erdélyi szorosok elzárása a — nyilvánvalóan szintén katonáskodó — székelyek, románok és szászok feladata. (Számadatait természetesen fenntartással kell fogadnunk.)

IV. László megparancsolta Szatmár, Szabolcs és Bereg megyék nemeseinek és minden hadakozó és hadakozásra köteles lakosának, hogy fegyvert fogva csatlakozzanak seregéhez.¹²⁰ Az oklevél világosan megkülönbözteti a nemeseket és a többi hadakozókat s hadakozásra kötelezetteket (... univervis Nobilibus et aliis omnibus exercitantiibus, seu exercituare debentibus), szövegéből kiderül, hogy a *többieket* sem lehet elhanyagolható tényezőnek tekinteni.

Magyarországon az Árpád-korban nagy volt a fegyverforgatók száma. Nem véletlenül óvott 1291-ben a regensburgi püspök a magyarokkal való háborúskodástól — szerinte Magyarország területe minden más országénál nagyobb, népének „vadságát” (ferocitatem) nem célszerű kihívni.¹²¹

Mondanivalónkat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az Árpád-kori Magyarországon a *nem nemes* hadakozók száma és jelentősége igen nagy, s nem elhanyagolható a *nem szabad* eredetű harcosoké sem. A XI. században még nagymértékben, később egyre kevésbé hadrafoghatók a „plena libertas”-szal bíró közsabadok. Fegyverforgatók a várjobbágyok valamennyien, de a várszolgák (castrenses) egy része is. Fegyveres szolgálatot teljesítenek az egyházi nagybirtok iobagiói, a királyi uradalmak népeinek tisztjei, olykor ezen uradalmak népei, s gyakran kerül sor az erdőispánságok népeinek fegyverbe hívására is. Hadakozók — természetesen — a határőrök, s igen fontos a „plena libertas”-szal bíró hospesek s a közülük kiemelkedő, városi polgárok katonai szerepe. A XIII. században királyaink mindezen hadakozók színe-javát igyekeznek a királyi serviensek, a köznemesek sorai közé emelni s ezeknek jelentős része már korszerű, a nagyurakhoz hasonlóan nehéz fegyverzetű harcos. De még a XIII. század végén, sőt a XIV. században is vannak nem nemes állapotú hadakozók. E sokféle hadakozóból álló magyar haderőt egészítik ki a könnyű fegyverzetű pásztorkatonák, kiknek száma a kunok betelepedésével hatalmasan megnövekszik, s kiknek harcmódora és viselkedése a nyugati hadszínterek lakossága számára a X. századi magyar kalandozó hadjáratok rémületét idézi fel. E nagylétszámú és sokféleségében is — a legtöbb esetben — jól kombinált haderő bármilyen hatalom számára is nehéz ellenfélle tette a XI—XIII. századi Magyarországot.

RÖVIDÍTÉSEK

- Ann. Hist. U. Bp. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica.
- ÁUO = Árpád-kori új okmánytár, Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzé teszi: *Wenzel Gusztáv*. I—XII. Pest, Budapest, 1860—1874.
- Endlicher = Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Ed. *Stephanus Ladislaus Endlicher*. Sangalli, 1849.
- Fejér = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studia et opera *Georgii Fejér*. I—XI. Budae, 1829—1844.
- HK = Hadtörténelmi Közlemények (Budapest).
- HO = Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiad-ják: *Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső*. I—V. Győr, 1867—1873. *Ipolyi Arnold, Nagy Imre és Véghely Dezső*. VI—VIII. Budapest, 1876—1891.

¹²⁰ (1289) dec. 25. Kőrösszeg mellett. *Fejér* V/3. 506; Reg. Arp. 3539.
¹²¹ 121. *Fejér* VI/1. 161.

- HZ = Historische Zeitschrift (Berlin—München).
- Mon. Strig. = Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I—II. Ed.: *Ferdinandus Knauz*, Strigonii, 1874—1882. III. Ed.: *Lodovicus Crescens Dedek*, Strigonii, 1924.
- OL DL = Magyar Országos Levéltár. Budapest. Mohács előtti gyűjtemény.
- PR = A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. Kiadja a pannonhalmi Szent Benedek-rend. Szerk.: *Erdélyi László*, *Sörös Pongrác*. I—XII/B. Budapest, 1902—1916.
- Reg. Arp. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I—II/1. Szerk.: *Szentpétery Imre*. Budapest, 1923—1943. II/2—3. Szerk.: *Szentpétery Imre—Borsa Iván*. Budapest, 1961.
- Smičiklas* = *Smičiklas*, I.: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomaticki Zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. II—IV. Zagrabiae, 1904—1934.
- Sopron v. O. = Sopron szabad királyi város története, 1. rész. Oklevelek és levelek. I. sor. I—VI. II. sor. I—IV. kiad. *Házi Jenő*, Sopron, 1921—1938.
- SRH = Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi prae-fuit *E. Szentpétery*, I., II. Budapestini, 1937—1938.
- Sz = Századok (Pest, Budapest).
- SzLE = Szent István-émlékkönyv: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I—III. Budapest, 1938.
- Vár. Reg. = *Karácsonyi János—Borovszky Samu*: Az időrendbe szedett váradi tűzesvaspróba-lajstrom az 1550-i kiadás hű hasonmásával együtt. Regestrum Varadiense exaniminum ferri candentis ordine chronologico digestum descripta effigie editionis a 1550 illustratum sumptibusque capituli Varadiensis lat. rit. Curis et laboris *Joannis Karácsonyi* et *Samuelis Borovszki* editum. Budapest, 1903.
- ZRG Germ. Abt. = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. (h. n.) Germanistische Abteilung.
- ZW = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von *Franz Zimmermann*, *Carl Werner*, *Georg Müller*, *Gustav Gündisch*, I—IV. Hermannstadt, 1892—1937.

АНДРАШ БОРОШИ

ПРОСТОЛЮДИНЫ И КРЕПОСТНЫЕ В СОСТАВЕ ВЕНГЕРСКОГО ВОИНСТВА В ЭПОХУ АРПАДА

Резюме

В средневековой Европе ведение войны было главным образом функцией дворянства, но в средневосточных европейских армиях воевали не только исключительно дворяне. Свободные простолюдины в эпоху великого переселения народов не были и не стали безоружными и после формирования феодализма. Кроме престонородья и свободных воинов существовали также и воины не свободного состояния (крепостные), и иной раз они играли весьма важную роль, так например, министриалы в Германии. Как установлено венгерской исторической литературой, в эпоху Арпада и на территории нашей родины воевали народные элементы — простолюдые и крепостные. Выделяются в этой области труды Илоны Болла.

В источниках мы находим многочисленные данные относительно участия в военных дейст-

виях простолюдинов и крепостных. Короли Венгрии возводили в королевские сервиенты, составившие позднее сословие рядового дворянства, многих таких воинов неблагородного или несвободного состояния, которые совершили доблестные подвиги. Были среди них крепостные (вольные простолюдины, имевшие королевскую отпускную грамоту), несвободные замковые слуги, королевские пограничники, королевские вотчинные чины и воины, лесники, охотники, сокольники, встречаются среди них также и золотари и рыбаки.

Число воинов неблагородного происхождения в Венгрии эпохи Арпада весьма велико, и нельзя пренебречь числом воинов несвободного происхождения. В XI веке еще в большом числе могут набираться на войну, а позднее во всё меньшей мере вольные простолюдины, располагавшие «*plena libertas*». Ставятся под ружьё все крепостные, а также и часть замковых слуг. Несут воинскую повинность иобагионы церковных поместий, должностные чины дворового люда королевских вотчин и иногда также и дворовый люд, и часто несёт воинскую повинность люд лесничеств. Ставятся под ружьё и пограничники, и велика воинская роль иноземных поселенцев в Венгрии (хоспесов) и вышедших из них бюргеров. В XIII веке венгерские короли стремились лучшую часть воинства возвести в ранг королевских сервиентов, рядовых дворян, и значительная часть их имеет уже современное тяжелое вооружение, как и у крупных магнатов. Но даже в конце XIII века, более того и в XIV веке ещё есть воины недворянского состояния. Это венгерское воинство, состоявшее из воинов разнообразного происхождения, дополняется воинами-пастухами с легким вооружением. Венгерское воинство XI—XIII века несмотря на его большую численность и многообразность состава, можно было хорошо комбинировать, что сделало Венгрию грозным противником любой державы.

András Borosy

KRIEGFÜHRENDE VOLKSELEMENTE GEMEINEN UND NICHTFREIEN URSPRUNGS IM ZEITALTER DER ÁRPÁDEN

Resümee

Im mittelalterlichen Europa war das Kriegführen hauptsächlich die Aufgabe des Adels, jedoch kämpften in den mittelalterlichen europäischen Heeren nicht ausschließlich Adelmänner. Die Gemeinen waren zur Zeit der Völkerwanderung nicht ohne Waffen und wurden nach der Ausbildung des Feudalismus keineswegs zu waffenlosen. Ausser den gemeinen und freien Kriegern existierten auch nichtfreie Kriegführende und hier und da kamen sie zur sehr wichtigen Rolle, so. Z.B. in Deutschland die sog. Ministeriales. Nach der Feststellung der ungarischen Geschichtsliteratur führten die gemeinen und nichtfreien Volkselemente zur Zeit der Árpáden auch in unserer Vaterlande den Krieg. (Hervorhebend ist die Tätigkeit von Ilona Bolla hinsichtlich dieser Fragen.)

In den Quellen sind manche, auf das Kriegführen der Gemeinen und nichtfreien beziehenden Daten auffindbar. Zu den *Servientes regis*, den späteren niederen Adelmännern wurden von den ungarischen Königen solche Personen gehoben, die als nicht adelige, oder nicht freie Personen Heldentaten durchgeführt hatten. Darunter waren *Jobbagiones Castri* (über königliche, *Libertas* verfügende Gemeine), nichtfreie *servi castri*, königliche Grenzwächter, Ämter und Krieger auf königlichem Gute, Waldwächter, Jäger, Falkenjäger, sogar Goldarbeiter und Fischer.

In Ungarn der Árpáden war die Zahl der nichtadeligen Kriegführenden sehr gross und kann auch die der nichtfreien Ursprungs nicht vernachlässigt sein. Die über *Plena Libertas* verfügende Gemeine waren in XI. Jh. noch in hohem Masse, später immer weniger zum Waffendienst zu stellen. Diensthabende waren die allen *Jobbagiones Castri*, aber auch ein Teil der *Servi Castri*. Bewaffneten Dienst leisteten die *Jobbagiones* der Kirchlichen Besitze, die Ämter der Völker der königlichen Güter, zuweilen auch die Völker dieser Güter und manchmal die Völker der Waldverwaltungen. Kriegführende sind auch die Grenzwächter und ebensowichtig ist die Rolle der *Hospes* und die aus ihnen stammenden städtischen Bürger. Im XIII.-ten Jh. streben die ungarischen Könige die besten Elemente zu den „*Servientes regis*“, den niederen Adeligen aufheben; deren Waffen sind im hohem Masse zeitmässig und den der grossen Feudalherren ähnlich. d.h. schwere Waffen Jedoch sind auch am Ende des XIII. Jh.-, sogar im XIV. Jh. nichtadelige Krieger. Diese aus Kriegern bunten Ursprungs bestehende ungarische Wehrmacht ergänzen die Hirtensoldaten mit leichten Waffen. Die ungarische Wehrmacht war im XI—XII. Jh. grosser Stärke und trotz ihrer Mannigfaltigkeit gut zu kombinieren und bedeutete Ungarn für irgendwelche Macht einen schweren Gegner.

ACS TIBOR

AZ ELFELEJTETT ELSŐ KATONA AKADÉMIKUS —
KISS KÁROLY (1793—1866)

Kiss Károly irodalmi és tudományos, társadalmi és közéleti tevékenységének elismerését jelzi, hogy a hivatásos katonatisztek közül elsőnek őt, a 37. magyar sorgyalozezredben szolgáló főhadnagyot választották meg a Magyar Tudós Társaság I. nagygyűlése 1831. február 17-i, negyedik ülésén levelező taggá. Az Akadémia XI. nagygyűlése 1840. szeptember 5-i, kilencedik ülésén pedig a már nyugállományú századost hadtudományi rendes taggá.

Neve hallatán mégis joggal merülhet fel az a kérdés, hogy ki is volt Kiss Károly és mivel érdemelte ki ezt a megtisztelő bizalmat? Eddig Kiss Károly portréjának megrajzolásával és szerepének bemutatásával adós maradt hadtörténetírásunk. Még az előtt az olvasó előtt is, aki jártas a magyar hadtörténelemben és hadtudományban, szinte teljesen ismeretlen neve, katonai pályafutása, irodalmi és hadtudományi munkássága.

Ha másért nem is, de egy tettéért mindenképpen megérdemelné, hogy ne merüljön a feledés homályába Kiss Károly. Ő volt az, aki a nyelvújítás idején 1828-ban megalkotja a *honvédelem* szóösszetételt és publikációjában először használja.¹ Alkotása a *honvédő* szavunk is, melyet 1832-ben javasolt felvenni a készülöben levő akadémiai nagyszótárba.² A *honvéd* szó szintén szerepel 1843-ban megjelent Hadi Műszótárában.³ Kezdeményezésére kapták 1848 májusában a honvéd elnevezést az önkéntesekből három évi szolgálatra toborzott mozgó (mobilis) nemzetőri zászlóaljok.⁴ Ezt a szót használjuk ma is a néphadseregünk katonája nevéként.

Kiss Károly kora közismert személyisége volt. Baráti kapcsolat fűzte olyan neves politikusokhoz mint Széchenyi, Kossuth, Wesselényi, Deák, de közeli barátjának vallotta szinte a korszak összes híres íróit, neves tudósait és jeles művészeit.

Kiss Károly egész életében a nemzeti függetlenség, a polgári átalakulás és a tudományos haladás ügyét szolgálta. A reformkorban elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar hadi műnyelv és a nemzeti hadtudomány fejlesztésében; honvédezedesként kiemelkedő szerepe volt az 1848—1849-es polgári forradalom és szabadságharcban a nemzetőrség és a honvédség szervezésében és kiképzé-

¹ Lásd *Kiss Károly*: Napoleonnak a háborút illető alaprendszabásai. Felsőmagyarországi Minerva (a továbbiakban — FmM) 1829. júniusi szám, 455. o.

² Lásd *Kiss Károlytól*: A hadi szótárhoz — 1832. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár, Régi Akadémiai Levéltár (a továbbiakban — RAL) M. Nyelvt. 2 — r. 23. sz. II. k. Kiss a *Landwehr* fogalmára alkalmazta a *honvédő* szót.

³ *Kiss Károly*: Hadi Műszótár. Magyarul — németül és német — magyarul. Pest, 1843. 24. 95. o.

⁴ *Urban Aladár*: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Budapest, 1973. 234—235., 272. o.

Kiss Károly (1793—1866)

sében; az abszolutizmus időszakában hadtörténelési tevékenységével elősegítette a nemzeti függetlenség és az önálló hadügy eszméjének ébren tartását.

Sorsát mégsem tudta elkerülni, mert neve és tettei a feledés ködébe merültek. Írásait ma már csak a tudományos könyvtárak polcai őrzik, alakját pedig több mint egy évszázad homálya takarja el.

Az irodalomtörténet is csak részben végezte el feladatát Kiss Károssal szemben, amikor szépirodalmi írásai alapján kísérletet tett arra, hogy meghatározza szerepét a magyar irodalom történetében. Neve nem szerepel a legújabb Magyar Irodalmi Lexikonban és A magyar irodalom története című új nagy összefoglaló mű is csak egy esetben említi.⁵ Hasonló helyzettel találko-

⁵ Lásd *Tihanyi Károly*: Kiss Károly irodalmi munkássága (1793—1866). Budapest, 1938. 47. o. és *Kókay. J.*: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772—1849. Budapest, 1975. 113., 164., 171., 471., 570-571., 572. o. Magyar Irodalmi Lexikon. Első kötet. Budapest, 1962. és A magyar irodalom története III. Budapest, 1965. 89.

zunk hadiműszó-alkotói és szótárszerkesztői tevékenységének értékelésénél.⁶ A nyelvtudomány A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára munkálatai során nem vette figyelembe 1825-től megjelent munkáinak katonai műszavait, az akadémiai nagyszótár számára 1832-ben a MTA-nak beküldött kéziratot szóanyagát, melyet az 1843-ban megjelent Hadi Műszótárba is besorolt.⁷

A hadtudománytörténet pedig még kísérletet sem tett arra, hogy életművét — noha erre már korábban is felhívták a figyelmet — elhelyezze a magyar hadtudományi irodalom fejlődésvonalában és kijelölje helyét a magyar hadtudomány történetében.⁸

Kiss Károlyt kora kétségtelenül méltányolta, ezt fejezte ki a Kisfaludy Társaság 1842. május 28-i ülésén a munkásságát elismerő beszéd találó mondata: „S ki eleget tett a maga korának, minden koroknak élt.”⁹ A Magyar Tudományos Akadémia kisgyűlése 1866. február 20-i ülésén is „egyértelműleg elhatározták, hogy az elhunyt rendes tag arczképe, megszerzettetvén, az akadémia meghalt tagjainak képcsarnokában függesztessék fel”.¹⁰ Sajnos, ennek ellenére portréja még ma sem található meg az akadémián.

A múltat becsülő és értékes örökségeit felhasználó hálás utókornak ennél azonban többet kell tennie szerepének, életének és munkásságának megismertetése érdekében. Tudományunk és honvédelmünk törekvéseire gondolva úgy véljük, nem szabad megengedni, hogy Kiss Károly életműve ugyanolyan jeltelenné váljon mint a Mező Imre úti temető 9. táblája 4. sorának 68. számú, ma már jeltelen sírjában nyugvó hamvai.¹¹

Az első katona akadémikus megválasztásának nem rég múlt másfél évszázados évfordulója jó alkalmat nyújt arra, hogy ha csak vázlatosan is, de bemutassuk a méltánytalanul elfelejtett Kiss Károlyt, a magyar hadtudomány egyik kiemelkedő alakját. Így megkezdhetjük a vele szembeni adósságok törlesztését, és ami még ennél is fontosabb, a ma számára jelentős tanulságok felhasználását és a maradandó értékek elhelyezését haladó katonai hagyományaink között. Jelen írásunkban Kiss Károly életét és pályafutásának fő szakaszait mutatjuk be.

Kiss Károly élete az egyetemes és magyar történelem nagy korszakváltásait íveli át. Pályafutása alatt a régi feudális rend és az új polgári rend közötti küzdelem eredményeként hatalmas változások következtek be Európa országaiban, így Magyarországon is. Születésének évében, 1793-ban kezdődik el a francia forradalom legradikálisabb szakasza, a jakobinus diktatúra és leveré-

⁶ Lásd *Terestyéni Ferenc*: Az állami élet nyelve című tanulmánya III. — „A katonai nyelv fejlődése” — részt Nyelvünk a reformkorban. Tanulmánygyűjtemény. [Szerk. Pais Dezső] Budapest, 1955. 129—164. o.; *Gáldi László*: A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorszakban (Budapest, 1957. 448—451. o.) és *Markó Árpád*: Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez (5. közemény. HK, 1960. 2. sz. 167—181. o.) című munkákat.

⁷ Lásd A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A—Gy Budapest, 1967.; Második kötet. H—O Budapest, 1970.; Harmadik kötet. Ő—Zs Budapest, 1976. A szótár munkálatai során Kiss Károly Hadi Műszótárát csak a 3. kötet 8. o. kiegészítő jegyzetében tüntetik fel, mint felhasznált munkát.

⁸ Lásd *Bikácsi László*: Tihanyi Károly Kiss Károly irodalmi munkássága címmel megjelent bírálata. Irodalomtörténet, 1943. 4. sz. 183. o. 1964-ben *Markó Árpád*: A MTA hivatásos katona tagjai megalapítása óta a második világháborúig c. kézirat munkájában vette fel a problémát. Lásd MTA kéziratárában az Ms. 10. 511. szám alatt.

⁹ Kisfaludy Társaság Évlapjai. 1842—43. IV. k. Pest, 1844. 17. o.

¹⁰ RAL Kisgyűlések jegyzőkönyve 1866. K 1438 sz. 19. o.

¹¹ Kiss Károly sírjáról az adatok megtalálhatók: Kerepesi-úti temető. Áthelyezési főkönyv 1871—1929. 263. o. Kiss Károly hamvait az eredeti sírjából, — 25. tábla. 2. sor, 12. sír — 1914. május 27-én helyezték át a jelenlegibe. A temető rendezése miatt ugyanakkor a 9. tábla 4. sorába még a következő akadémikusok földi maradványát helyezték el: Czuczor Gergely, Dorner József, György Sándor, Karácson Mihály, Récei Emil, Szinováczy György, Tasner Antal, Gaál József. Lásd erre vonatkozóan: RAL MTA összes ülései, jegyzőkönyvek, 1914—1916. K 1477 sz. 12—17. o. és a székesfővárosi Duna balparti Köztemetők igazgatójától a MTA elnökségének küldött 1914. május 15-i levele. RAL 321/1914. sz. A Kiss Károly jeltelen sírhelyét közre fogó 67. sírban nyugvó Mosonyi Brant Mihály (1814—1871) jeles zeneszerző sírmlékét a székesfőváros hálás közönsége emelte és a 69. sírban nyugvó, A peleskei nótárius c. népszerű bohózat szerzőjének, Gaál Józsefnek sírmlékét „felállította felejthetetlen emlékü nevelőjének hálás tanítványa Gr. Csekónics Endre”.

sére megkezdődnek Ausztria részvételével az első ellenforradalmi katonai koalíció hadműveletei. Hazánkban Martinovics és társai vezetésével jakobinus mozgalom szerveződik. Halálának esztendejében, 1866-ban kitör az osztrák—porosz háború és hazánkban az osztrák abszolutizmus legsúlyosabb válságát éli át, amelyet a magyar uralkodó osztállyal való kiegyezés old csak fel.

Ebben a nagy történelmi korszakban a hadügy is forradalmi változásokon megy keresztül és megszületnek a burzsoá hadtudomány máig is ható katonai teoretikusainak — Bülow, Clausewitz, Jomini, Károly osztrák főherceg és mások — művei. A XVIII. század végétől Magyarországon a nemzeti és társadalmi mozgalmak keretében váltakozó eredményű harc folyik az osztrák birodalmi hadügytől és a cs. kir. hadseregtől független, önálló magyar hadügy, hadsereg és hadtudomány megteremtéséért. Ezek az események meghatározták Kiss Károly életének és pályájának alakulását.

1793. augusztus 12-én Budán született jómódú, polgárosodó nemesi családban.¹² Apja hosszú időn át volt Szeged polgármestere, majd főbírája. Gyermekkorát Algyőn tölti, iskoláit Budán és Szegeden végzi. Kora ifjúságától példaképe Zrínyi Miklós, akinek arcképét „hazánk történetének megtanulásában különös jelességéért” kapta tanárától.¹³ A képet ágya fölé helyezte, hogy állandóan emlékeztesse a lángoló hazafiságra és lelkesítse az irodalom és a tudomány művelésére. A nagy történelmi példakép adta meg az indítást a katonai pályához, a szépírói és hadtudományi szakírói munkálkodáshoz. De a fiatal diákra nagy hatást gyakoroltak a napóleoni háborúk hadjáratai és csatái is.

1809-ben háború színterévé válik Magyarország egy része. Napóleon csapataitól Győrnél június 14-én vereséget szenvednek a magyar nemesi felkelők, a július 5-i és 6-i wagrami csatában pedig az osztrákok. Kiss Károly ekkor, 16 éves korában hagyta ott az iskola padjait, és mint naplójában feljegyezte; 1809. szeptember 1-én „lettem katona, a 37. magyar gyalogezredben kadét. Papp József főhadnagy hadfogadó tiszt Szegeden volt a beiktatóm”.¹⁴ Szolgálati lapjának növendék rovatában pedig ez olvasható: „1809. szeptember 1. a báró Máriássy 37. gyalogezredbe 26 forint 53 krajcár felszerelési pénz letétele ellenében besorozták.”¹⁵ A kadétok életét 1810. március 6-án kezdte meg az ezred 2. zászlóalja 11. századában: „kapitányom lett Soupper József”.¹⁶

Az élénk eszű, tehetséges fiatal kadét szépirodalmi és hadtudományi tanulmányaira, írói hajlamainak fejlődésére két tiszt, Kisfaludy Károly főhadnagy és Hirsch József alezredes nagy befolyást gyakorolt. Kisfaludy Károly a szépirodalom iránti érdeklődést és a szépírói hajlamokat erősítette a fogékony ifjában. Kisfaludy 1811-ben ugyan leszerelt, de kapcsolatait nem szakította meg Kissel, ezt bizonyítja a hozzá írt két verses levél.¹⁷ Hirsch József alezredes, ezredparancsnok-helyettes az ezrediskola foglalkozásain figyelt fel a tehetséges kadétra, ösztönözte a hadtudományi ismeretei gyarapítására és ébresztette a katonai szakírói képességeit.

Kiss Károly három évi békeszolgálatára 1812-ben az Oroszország elleni háború

¹² Kiss Károly életének és pályafutásának bemutatására felhasználtuk az MTA számára írt rövid életrajzait (lásd: Kiss Károly élete és munkái 1836. június 27. RAL M. Irod. Levelezés 4-r. 125. sz. és Kiss Károly életrajza és munkáinak jegyzéke 1840. szeptember 11. RAL K 1231: 67. sz.) és naplójegyzeteit (lásd Kiss Károly naplójegyzete. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár [a továbbiakban — OSZK kt.] Quar. Hung. 2014/1—4. kötet, valamint *Kiss Károly: Jegyzéseim*. MTA Könyvtára Kézirattár. Tört. Naplók. 8-r. 28. sz.) Ezek a naplójegyzetek nem csak Kiss napi tevékenységéről számolnak be, hanem hű képet adják a kor minden lényeges eseményének is. Az OSZK kt.-ban található naplók az 1831., 1832., 1836. és 1837. évi kalendáriumok naptárrészeibe írt feljegyzések, az 1831. előtti évek emlékeztetések és az ez után írtak 1853-ig már napi bejegyzések. A MTA kt.-ban található napló csak töredékes feljegyzéseket tartalmaz 1841., 1942., 1844., 1845 és 1849-ből.

¹³ Lásd Kiss Károly 1820-ban Horváth Istvánhoz írt levele. OSZK kt. Leveletár.

¹⁴ Kiss naplója OSZK kt. QH. 2014/3. k. 44. o.

¹⁵ Kiss Károly szolgálati lapja. Kriegsarchiv. Wien, IR 37. I. Abg. Klasse, 4/118.

¹⁶ Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/3. k. 17. o.

¹⁷ Kisfaludy Károly verses levelei Kiss Károlyhoz. MTA kt. K 378/79. sz.

kitörésével véget ért, ezredét beosztották a lengyel határt fedező tartalékhadtestbe.¹⁸ 1813. február 25-én előléptetik kadét tizedessé. 1813. augusztus 12-én Ausztria is hadat üzent Napóleonnak, Kiss Károly ezredével részt vett az 1813. évi hadjáratban, harcolt a drezdai és lipcsei csatákban, a köseni, eckértsbergi és hocheimi ütközetekben. Életének első csatájáról, a drezdai csatáról ezeket jegyezte fel naplójában: 1813. augusztus „27-én este alkonyatkor Drezden alá állt az ütközet... 28-án Drezdennél a nagy ütközetben egész nap. Éltemben legelőbb... 29-én Drezden alól elriasztott minket Napóleon. Csehországban nagy sanyarúság közt visszahátráltunk”.¹⁹ A harcokban tanúsított bátor magatartásáért 1813. december 12-én Kiss Károlyt előléptették zászlóssá. 1814-ben részt vett Magyarországon a 37. ezred új, 4. zászlóaljának felállításában és Olaszországba való áttelepítésében. Az 1815. évi hadjárat alatt harcolt a Les Rousses-i ütközetben, Auxonne blokádjánál „s több más apróbb csatákban”. 1815. október 7-én a dijoni táborban léptették elő alhadnagynak. 1814. október végétől 1815. januárjáig ezrede gyalogmenetben áttelepült Franciaországból Lengyelországba.

Kiss Károly alhadnagy 1816 és 1821 között az ezred különböző századaiban, legtöbbit a 15. században van beosztva. 1821. július 1-től kinevezik a 3. zászlóalj segédtszti beosztásába, amelyet 1824-ig tölt be. Ekkorra látóköre kitágul, amihez nagymértékben hozzájárult, hogy „mint katona bejártam az ausztriai császári királyi birodalom országainak nagyobb részét. Mars közben, csatázva, vagy békétanyákon Szász, Bajor s többi német szövetségi tartományokat, Helvéciát, Francia és Olaszországokat”.²⁰

A lengyel földön töltött esztendőK Kiss Károly életének egyik legszebb időszaka volt, amelyet a szolgálat mellett az elmélyült tanulás, a hazafias törekvések, a tudományos és irodalmi ambíciók, a Szontágh Gusztáv alhadnaggyal, a későbbi neves filozófussal egész életre szóló igaz barátságának kezdete jellemzett. Íme ezek közül néhány példa: 1818-ban közösen kezdeményezték — a cs. kir. hadseregben először —, engedélyezzék számukra, hogy a 37. magyar soryalozezred személyi állományát magyar nyelven oktassák a Bell-Lancaster rendszer segítségével.²¹ E tettükről egy kortársuk így számolt be: „A múlt század vége felé fölmerült *bell-lancasteri* oktatásmód ekkor nagy hírben állván, a két fiatal katona folyamodott, hogy a lemergi kaszárnyákban tanyázó magyar közlegénység képzésére, az írás és olvasás tanítására a nevezett oktatási rendszert életbe léptethessék. A felsőbbség beleegyezett s Kiss Károly és Szontágh Gusztáv itt a kaszárnyában állította fel az első *bell-lancasteri* iskolát, melyben a magyar puszták elhanyagolt fiai, eleinte kényszerítve, később örömet tanultak, olvasni, írni és számolni, s az ő soraikból nyerte később az ezred legjobb altisztjeit. — Midőn azután a két jó barát az ezred Budán szállásló gránátos osztályához javasoltatott, az említett iskola is megszűnt.”²² Kiss Károly „Lancaster intézetü tanítás Lembergben” című írásában részletesen be-

¹⁸ Kiss Károly cs. kir. hadseregbeli pályafutásának adatait a bécsi Kriegsarchivban őrzött, már idézett szolgálati lapja — Muster-Listen IR 37 — 1810, 1811 (Fasc. 2174), Muster-Listen IR 37 — 1812, 1816, 1817 (Fasc. 2175), Muster-Listen IR 37 — 1818 (Fasc. 2176), Muster-Listen IR 37 — 1820 (Fasc. 2178), Conduite-Listen IR 37 — 1824, 1836, 1828, 1830, 1832, 1843, 1836 (Fasc. 122/1), a Militár-Schematismus 1809—1837 évente megjelenő kötetei, valamint a 37. magyar soryalozezred történetét feldolgozó munka — *Finke, Edmund*: Geschichte des k. und. k. ungarischen Infanterie-Regimentes Nr. 37. Wien, 1896, I. k. 754. o., 2. k. 755—1478 o. — alapján közöljük.

¹⁹ *Kiss naplója*. OSZK kt. QH. 2014/3. k. 43. o.

²⁰ Kiss Károly életrajza 1840. szeptember 11. RAL K 1231: 67. sz.

²¹ Bell, A. (1753—1832) és Lancaster, J. (1776 v. 78—1838) angol pedagógusok által egymástól függetlenül 1800 körül bevezetett oktatási módszer, mely szerint az idősebb tanulók részt vesznek az oktatói munkában és a tanulókat közvetítik fiatalabb társaikkal.

²² Kp aláírású „Kiss Károly és Szontágh Gusztáv életéből” c. cikk a Vasárnapi Újság 1866. március 18-i számában.

mutatja munkásságukat, jelezve azt is, hogy az oktatás felújítása végett értekezését benyújtotta a „Hadi Kormányoknak”.²³

Kiss Károlynak jelentős szerepe volt abban, hogy 1820-ban, Zrínyi Miklós születésének 200. évfordulóján, Lembergben Zrínyi-emlékünnepelet rendeztek.²⁴ Kiss rendszeres előfizetője az 1817-től megjelenő Tudományos Gyűjteménynek és az évente közölt előfizetési listában található mintegy 10 magyar tiszt között megtalálható „Kiss Károly, M. Bárány Cs. Kir. Magyar Gyalog Ezrede Alhadnagya” is.²⁵

Kiss és Szontágh a lengyel kaszárnyában határozták el, hogy a haza és a haladás ügyének szolgálatában bekapcsolódnak az új lendületet vett magyar irodalmi és tudományos életbe. „S íme távol a hazától, nem sejtve senkitől, közepette egy idegen, hideg országnak, mely Magyarhont csak németül beszélő magyar-ezredi tisztek után ismeri, egy szerény bútorzatú kaszárnyai szobában fél éjeken át ott ült két férfiú lelkes eszme- és érzetcsereiben, fájlalva a haza vesztett idejét, kétségbe esve olykor lehető felvirágozhatásán, majd ismét némi halvány reményre derülve, midőn az egyetlen pesti magyar hírlap egy-egy jelét tüntetve fel az ébredésnek, a Tudományos Gyűjtemény füzetei több s több zálogait hozzák meg a haladásnak, s ezekhez fényt, a reménynek aratást a közösen be-beszerzett költők munkái adtak. Kiss, mindinkább megismerkedvén a magyar irodalommal, el lőn határozva maga is ennek munkásai közé állani, még pedig különösen az alig megpendített hadi szakban.”²⁶

Szontágh Gusztáv hangsúlyozza, hogy barátja, Kiss Károly unszolására kezdett el magyar nyelven írni: „Valóban Kiss barátsága, ki már akkor mint magyar író ismeretes volt, és Kisfaludy Károly ismeretsége lassan a német literatúrából a magyarba vezettek...”²⁷

Kiss Károly irodalmi munkásságának előzményeit 1836-ban így mondja el: „Ifjúságom korában dalokat írtam: hadiakat, ezeket az 1813. és 15-iki had-években táborozás, és marsközben a fegyveres nép énekelgette, és szerelmese- ket, mindezek jobbadán elvesztek, később politikai értekezéseket — ki nem nyomtathatókat, nevezetesen a katonai status jobb karban helyzetetéséről magyar hazát illetve.”²⁸

Első nyilvános publikált írása, az „Egy este” című vers, 30 éves korában, 1823-ban, a Tudományos Gyűjtemény melléklapja, a Szépliteratúrai Ajándék hasábjain jelent meg.

1824 júniusában új szakasz kezdődött életében, amikor áthelyezték a budai gránátos zászlóaljhoz. Ekkor már megindult Pest és Buda irodalmi központtá válásának folyamata. Kiss alhadnagyt meleg barátsággal fogadták az idős és fiatal magyar írók, Fáy András, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Bajza József, Toldy (Schedel) Ferenc és mások. Nagy lendülettel vett részt a pezsgő művészeti, irodalmi és tudományos életben.

Kisfaludy Károly ösztönzésére művelni kezdi a szépirodalom szinte minden műfaját.²⁹ Írt verseket, elbeszéléseket, színdarabokat, regényeket, irodalomtörténeti munkát, készített műfordítást. 1824 és 1830 között számos verse és novellája jelent meg az Auróra, a Hébe, a Muzáron, az Uránia, a Sas és a

²³ Lásd *Kiss Károly*: Lankaszter intézetű tanítás Lembergben. Tudományos Gyűjtemény (a továbbiakban — TGy) 1826. VII. k. 41—52. o.

²⁴ Kiss Károly 1820-ban írt beszámoló levele Horváth Istvánnak. OSZK kt. Levelestár.

²⁵ Lásd példának TGy. 1822 XII. k. 142. o.

²⁶ *Toldy Ferenc* összegyűjtött munkái. Gyászbeszéd Kiss Károly felett 1866. február 20. VI. Pest, 1872. 73. o.

²⁷ Szontágh Gusztáv életrajzi adatok 1839. május 10. RAL Történel. 2-r. 11. sz.

²⁸ Kiss Károly élete és munkái 1836. június 27. RAL M. Irod. Levelezés. 4-r. 125. sz. Ekkor még felsorolta, hogy kéziratban megvan: „3. Tolvaj. Színháték 3 felvonásban. 4. Rodosto” és „5. Mohács történeti román. Más egyéb apróságok.”

²⁹ Lásd Kiss Károly válaszbizetét 1842. május 28. Kisfaludy Társaság i. m. 19—20. o.

Felsőmagyarországi Minerva oldalain.³⁰ Értékes tagjává vált a Kisfaludy Károly köré csoportosult írók híres Auróra körének. Szépirodalmi munkásságával egy ébredő korszak nemzeti irodalmának kibontakoztatásához nyújtott értékes segítséget. Különösen elbeszélései gazdagították a virágzásnak induló reformkori magyar irodalmat.

Kiss szerette a szépirodalmat, de mégsem érezte egészen a magáénak.³¹ Írói útkeresését és irányváltását jelzi, hogy munkássága mindinkább átkerül a Tudományos Gyűjtemény és a Felsőmagyarországi Minerva lapjaira. Szépirói munkásságának feladásában és hadtudományi szakírói tevékenységre való áttérésében a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása is szerepet játszott. Közismert, hogy 1825. november 3-i országgyűlés kerületi ülésén Széchenyi István felajánlotta egy évi jövedelmét a Magyar Tudományos Akadémia megalapítására. Az Akadémia megteremtésének napirendre kerülése arra serkentette Kisst, hogy elmélyítse tudományos tevékenységét és publikáljon.

Hadtudományi és hadtörténeti értekezéseinek, munkáinak hosszú sorát 1825-ben nyitja meg, amikor a Tudományos Gyűjteményben négy folytatásban közreadja — „Édes Honunk”-nak ajánlva — az önálló magyar hadügy megteremtését is szorgalmazó „A 37-dik Magyar Gyalog Ezred Történetei” című tanulmányát. Ezt követte minden esztendőben több kisebb-nagyobb munkája és fordítása. Tudományos kutatómunkájának és publikációs tevékenységének programját 1828-ban fejt ki a „Napóleonnak a háborút illető alaprendszabásai” című fordításának bevezetőjében.

„Maximes de Guerre de Napoleon cím alatt múlt évben Párizsban kijött könyvecskét a magyar olvasó közönséggel már csak azért is kívántam közleni — írta Kiss —, mivel Tud. Gyűjteményünkben, mi a hadtudomány tárgyát illeti, jobbadán minden évben érintlen szokott maradni, mintha mi Magyarok egészen lemondanánk azon jeles tudományról...” és abból a célból, hogy „valamikép fellobbanthattám Hazánkfiaink mejjökben azon már elaludni készülő... felséges szikrát, eléjbe adtam a Nemzetnek az ó-és újkor csata-rendjét (Lásd Tud. Gyűjt. 1826. 1. k. 1. 127.) A Dziráról szóló Értekezést (Lásd F. M. Or. Minerva 1826. IV. N. 1. 910.), most pedig Napoleonnak a háborút illető alap-rendszabásait”. A polgári átalakulást és nemzeti függetlenséget szorgalmazó reformokra gondolva felhívja a figyelmet a hadtudomány művelésének és megismerésének jelentőségére a magyar viszonyok között, megállapítva: „Ha a szelídebb tudományokra akarjuk buzdítani polgártársainkat, el-ne melőzzük őket a Haza fegyverrel való szolgálatjára is éleszteni. Így gondoskodtak Nemzetünk képviselői is az utolsó Ország-gyűlése alkalmával, midőn a mellett, hogy a Tudományoknak Akadémiát szerezni szándékoznak, a már rég szükséges Ludoviceum fel-állítására is figyelmeztek. Mindkettőre nagy szüksége van a Nemzetnek.”³²

³⁰ Kinyomatott versei: Linához (Szépliteratúrai Ajándék, 1824), Adria Hunniához (Szépliteratúrai Ajándék 1825), Lina levele (Hébe, 1825), Tiszához (Hébe, 1826), Újmódi Werther (FmM, 1826. 1. k.). Fohászkodás (Uránia 1825), Visegrád romjaihoz (Uránia, 1828), Lélekhez (Uránia, 1829); elbeszélései: Halhatatlansághoz (Szépliteratúrai Ajándék, 1825), Honalymanok (Hébe, 1825), Felébredés (Szépliteratúrai Ajándék, 1826), Tolvaj (Szépliteratúrai Ajándék, 1826), Piszka (Hébe, 1826), Házibarát, Kenyeres vitéz (Auróra, 1826), Solymos Dezső, Hollókő (Auróra 1827), A Szép juhásznő (Auróra, 1829), Nagy Titok (FmM, 1827. 4. k.), Síróhegy (Musarium, 1829). Bujdosó magyar Lengyelországban (Auróra, 1830), Madona della sedia (Uránia, 1830), Kávé nénikék (Sas, 1831), Keglevich Etelek (Budapesti Árvízkönyv 1839—41. III. k.), Ballagi tó (Aradi Vészlapok, 1844). Egyéb műfajból írásai: Holmi apróságok Bukovinából (TGY 1824. VII. k.), Egy a lengyel literatúrát tárgyzó kérdés (TGY 1824. X. k., 1825. I. k., II. k.), Napkeleti Gallícia (TGY 1826. II. k.), Bajnoki harc Takáts Éva asszony ügyében az asszonyi nem érdemei és jussáért (TGY 1826. VIII. k.), Alibeg hegyi szállítmányok (TGY 1825. VIII. k.), Koscius halma (Regélő, 1833). Műfordításai: Sz. G. észrevételei a szép művek iránt az olasz földön (FmM 1825. 1. k.), Washington Irving angol-amerikai író írásai közül — Tengeri utazás, Az asszony, Falusi élet Angliában, A megrepedett szív, Könyvesnálás mestersége Londonban, A falusi Temphen, Rip van Winkle (FmM 1828. 1. k., 3. k., 4. k., 1829. 2. k.), éjszaka amerikai pénzügybeli zavarok (TGY 1840. VI. k.).

³¹ Lásd Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. A magyar irodalomtörténetírás forrásai 9. Budapest, 1969. 240., 256., 386., 388—399. o. 430. o.

³² FmM 1828. szeptember. 1856—1857. o.

Kiss Károly magyar nyelvű irodalmi munkásságát katonai előjáról nem nézték jó szemmel. Ez is szerepet játszhatott abban, hogy 14 évi alhadnagyság után, 1829. március 1-én léptették csak elő főhadnaggyá. Tiszti karrierje a cs. kir. hadseregben nem tükrözte vissza Kiss képességeit, de elégtételt jelentett számára, hogy neves kortársai tehetségét és munkásságát elismerték. Jelen lehetett számos, ma már a történelemben számon tartott eseményen. Például 1828-ban Kazinczy és Kisfaludy híres kézfogásán. A főváros dinamikus irodalmi és tudományos életében való aktív részvétel, a neves írók és tudósok barátsága új távlatokat nyitott meg nézeteinek alakulásában, mindennek előtt a hadtudományi kutatómunkájában, a katonai szakírói és műfordítói tevékenységében.

1829 májusában áthelyezik a budai gránátos zászlóaljtól a 37. ezred 3. zászlóaljához Nagyváradra, majd 1830-ban Szegedre, az ezred főhadfogadó parancsnokságára.

Kiss Károly főhadnagy tiszti pályafutásának utolsó szakasza kedvezően indult, és végre úgy tűnt, hogy katonai beosztásai elő fogják segíteni tudós karrierjét. A Magyar Tudós Társaság I. nagygyűlése 1831. február 17-én a délután 5 órától este 8 óráig tartó negyedik ülésén első esetben választottak meg 20 levelező tagot. A hivatásos katonatisztek közül először őt választották meg („A harmadik sorban... Kiss Károly... 14” szavazattal) hazai levelezőtagnak.³³ Áprilisban kinevezik a 37. magyar sorgyalogezred nagyváradai katonai nevelőintézete igazgatójának.³⁴

1831. április 20-án Szegedről írt először negyedévi jelentést a Magyar Tudós Társaságnak, amelyben közli, hogy Szegeden nem jelent meg az év első negyedében magyar könyv, Temesvárról és Nagyváradról még nem kapott jelzést megjelenésekről. A továbbiakban beszámol a szegedi iskolákban folyó magyar nyelvoktatás eredményeiről. „Egyszersmind jelentem — írta befejezésül —, hogy én holnap Szegedet elhagyom, Nagyváradra utazok, hol az Ezredünk Nevelőháza Igazgatását által venni kötelességemmé tétetett.”³⁵

1831. április 23-án már Nagyváradon találjuk, új beosztását május elsején átveszi és megkezdí katonapedagógiai vezetői tevékenységét.

Kiss Károly 1831. július 1-én küldi meg a Magyar Tudós Társaságnak második negyedévi jelentését, mellékelve a nagyváradai és a szegedi nyomdák magyar kiadványainak jegyzékét. Ezenkívül érdekes beszámolót ad egy magyar játékszín társaság nagyváradai szerepléséről — megállapítva, hogy „középszerűen játszottak”. Különösen fontos levelének az a része, melyben a parancsnoksága alatt álló katonai nevelőintézetben folyó magyar nyelvtanításról így számol be:

„Báró Máriássy 37-ik, és Portugalliai Rerogem herczeg 39-ik magyar gyalog ezredek nevelőintézetében a magyar nyelv tanítása egészen szorgalommal tanítatott. Az első igazgatóját én május elsején általvevén kötelességemmé tettem, figyelmet nyelvünk gyarapítására fordítani, ennek következtében Zuakkay Ferencz őrmester az intézet ügyes első tanítója által, önnön felügyelése alatt, hetenként két nap, kedden és csütörtökön másfél óráig tanítatik a magyar nyelv Verseghy 1817-ben kiadott grammatikája szerint. Szalay Imre úr magyar nyelv tudományi rövid oktatásait a tanításra még nem alkalmazhatom, mivel az ifiak közül többen épen semmit sem értenek magyarul.

A nyelv oktatáson kívül meg vagyon határozva, hogy minden második nap a fegyvergyakorlások, belső szolgálati jelentések, mulatozások, éneklések, imád-

33 Nagygyűlések jegyzőkönyve 1831, 1832, 1833, 1834. RAL K 1353 sz. 11. o.

34 Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/1. k. 9. o.

35 Kiss Károly levelező tag (a továbbiakban l. t.) első negyedévi jelentése. Szeged 1831. április 20. RAL 8/1931. sz.

ságok magyarul essenek meg. — Ezen rendelkezések kedvezősítését várom.”³⁶ Az elért eredmények igazolására Kiss jelentését magyarul „írta Bertrám Ferencz növendék”.

Ezek a példák, de a további munkássága azt bizonyítja, hogy nagy lelkesedéssel végzi katonapedagógiai tevékenységét és akadémia levelező tagi kötelességét.³⁷ Rendszeresen beszámol az Akadémiának a Szegeden, Temesváron és Nagyváradon megjelent magyar kiadványokról, a tudományos és irodalmi eseményekről, az akadémiai nagyszótár és a szakszótár számára a katonai műszavak összeállításáról és szerkesztéséről. De 1831 októberében már panaszkodik, hogy katonai beosztása, „hivatali helyzetetésem időmnek nagy részét elfoglalja”.³⁸

Ezért kérelmezi József nádortól, hogy szolgálati és tudományos pályafutása alapján nevezzék ki a szervezés alatt álló Ludoviceum harcászati és történelem-tanárának. Naplójában a nádori kihallgatást így örökítette meg: „1831. november 20-ikban délelőtt a Nádornál voltam a Ludoviceum végett, kegyesen fogadott, és jó reménységgel bocsájtott el magától”.³⁹ December 24-én pedig hivatalos írásos áthelyezési és kinevezési kérelmet nyújtott be a nádorhoz. A kérelemhez mellékelte 1830-ban készült tiszti minősítését is.⁴⁰

Az elkövetkezendő évek azonban nem hozzák meg számára a várva várt áthelyezést. Sőt, előljárói egyre több akadályt gördítenek irodalmi és tudományos munkássága elé. Ennek ellenére Kiss minden alkalmat megragad, hogy erősítse a kapcsolatát a Tudós Társasággal és egyre eredményesebben dolgozik mint katonai nyelvújító, hadtudományi szakíró és fordító.⁴¹ Kezdeményezően lép fel az akadémián új katonatagok felvétele érdekében és ennek köszönhető, hogy a II. nagygyűlés 1832 márciusában levelező taggá választotta ezredtársát. Szontágh Gusztáv főhadnagyot, valamint Baricz György hadmérnök őrnagyot. Kállay Ferenc ny. hadbíró századost és tiszteleti taggá báró Lakos János ezredest.⁴² Javaslatára az akadémia történetében először elhatározta két fontos hadtudományi munka — Károly főherceg: Adalékok a gyakorlati harc kiképzéshez az osztrák hadsereg tisztjei számára és Georg Hauser: Az erődítményvéstet zékikönyve a cs. kir. Mérnök akadémia számára — magyarrá fordítását.⁴³

A cs. kir. budai főhadparancsnokság is felfigyel Kiss egyre aktívabb politikai töltetű tudományos tevékenységére és nem engedélyezte megjelenését az akadémia augusztusi 1832. évi III. nagygyűlésén. A „Tekintetes magyar tudóstársaságnak” írt levelében erről így számolt be: „Én mint a katonai szoros rendszabályokhoz kötve az engedelemért megkértem a szolgálat útján a nagy-

36 Kiss Károly I. t. második negyedévi jelentése. Nagyvárad 1831. július 1. RAL 8 1831. sz.

37 Lásd Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/1. és 2. kötetének több feljegyzését és a Kisgyűlések jegyzőkönyve. 1831, 1832, 1833, 1834. RAL K 1389 sz. az 1831. évi kisgyűlések 2., 8., 16., 18., 20., 22. ülésai napirendjeit.

38 Lásd Kiss Károlynak a MTT-nak írt 1831. október 1-i, 10-i és november 10-i leveleit. RAL 8/1831. 50/1831., 56/1831. sz.

39 Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/1. k. 14. o.

40 A Magyar Kir. Honvéd Ludovika Akadémia története. Budapest, 1830. 180. o.; KA, Wien, Conduite—Liste n. 1R 37—1830. (Pasc. 122/1.) rovatai szerint Kiss 22 éve és 2½ hónapja szolgálati diák volt, anyagi támogatást nem kap, egészséges, kedélye jó, természetes képessége sok van; beszél németül, magyarul és latinul jól, pengyelül és olaszul közepesen; gyakorlati életben igen jó; ruházódása csinos, fegyverkezésben igen jó; ismereti bölcsészettől és történelemtől vannak, katonai műszaki tárgyakból nincsenek; jó lovas, földmértel nincsenek; az ellenség előtt bátran viselte magát; polgárokkal szemben előzékeny és határozott; az ezredben előzékeny és közszeretettel örvend; alárendeltjeihez jószágos és igazságos, sok értelem és szorgalom van benne; jó gazda, nem iszákos, nem játékos, adóssága nincsen, nem veszekedő; szolgálatban szorgalmas és jól használható; előléptetésre a rangsorban alkalmas.

41 Lásd Kiss Károlynak a MTT-hoz írt 1832. január 10-i, május 28-i és augusztus 18-i leveleit. RAL 10/1832., 68/1832. 8/1832. sz.

42 Szontágh Gusztáv (1703—1858) filozófus, esztéta, kritikus. Levelező tag 1832. március 9., rendes tag 1839. november 23. Székfoglalója: A magyar philosophia alapelvei és jelene; felolvasta 1840. augusztus 27-én. Baricz György (1779—1840) műfordító és katonai szakíró. Levelező tag 1832. március 9.; Kállay Ferenc (1790—1861) jogász, filozófus, őstörténész. Levelező tag 1832. március 9.; rendes tag 1832. október 1. Székfoglalója: Az ideológiáról; felolvasta 1832. november 6-án; Lakos János (1776—1843) hadtudományi és szépipró. Tiszteleti tag 1832. március 10.

43 Nagygyűlések jegyzőkönyve 1831, 1832, 1833, 1834. RAL K 1353 sz. 22. o.

méltóságú budai főhadikormányt, de a kívánt, reménylett engedelem tőlem megtagadott, s egyszersmind értésemre adatott, hogy én figyelmemet inkább az alattam levő nevelőintézetre, mint más literatúrai dolgozásokra fordítanám.”⁴⁴

Kiss, nem törődve a figyelmeztetéssel, tovább folytatta irodalmi, tudományos és akadémiai tevékenységét.⁴⁵

A már keserűvé vált katonai pályán a 40 éves Kiss Károlyt 1833. február 16-án végre előléptetik alszázadossá, de továbbra is megakadályozzák abban, hogy részt vegyen az akadémia rendezvényein és az 1833 novemberében megtartásra kerülő IV. nagygyűlésen. Ekkor már nézetei és munkássága alapján gróf Széchenyi István barátságát is elnyerte. Ezt bizonyítja, hogy amikor 1833. szeptember 3-án Széchenyi István hajóval megérkezett Szegedre, „Kiss kapitány — atyja, »a helybéli főbíró« — [és] sokan mások özönöltek oda, lelkezdve ünnepelni”⁴⁶

1833 szeptemberében Széchenyi felvetette az Akadémia alapszabályreformjának gondolatát és Toldy Ferencet arra kéri, hogy csak megbízható és hallgató tudó akadémiai rendes és levelező tagokat avassanak be a készülődő reform titkaiba.⁴⁷ Széchenyi ebben az időben kérte fel Kiss Károlyt, hogy az oldalán szálljon harcba a módosításért. Kiss 1833. október 11-i levelében biztosítja Széchenyit arról, hogy elgondolásával egyetért, de „alávetve hivatalom rabigájának, meg jelennem gyűlésünkön nem lehet”. Ezenkívül levelező tagi helyzetére célozva megjegyzi: „Én ugyanis gyűléseinkben olly karban vagyok helyezve, mellyben semmit sem szólhatok, a jót csak halgatva óhajtanom szabad.” Széchenyi reformtörekvéseit támogatva kijelenti, hogy „*tisztelői közé* én is tartozok, és mióta Méltóságod barátságával engem megtisztelni tetszett, több erőt érzek lelkemben kifejtve; a haza ügye ügyem volt mindenkor, ezért élni, s halni most még inkább kész vagyok”⁴⁸,

1834-ben változatlan energiával teljesíti levelező tagi kötelességeit katonai beosztása mellett és leveleiben rendre beszámol a megjelent magyar kiadványokról, színészek nagyváradi szerepléséről, tudományos tevékenységéről és publikációról.⁴⁹ De előljárói továbbra sem engedélyezik, mint 1834. október 26-i levelében megírta („szolgálatom miat akadályoztatva meg nem jelenhetésemet sajnálkozva jelenteném”), személyes megjelenését az akadémia novemberi, V. nagygyűlésén.

Az 1835-ös esztendő Kiss számára a nagy csalódások éve volt. 1835. március 16-án végre előléptetik századosnak, de áthelyezik a Lembergben állomásozó ezredhez századparancsnoki beosztásba. Így vége szakadt 10 éves magyarországi tartózkodásának. Az áthelyezés a cs. kir. katonai vezetés tudatos törekvése volt, hogy eltávolítsák őt a hazai politikai, tudományos és irodalmi életből. Kiss, támogatva az országgyűlésben a magyar nyelv elismertetéséért folyó politikai harcot is, nagyváradi katonapedagógiai tevékenységét nemes gesztussal fejezte be. 1835. május 15-én alapítványt hozott létre a nagyváradi 37. magyar sorszálogezred nevelőintézeténél a magyar nyelvben legjobb előmenetelt tanúsító egy-egy alsó (4 pengőforint) és felső osztálybeli (6 pengőforint) ifjú számára. Bihar vármegye 1835. június 1-i közgyűlése, ahol ismertették

44 Kiss Károly MTT-hoz írt 1832. augusztus 18-i levele. RAL 111/1832. sz.

45 Lásd Kiss negyedévi — 1833. január 1-i, július 1-i, október 31-i — jelentéseit az akadémiához. RAL 8/1833. sz.

46 *Széchenyi István: Napló*. Budapest, 1978. 747—748. o.

47 *Gróf Széchenyi István levelei*. I. k. Budapest, 1889. 302—304. o.

48 Kiss Károly 1833. október 31-i levele Széchenyi Istvánhoz. RAL K 205/160. sz.

49 Lásd Kissnek az akadémiához írt 1834. január 20-i, február 15-i, július 20-i, október 15-i és 26-i leveleit. RAL 8/1834., 94/1934., 155/1834. sz.

Kissnek az alapító levelét, határozatában megállapítja: „Tiszta hazafiúi indulatot bizonyító ezen nemes ajánlás, mely édesanya-nyelvünk terjesztésére és általa a viszontagságokkal küzdő nemzet fenn maradására célhoz vezető eszközökhez nyul, mélyebben érdekli a megye Rendeit, mintsem hogy az alapítványi oklevél felolvastakor hangos felkiáltásokban nyilvánított örömeztök, a buzgó kívánságok emléket jegyzőkönyvekben ezennel örökíteni ne kívánják.” Kiss Károly ugyanis, elég szokatlan módon, Bihar vármegyét kérte fel alapítványának kezelésére, és a vizsgák alapján a jutalmak odaitélésére. A vármegye közgyűlésének határozata szerint „ezen hazafias tettéért mondott szíves köszönetjük” mellett örömmel vállalják a felkérést „s hajlandóságukról az alapító cs. kir. százados kapitán urat a ns. ezred útján tudósíttatni rendelik”.⁵⁰

Kiss Károly cs. kir. százados a vármegye határozatát már Lembergben kapta meg, ahol az ezred 198 fős 11. századának kiképzését és mindennapi életét vezette. De itt sem feledkezett meg hazájáról és tudományos munkájáról. Ezt tükrözi az akadémiához intézett következő levele is:

„Lemberg melléki táborból Augustus 28-kán. Kiss Károly

Tekintetes magyar tudós Társaság!

Midőn a tek. társaságnak sajnálkozva jelenteném, hogy távul kedves honnunktól kemény hivatalomhoz kötve Nagyméltóságu Elölülőnk hozzám bocsájtott meghívására a jövő hó elsőén megnyitandó nagygyűlésünkön meg nem jelenhetek, itt a külföldön is igyekezendek mennyire számos kedvetlenségeim engedik hazánknak, nemzetünknek, társaságunknak csekély tehetséggel fíui, honni, és levelezői kötelességeimnek megfelelni.

Szíves üdvözlétével a tekintetes társaságnak magát ajánlja

Kiss Károly kapitány⁵¹

Kiss Károlynak tehát egyre inkább elege van a szellemét és alkotó tevékenységét súlyos gúzsba kötő katonai szolgálatból. Gyötri a honvágy és a betegség. 1836 januárjában olyan rosszul érezte magát, hogy megírta a végrendeletét. Betegsége alatt is állandóan érdeklődött a hazai ügyek iránt és szorgalmasan levelezett barátaival.⁵² Különösen érdekes az a levél, amely bepillantást enged a magyar származású cs. kir. tisztek gondokodásmódjába a nemzeti mozgalmakkal kapcsolatban. Kiss Károly ezt a levelet Toldy Ferencnek írta:

„Lembergől, januárius 13. 1836.

Szíves üdvözlétemet küldöm barátságodnak Kisfaludynk emléksobrára az itt tanyázó fegyveres magyarságnál ügyel bajjal bégyült pénzt; a fiatalság, mellynek inkább szíven fekszik a nemzeti ügy mint Kegyed is tudja, jobbára pénz nélkül nem teheti azt, mit tenni óhajtana, az öregebbekben pedig vagy kihült már a honszeretet, vagy soha nem voltak egyebek pusztá szolateskánál, ilyenkép a fegyveres néptől pénzbelit nincs mit várni, kart se őt adhat de mást nem.

Szontagh barátunk 15 pengő forint átadására utasítva van.

Életet boldogat kíván kegyednek, Vörösmartynak, Bajzának s az egész vidám társaságnak. Kegyed

hive s barátja
Kiss Károly⁵³

⁵⁰ Honművész. 1835. június 14. sz. 380—381. o.

⁵¹ Kissnek a MTT intézet 1835. augusztus 28-i levele. RAL 53/1835. sz.

⁵² Lásd Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/3. k. 4—5. o. és Kiss 1836. február 20-i levele az MTT-hoz. RAL 219/1836. sz.

⁵³ RAL Tört. I. 2-r. 13. sz.

1836 márciusában és áprilisában kemény vitákat kell folytatnia Anton Vogel ezredes ezredparancsnokkal, hogy 3 hónap betegszabadságát a budai gyógyfürdőkben tölthesse el. Ezeket naplójában így örököltette meg: „Március 26. Kellemes és kellemetlen nap egyszersmind. Kellemetességet okozá Jelenkor társalkodója 21. száma. „Nagy Ignacz utazási levele Szegedről. Kellemetlenséget századom előtt a Ezredes Vogel viselete, elkedvetlenülve feltevém magamban századom elejbe többé nem lépni.” De a tortúra tovább tart, mert Vogel ezredes Kiss betegszabadsági kérelmét visszaadta azzal, hogy válasszon Buda helyett más gyógyfürdőt. „Április 4. Az ezredesnél voltam, komoly tartalmú beszédem vele a fürdő miatt.” „Április 17. Ma megérkezett a napiparancs 3 hónap engedelem véget Budára fürdeni mehetni.”⁵⁴ Vogel ezredes köteke-dése, hogy Kiss ne Budára menjen gyógyfürdőbe, bizonyítani látszik az 1835-ös áthelyezés és a fővárosból való eltávolítás, illetve távöltartás tudatos szándékát.

1836 június és szeptember között, több mint 4 év után, ismét személyesen is bekapcsolódik az Akadémia munkájába és rendszeresen találkozik író és tudós barátaival. Ennek illusztrálására csak egy nap, 1836. szeptember 2. eseményeit idézzük Kiss feljegyzéséből: „Akadémiai második ülés. Széchenyi István gróf képe beiktatása. Ebéden a kaszinóban: Szász — Vörösmarty — Fábíán — Hettner—Czuczor—Bajza—Perger—gróf Kemény társaságában.”⁵⁵

A Pest-Budán töltött hetek alatt — talán barátai bátorításának hatására is — megéri Kiss lelkében a nyugdíjaztatás gondolata. Nehéz szívvel, a megtorlások légkörében hagyta el hazáját, de azzal a szilárd elhatározással, hogy nyugdíjaztatását kéri és életének hátralevő idejét a tudományos és közéleti tevékenységnek fogja szentelni. Ezt tükrözi naplójegyzete: „1836. szeptember 21. Elbucsuztam hazámtól, mellyet még a jövő tavaszra látni kívánok . . .

1836. szeptember 25. hivatalosan előjáróimnál jelentém magam, az ezredesnél kinyilatkoztattam, hogy századommal vesződni nem akarok többé, tavaszra ugyanis nyugalomra lépni kívánságom, helyben hagyta akaratom.”⁵⁶

Döntése indokolt volt, mert előmenetelének útját állta a cs. kir. hadsereg tudatosan magyarelles elöléptetési rendszere, de még inkább politikai magatartása, tudományos és irodalmi tevékenysége. Könnyű szívvel mondott búcsút, hisz 43 éves korára a 37. szerezred tizenhét századából csak az egyiknek volt a parancsnoka. 1836 novemberében készítik el a nőtlen Kiss Károly cs. kir. századosról utolsó minősítését, amelyet, ha összehasonlítunk az 1830. évivel, megállapíthatjuk, hogy nem mindenben tartalmazza az igazságot. Különösen vonatkozik ez az összegező megállapításra: „Megromlott egészségi állapota miatt alkalmatlan az előléptetésre. Soha és semmilyen okból nem mellőzték.”⁵⁷

Kiss türelmetlenül várja nyugállományba helyezését, ez különösen felerősödik benne, amikor megtudja, hogy ezrede Bécsben állomásozó 1. gránátos századának parancsnoka, a legjobb barátja, Szontágh Gusztáv százados 1836 novemberében levélben bejelenti nyugállományba vonulását és Pesten való letelepedését.⁵⁸ Kissnek nagy diplomáciai érzékkel kellett intéznie 1837 tavaszán nyugdíjaztatását, mivel egyre nyugtalanabb volt saját helyzete és a hazai politikai viszonyok alakulása miatt. Katonai előjárói is arra gyanakodnak, hogy nem betegsége, hanem politikai nézetei miatt szeretne nyugállományba vonulni. Ezért 1837. március 9-én kérnek tőle egy „oly értelmű kinyilatkoztatást, hogy engem semmi egyéb mint beteges létem birt nyugalmaztatásom megké-

54 Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/3. k. 17–20. o.

55 Uo. 44. o.

56 Uo. 47. o.

57 Kriegsarchiv, Wien, Conduite—Listen IR 37—1836 (Fasc. 122) 1. sz.

58 Szontágh Gusztáv 1836. november 18-i levele Kisshez. RAL M. Irod. Levelezés 4-r. 149. sz.

résére, becs. és kötelesség lekötése alatt az ezredi kormánynak leadtam . . . Ön-
érzésem ellenére írtam ez oklevelet alá.” 1837. március 30-án végre „invalidus-
nak nyilatkoztattam”.⁵⁹

Kisst 1837 márciusától egyre inkább a hazai események kötik le, mert minél hamarabb Pest-Budán elvbaráti körében, szerény nyugdíjára támaszkodva akar élni és dolgozni. Ebben az időben ez a program határozottan hazafias program volt. A társadalmi reformokért és a tudományos haladásért való tenniakará-
sának ad hangot a már Pesten élő Szontagh Gusztávval folytatott levelezésé-
ben. Kiss és Szontagh nézetei sok vonatkozásban azonosak voltak, de több jelentős kérdésben vitatkoznak és eltérő véleményt képviselnek. Szontagh ál-
laspontja szerint: „Itt a tűz terjed (ti. Magyarországon), mi nincs tetszésemre.
Nekünk béke kell, hogy anyagi és szellemi érdekeink gyarapodhassanak.” Kiss
elitéli a nemzeti átalakulás folyamatát gátló elnyomó osztrák rendszabályokat
és szemrehányást tett barátjának azért, hogy nem tájékoztatta őt Lovassy László
és társai ítéletéről. Az óvatos Szontagh erre így válaszolt levelében: „Hogy
a Lovassyak elítéltettek, erről nem írtam semmit; mert úgyis tudósítalak, hogy
politikai ujságot nem írok. Helyzetünk úgy hozza magával, hogy az ilyenekbe
ne avatkozzunk, annál kevésbé, mennél több tüzet gerjeszt valami a hazánk-
ban.”⁶⁰ A Kossuth Lajossal és az országgyűlési ifjakkal szembeni megtorlásokról
Kiss megállapítja: „Szomorú eset, gyászos következetű. Az alattomban vádló
policzia százfejú hidraként nálunk is kezdi mardosni embertársait, a törvényes
igazságtalanságra utat nyit.”⁶¹

Az osztrák önkény tombol az országban, de ő alig várta, hogy hazatérhessen.
1837. május 8-án megkapta az Udvari Haditanács engedélyét, hogy elfogadhatja
Bihar vármegyei táblabírói kinevezését és másnap, 9-én, hirdették ki a pa-
rancsot, mely szerint az Udvari Haditanács 1837. április 27-i G. 1583. számú
rendelete alapján Kiss Károly cs. kir. századost 1837. május 15-i hatállyal
nyugállományba helyezték évi 660 pengőforinttal. Kiss szavaival „szegre füg-
gesztém kardom, 28 évi szolgálat után”. 1837. május 14-én már meghatottan
írhatta naplójába: „kedves hazánk határán félnyelcz órakor szerencsésen át-
hágván . . .”⁶² Így ért véget tisztii pályafutása a cs. kir. hadseregben.

1837. május 22-én érkezik meg Pest-Budára, hogy ott letelepedve bekapcsolódjon
a tudományos és közéletbe. Magatartásának indítékai és politikai néze-
tei már az első napokban kiderülnek. Egymás után találkozik a reformmozgal-
lom vezető egyéniségeivel, író és tudós barátaival. Május 28-án Széchenyi Ist-
vánnál volt. Másnap Kossuth Lajos kiszabadításáért folyó akciót beszéli meg
barátaival: „Ebéd után Vörösmartyhoz—Bajzához (Kossuth segedelem) —Hel-
meczyhez, Károlyhoz.”⁶³

Június 16-i érdekes naplóbejegyzése is egyértelműen bizonyítja haladó
politikai állásfoglalását és magatartását Kossuth Lajos letartóztatása ügyé-
ben: „Szontagh—Gabriely—Bugáth—Lutzerbacher—Vörösmarty—Bajza—Bara-
bás—Kacsokovics, Czuczor társaságukban Szugligetben sétáltunk. Ebéd az Isten-
szemnél, ahol 5 Májusban éjjélután Kossuth Andrást (?) a királyi ügyek igaz-
gatása elfogatta. Másnap e verset írta egyvalaki ablakára:

*„Gyász éje haza hű polgárát messze ragadni
Engedi s a szentügy sirba leszál vele.”⁶⁴*

⁵⁹ Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/4. k. 5—16. o.

⁶⁰ Lásd részletesen uo. 19—24. o. és Szontagh 1837. február 14-i, március 31-i, április 23-i Kisshez írt leveleiben
RAL M. Irod. Levelezés 4-r. 149. sz.

⁶¹ Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/4. k. 25. o.

⁶² Uo. 26. o.

⁶³ Uo. 27—28. o.

⁶⁴ Uo. 31. o.

Kisst a magyar politika, a tudomány, az irodalom és művészet neves személyiségei nagy várakozással fogadták és jelentős szerepet szántak neki. Például meg akarták bízni a Nemzeti Színház vezetésével, amit naplójában, 1837. július 6-án így jegyzett fel: „Szontaghal Faynál, a magyar színész társaság igazgatását reám akarták bízni, nem fogadtam el.”⁶⁵ Nagy lelkesedéssel kapcsolódott be a Magyar Tudományos Akadémia munkájába és a VIII. nagygyűlésen támogatja Tanárky Sándor őrnagy levelező taggá választását.⁶⁶ 1837 utolsó hónapjaiban nagyon szoros barátság alakul ki a híres költő, Vörösmarty Mihály és a hadtudós Kiss Károly között. Ettől kezdve Kiss naplójában éveken keresztül található ilyen és ehhez hasonló beírás: „Ebéd után Vörösmartyhoz egy pipa dohányra.”⁶⁷

Kiss Károly tevékenységét a cs. kir. hatóságok Pestre érkezésétől fogva figyelemmel kísérik. 1837. december 27-én Kiss tudomására jutott, hogy a helytartótanácsot megbízta a budai főhadparancsnokság „conditiomról és politikai véleményeiről jelentést adni.”⁶⁸

Kiss Károly számára az 1838-as esztendő örömeit és csalódásokat is hozott. Januárban engedélyt kap Csongrád vármegye táblalabírói címének viselésére. Több hadtudományi fordítást véleményez és tagja annak a 3 fős bizottságnak, melyet az akadémia megbízott „a hadi tudományok terminológiájának együtt készítésére”. De nagy csalódás is éri, mivel a MTA IX. nagygyűlése nem őt, a legrégebb és legaktívabb katonatiszt levelező tagot jelölte és választotta meg a gróf Festetics László alapította és 1830 óta üres matematikai osztály hadtudományi rendes tagi székbe, hanem a csak egy éve levelező tag, de már 1809-ben katonai szabályzatszerkesztői munkásságot kifejtő Tanárky Sándor őrnagyot.

Az akadémia titoknokához írott 1838. szeptember 7-i levelében is közli „illetlennek találok, hogy én mint figuráns Tanárky úr mellett az ajánlatban álljak” és kéri „az ajánlatból egészen kihagyni” mivel „Tanárkynak van szánva a dicsőség — bírja ő — megérdemli — mihez én szívből neki szerencsét kívánok”.⁶⁹ Kiss és Tanárky között a választás után nem romlott meg a viszony. Sőt közös erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy az akadémia többet foglalkozzon a hadtudománnyal és a hadtudományi műnnyelvel.

1839-től Kiss közéleti szereplése fokozódik és egyre több társadalmi egyesület munkájába kapcsolódik be.⁷⁰ Részt vesz a Kisfaludy és az Almanach társaságok, valamint a Hengermalom Rt. tevékenységében. Figyelemmel kíséri az országgyűlési küzdelmeket és bekapcsolódik az újoncállításról folyó nagy vitába. Április 20-án Pest vármegye közgyűlésén, írja, „egy ujonc állítási javaslatomat átadtam a kiküldöttségnek”.⁷¹

Nagy társasági életet él és részt vesz az írók, művészek és tudósok zugligeti kirándulásain. Tartja a kapcsolatot Széchenyivel, ezt jelzi 1839. szeptember 19-i feljegyzése: „Gróf Széchenyi Istvánnal, és Clark angol építésszel a Duna hidján.”⁷² Rendszeresen látogatja a súlyos beteg Tanárky Sándort, aki 1839. december 28-án meghalt.⁷³

65 Uo. 34. o.

66 *Tanárky Sándor* (1784—1839) hadtörténész és katonai szakíró. Levelező tag 1837. október 7., rendes tag 1838. október 8. Székfoglalója: A hadtudományok az álladalmak, s különösen magyar hazánk fentartására életbe ható fontosságáról; felolvasta 1838. november 19-én.

67 *Kiss* naplója. OSZK kt. QH. 2014/4. k. 34. o.

68 Uo. 57., 61. o.

69 Kiss Károly 1838. szeptember 7-i levele Toldy Ferenchez. RAL M. Irod. Levelezés. 4-r. 77. sz.

70 Lásd részletesen Kiss naplója 3. és 4. kötetét, Szontágh Gusztáv 1839. október 8-i, 31-i, november 23-i, december 21-i, 1840. január 6-i, február 6-i leveleit Kisshez. RAL M. Irod. Levelezés 149. sz., valamint Kiss Károly 1839. november 24-i levele Fáy Andrásához. OSZK kt. Levelestár és 1840. augusztus 5-i levele dr. Schedel (Toldy) Ferenchez az Almanach Társaság eddigi elnökének. RAL Tört. 2-r. 14. sz.

71 *Kiss* naplója. OSZK kt. QH. 2014/3. k. 22. o.

72 Uo. 47. o.

73 Uo. 63. o.

1840 januárja újabb izgalmat hozott számára, mivel nem várt parancsot kapott, mely szerint „magam egy Rearbitráló bizottság elében állítani”. Kiss Károly nyugállományú cs. kir. százados csak nehezen tudta elhárítani a reaktiválás veszélyét.⁷⁴

Az országgyűlési küzdelmek és a közvélemény követelésére 1840 májusában szabadon bocsátják a politikai foglyokat. Kiss örömmel jegyezte fel május 10-én: „Este 7 órakor a közbocsánat kihirdetése után 1837. május 5-én befogatott Kossuth Lajos országgyűlési újságíró a budai vár fogságából kibocsátott.” Május 16-án: „Az országgyűlésről megérkezett Klauzál Gábori meglátogattam. Magyar Színházban este Spielbergből megszabadult Lovassy László nagy éljen kiáltással fogadtatott.”⁷⁵

A Tanárky Sándor halálával megüresedett akadémiai hadtudományi rendes tagi hely betöltése körüli intrikák szintén izgalmakat okoztak számára 1840 márciustól szeptemberéig.⁷⁶

Az MTA XI. nagygyűlésén két jelöltet állítottak. Stöck Ferenc nyugállományú cs. kir. ezredes, aki tudományos múlttal nem rendelkezett és Kiss Károlyt, a Szontágh Gusztáv fogalmazta alábbi ajánlással (l. a 41. oldalon):

„Kiss Károly levelező tagot, kitől egy hadtudományi munkának fordítása az academiától nyomtatásra elfogadtatott, ki több folyóiratokban katonai értekezéseket közlött, Károly főherceg Stratégiájának Tanárky rendes tagtól kezdett fordítása folytatására szívesen ajánlkozik, s ugyan azon tag elhunytával félbeszakadt katonai műszótár szerkesztését, az academia megbízásából magára vállalta, hadtudományi rendes tagnak ajánlja

L. Teleky

Szontagh Gusztáv
Jankovich Miklós
Vörösmarty
Vásárhelyi Pál
Stettner György
Jerney János
Schedel F.⁷⁷

A nagygyűlés 1840. szeptember 5-i, kilencedik ülésén a 39 szavazatból Kiss Károlyt 31-el megválasztották hadtudományi rendes tagnak, Stöck Ferenc 8 szavazatot kapott.⁷⁸ A választást az alapítványt létesítő Festetics László 1840. november 16-án jóváhagyta.⁷⁹ Kiss Károlynak nagy elégtételt jelentett, hogy tudományos munkáját mint rendes tag folytathatta.

1840. december 14-én az akadémiai kisgyűlés 27. ülése első napirendjeként olvashatta fel „Mi okozta a francia köztársaság harcnyereségeit, győzelmeinek mi adott olly hatalmas sikert?” című székfoglaló értekezését. Az eseményt Széchenyi István naplójában így örökítette meg: „Ung. Akademia Sitzung. Kiss liess sein üles foglalot vor.” (Magy. Akadémia ülése. Kiss felolvasta székfoglalóját).⁸⁰

Az esztendő utolsó napján, 1840. december 31-én vette fel az akadémia pénz-

⁷⁴ Uo. 7—8. o.

⁷⁵ Uo. 25—26. o.

⁷⁶ Szontágh 1840. március 8-án Rozsnyón kelt levelében részletesen tájékoztatja Kisst arról, hogy mire készül Stöck Ferenc ny. ezredes és miként hártásák el törekvéseit. RAL M. Irod. Levelezés 4-r. 149. sz.

⁷⁷ Tagajánlások, 1840. RAL 25/1840. sz.

⁷⁸ Nagygyűlések jegyzőkönyve. 1840, 1841, 1843. RAL K 1357 sz. 53. o.

⁷⁹ A MTT elnökének 1840. szeptember 16-i levele gróf Festetics Lászlóhoz Kiss Károly hadtudományi rendes tagnak történő kinevezése érdekében. RAL 210/1840. sz., Szontágh Gusztáv 1840. október 18-i és november 16-i levelei Kisshez. RAL M. Irod. Levelezés 4-r. 149. sz.

⁸⁰ Gróf Széchenyi István naplói. 5. k. ÖM XIV. k. (Szerk. és lev. Viszota Gyula) Bp. 1937. 430. o.

Károly bevezető szöveg, kitől egy
hadtudományi munkának fordítása az academián,
miattól nyomatásra elfogadott, ki több
pályázatban katonai eseményeket költött,
Károly főherceg stratégiájának tanács
adásától kezdett fordítása folytatása,
na főleg az ajánlások, s az az arca
szóval elhanyagolható felbecsülést katonai
munkák megírásánál, az academián megírta,
később megírta véletlenül, hadtudományi
szöveg szöveg ajánlása

L. Fekete

Stabat hűség
H. Jánosovits által
Vörösmarty

Vasárnapján

Stabat hűség
L. Fekete
Stabat hűség

tárában Kiss Károly először a Festetics-alapítvány után járó hadtudományi rendes tagi fizetést „melyet 1840-ik november 16-kától mint kineveztetési napjától számlált másfelhónapra 500 pengőforintos évdíjából... (62 ft. 30 k. pengőben.)”⁸¹

Közéleti tevékenységének újabb állomása volt, hogy 1841. február 21-én „Délelőtt kisdedovó intézeteket Magyarországon terjesztő társaság közgyűlésén, a választottsági tagok közé választattam, minek nagyon megörültem.”⁸² Ebben az esztendőben kezdődik el közeli ismeretsége Kossuth Lajossal és más neves politikusokkal. Ezt a közeledést elősegítette az a tény is, hogy a nőtlén Kiss a Kossuth családdal Pesten egy házban lakott, távoli rokonának és barátnőjének Lászlóné Szűcs Jozefának Szép utca 3. számú házában.

1841 augusztusában Kiss és Bajza József a XII. nagygyűlésnek levelező tagul ajánlják az országos hírnévnek örvendő „Kossuth Lajos urat a Pesti Hirlap szerkesztőjét”, de nem választják meg.⁸³ 1841 utolsó hónapjaiban szűkebb társaságban rendszeresen találkozik Kossuthal és családjával, Deák Ferencel, Bezerédy Istvánnal, Klauzál Gáborral, Pulszky Ferencel. báró Eötvös Józseffel és másokkal. 1841. november 30-án részt vett Kossuth fia, Ferenc keresztelójén is.⁸⁴ A korszak legnevesebb személyiségeivel cserélt eszmét politikai, gazdasági, tudományos és irodalmi kérdésekről.

Kiss tevékenységét a reformeszmék határozták meg és ezek szellemében fogant több hadtudományi írása, így a Tudománytárban közreadott „Áttekintete a külföld legújabb hadi literaturájának, bevezetésül egy pillanat a mienkre is” című, melyben megállapította: „Honi literaturánk közt a hadi legterméketlenebb! De nem csuda, mert nincs valódi nemzeti katonaságunk!” Ebben az írásában is önálló hadügyért, hadseregért és hadtudományért szállt síkra, rámutatva arra, hogy „e tekintetben is ébredjünk, haladjunk”. Kifejezte reményét, hogy egyszer „elérjük azon kort, mellyben országosan és törvényszerűleg megalapítva nemzeti katonaság létre jöhet”.⁸⁵

Még radikálisabb nézeteknek is hangot ad, ezt bizonyítja 1842. június 16-i naplóbejegyzése a feudális arisztokrácia találó jellemzéséről: „ezek a mágnások — egy-kettőt kivéve — valóban hijában való terhei a földnek, alkalmatlannok mindenre”, „könnyen lehetnek hazaárulók” és „a megvesztegetés mételeye elfogadására elromlott moralitások miatt mind alkalmatosak — veszen el a ronda népfaj”.⁸⁶ Éles szavakkal bélyegzi meg a Bécszet kiszolgáló arisztokratákat, akik sokat ártnak a hazának és előre megjósolta, hogy még többet fognak ártani a nemzeti ügynek. Értékelését 1848—1849-ben játszott áruló szerepük teljes mértékben igazolta.

1843-ban Kiss kezdeményezései új lendületet adnak az akadémián folyó hadtudományi munkának. Több munkája elkészül és megjelenik. Októberben, a MTA XIX. nagygyűlésén azzal hívja fel a figyelmet, hogy sikertelenül ajánlja nyolcadmagával levelező tagnak „Stancsics Mihál urat” és hatodmagával tiszteleti tagnak azt a gróf Lamberg Ferenc vezérőrnagyot, aki — mint királyi biztos — 1848 szeptemberében az elkeseredett fővárosi nép dühének esett áldozatul.⁸⁷

Az akadémián kívül aktív tevékenységet fejt ki a Magyar Iparegyesületben, a Kisfaludy Társaságban, a Magyar Természettudományi Társulatban, a Kis-

81 Kiss Károly 62 nyugtája a Számláknál. RAL

82 Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/3. k. 10—11. o.

83 Tagajánlások, 1841. RAL 95/1841. sz.

84 Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/4. k. 43—60. o.

85 Tudománytár (a továbbiakban — Tl.) 1841. 5. k. 127—135. o.

86 Kiss naplója. RAL Tört. Naplók. 8-r. 28. sz.

87 Tagajánlások, 1843. RAL 116/1843. sz.

ded Korhási Egyesületben, a Mátyás király szobrászi választmányban. A Kossuth irányította, a hazai ipar fejlesztését szolgáló nemzeti mozgalomban Kiss is vezető szerepet játszik. Erről tanúskodnak 1843. szeptember 27-én feljegyzett alábbi sorai: „Ipar egyesületi választmányban: Kossuth elnök, Csanády jegyző, Valero, Kunwaldner, Simon Florent, Török, Szabó János és én.”⁸⁸

A Kossuthékkal való barátsága is egyre szorosabbá fonódik. Ezt bizonyítják az alábbi naplójegyzetek: 1843. május 13. „Kossuth Lajos és Meszlényi Teréz 10-kén született Vilma leányuk megkereszteltetése. Én és Lászlóné tartottuk keresztvízre.”⁸⁹ 1844. május 26. és 27. „Pirospütkösd hajnal hasattával szül. Kossuth Lajosnak és Meszlényi Theréznek fia — Tivadar-Károly-Lajos... Kossuth Lajos tegnap született fia megkereszteltetett este. Székáts József evang. pap által. Keresztatya: Én és Wesselényi Miklós br.; kr. anya László-Szüts Jozefa. Keresztelés alatt dörgött villámlott. Atya a kisdedit hajos kapitánynak szánta.”⁹⁰

Kiss nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy az elhunyt katona akadémikusok — báró Lakos János vezérőrnagy, Baricz György alezredes — helyére új tagokat válasszanak meg az általa javasolt 3 hadtudományi szakiró Czecz József hadnagy, Korponay János főhadnagy és Ujváry István ny. százados közül. Ezenkívül támogatta Mészáros Lázár alezredes jelölését is. A XV. nagygyűlés 1844 decemberi választásán Korponayt 24, Mészárost 21 szavazattal levelező tagnak megválasztotta.⁹¹ Az akadémia történetében először Kiss javasolta, hogy a matematikai pályakérdések közé vegyenek fel hadtudományi pályázatot is, melyet nem fogadtak el.⁹² Az „academiai reformok tervének” vitáiban is kezdeményezően lép fel és munkájának eredményeként létrehozták a Matematikai osztály hadtudományi alosztályát, melybe Kiss rendes tagot, Korponay és Mészáros levelező tagokat sorolták be.⁹³

Kiss Károly 1845-ben szerepet vállalt a budai polgárórság kiképzésében, zászlóavató ünnepségük begyakoroltatásában.⁹⁴ Közéleti tevékenységében nagy helyet kapott a Védegylet vezetésében való szereplése. Például feljegyzése szerint 1845. június 3-án „a középponti védegyesületi választmány ülésére br. Wesselényi Miklós — vakon — az ülésben megjelent. Tudomásunkra esett hogy mai napig 112 vidéki osztályokat számlál az egyesület.”⁹⁵

1845. augusztus 9-én Kiss Károly a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók VI. nagygyűlésének mintegy 500 résztvevője előtt a mohácsi csataterén elemzését adta a történelmi sorsfordulót előidéző csatának.⁹⁶ E szokatlan, a helyszínen tartott előadás valószínű az első volt a hadtudományi ismeretterjesztésben.

Szerteágazó közéleti munkássága mellett továbbra is kiemelt gondot fordított a magyar hadtudományra és művelőire. 1845-től rendszeresen levelez az Itáliában szolgáló „szerető ismeretlen baráttal”, Mészáros Lázár ezredessel, tudományos és akadémiai kérdésekről.⁹⁷ Az akadémiai kisgyűlésben bemutatja Korponay János főhadnagy új könyvét, a „Hadi földírás” első kötetét.⁹⁸ 1846 végén éles harcot folytat a matematikai osztályban azért, hogy egyenrangú tudománynak ismerjék el a hadtudományt. A hadtudomány emancipálásáért

88 Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/3. k. 48. o.

89 Uo. 25—26. o.

90 Uo. 4. k. 27—28. o.

91 Nagygyűlések jegyzőkönyve 1844, 1845, 1846, 1847. RAL K 1858. sz. 21—22. o.

92 Matematikai pályakérdések. Kiss Károly 1844. december 17-i javaslata RAL 20/1844. sz.

93 Nagygyűlések jegyzőkönyve 1844, 1845, 1846, 1847. RAL K 1358. sz. 32. o. Meg kell jegyezni, hogy az Akadémiai hadtudományi alosztály elnevezésében igen következtelen volt. Már ez előtt is, de ez után is a hivatalos akadémiai iratokban és kiadványokban sokszor osztálynak nevezik.

94 Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/4 k. 38. o.

95 Uo. 29. o.

96 Társalkodó, 1845. augusztus 4. sz. 266—267. o.

97 Lásd példának Mészáros Lázár Lodiból 1846. május 18-án írt levelét Kiss Károlyhoz. OSZK kt. QH. 956. sz.

98 Kisgyűlések jegyzőkönyve, 1846. K 1398 sz. 32. o.

folyó küzdelem az 1846 decemberi XVII. nagygyűlésen érte el tetőpontját. Kiss határozott hangú felszólalásának eredményeként az akadémián önállósult a hadtudomány, a hadtudományi alosztályt osztályként kezelték és pályázatot is kítűztek.⁹⁹

A folytatás is pozitív volt, 1847 májusában Kiss elkészíti a hadtudományi műnyelv tárgyában előterjesztését, melyet a kisgyűlés cselekvési programként elfogad. Politikailag még jelentősebb, hogy ugyanazon az ülésen felolvasta „Hazánk hadi ügyeiről”, vagy pontosabban „Hadi ügyünk a nemzet átalakulása korszakában nagy figyelmet érdemel” című értekezését. A polgári forradalom előtt 10 hónappal éles kritika tárgyává tette a magyar hadügy és hadtudomány elmaradott helyzetét, amelyre pedig „a szabadság fenntartására” szükség van. „S halálunk bizonyos, ha mielőbb ki nem vetkőzünk a hadügy, s melly ennek lelke a hadtudomány iránti indolentiánkból.” A továbbiakban a „czélszerű ujonczozás, fegyveres erők rendszeresítése, s végül a polgári őrhad szerkezete, mint a fegyveres erők kiegészítő része” felől terjesztette elő nézeteit.¹⁰⁰ Kiss a haladó polgári hadügy programját vázolta fel, elvetve a nemesi feudális hadügyet és az osztrák hadügytől való függést. Kifejtette a nemzeti hadügy, haderő és hadtudomány megteremtésének lehetséges útjait.

Fellépésének volt köszönhető az is, hogy az 1847. decemberi XVIII. akadémiai nagygyűlés kítűzte 1849. március 31-i határidővel az első akadémiai hadtudományi pályázatot. Javaslatára a neves műszaki szakembert, Köszeghi Mártony Károly vezérőrnagyot megválasztották levelező tagnak.¹⁰¹

1848 elején viharos forradalmi események rázkódtatták meg Európa államait. Magyarországon is érzékelhető volt, hogy döntő változások érlelődnek. Ezt tükrözték a posznói országgyűlés vitái és más politikai jelenségek. Kiss Károly sem maradt tétlen. Az akadémiai kisgyűlés 1848. március 6-i, kilencedik ülésén hangzik el Kiss „folytatólagos előadása a *hadi ügyünk korszerű átalakulásáról*”. Az ülés elhatározta, hogy az előadás kivonatát közre kell adni az Akadémiai Értesítőben. Ezt a hírt közli a győztes forradalom után két nappal, a Társalkodó március 17-i száma is.

1848 március közepével véget ért Kiss Károly életének egyik legtermékenyebb évtizede, melyet hadtudományi és szakírói munkásságának, társadalmi és közéleti tevékenységének szentelhetett. *Számos neves kortársával együtt a reformokért folytatott küzdelmével egyik szellemi előkészítője és élesztője volt a nemzeti függetlenségnek és a polgári átalakulásnak. Oriási érdemeket szerzett az önálló nemzeti hadügy és a magyar hadtudomány alapjai lerakásában. Kiss Károly ny. cs. kir. százados, akadémiai hadtudományi rendes tag munkássága nélkül valószínű nehezebben bontakozott volna ki a forradalom honvédelmének oly látványos és eredményes fejlődése.*

Az idős Kiss Károly életének legkiemelkedőbb szakasza 1848 márciusa és 1849 augusztusa között játszódott le. Kiss negyedszázad alatt kiforrott haladó polgári hadtudományi nézeteit az új hadügy kiépítésében való aktív részvétellel valósíthatta meg. A forradalom győzelmének első napjától vita folyt az új honvédelem kiépítésének útjairól, a fegyveres erő szervezéséről, irányításáról, kiképzéséről és más fontos katonai kérdésekről. Különösen a forradalmi nemzetőrség felállítása körül csaptak össze élesen a nézetek.¹⁰²

99 Nagygyűlések jegyzőkönyve, 1844. 1846, 1847, 1845. RAL K 1358. sz. 14. o.

100 Kisgyűlések jegyzőkönyve, 1847. RAL K 1400 sz. 45. o. és 46. o.

101 A mathematicai osztály hadtudományi pályakérdése 1847. december 21. RAL 121/1847. sz. és Tagajánlások 1847. RAL 9/1847. sz.

102 Lásd *Urbán Aladár*: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Budapest, 1973. 13—85. o.

Kiss, a hadtudomány közismert és kiváló szakértője, 1848. március 17-én két helyen is kifejtette álláspontját az új polgári honvédelem tárgyában. Egyrészt a közvélemény elolvashatta a Társalkodóban megjelent hírt a „Hadi ügyünk korszerű átalakulásáról” című akadémiai folytatólagos előadásáról. Másrészt, ami talán még fontosabb volt, régi barátjához, Kossuth Lajoshoz intézett levelében hívta fel a figyelmet a megoldásra váró legjelentősebb problémákra. A magyar honvédelmi politika alakulását befolyásoló lévelben elmondja, hogy „mint katonát többi közt leginkább érdekel a *honvédelem*, és az ezzel egybe kapcsolt *nemzeti őrhad*; mindkettőről sokat gondolkodtam, itt s ott írtam is; távol legyen tőlem, tanácsadásommal teremtő elmédnek némi irányt adadni, de megengedj, ha azt írom, s kérek: *az állandó katonaságot elne töröljétek, helyeztessétek azt mint már sok helyen van az alkotmány közé, vagy alá — ha úgy akarjátok, mert baricad mögött harcolhat ugyan a nép, a belbátorság fenntartására jó ugyan a nemzeti őrhad, de a külső ellenség ellen jól rendezett állandó katona kell*, de ezt egy pillanatban felfujni nem lehet, ennek már kiképezve békében is készen állnia kell; amely nemzet hadi ügyét elszorgalmatlanítja, mindig drágán fizeti meg az árát, mi Európában vagyunk nem Amerikában ...

Még egyet. A polgári őrhadi institutionak centralizálva kell lenni, ha hány város annyi féle leendő az őrhad, ha egy városban mint p. o. Pesten hatféle polgár őrhad is van, úgy elviszi a manó az egységet, ha valamiben szükség az egység, leginkább ezen institutióban szükség, az ország minden őrhadai egy formába öntessenek, egy parancsnok alatt álljanak.”¹⁰³

A Kiss levelében kifejtett elvek alapjait képezték a Batthyány-kormány honvédelmi politikájának. Ezt igazolják a nemzetőrség, az állandó katonaság és a hadügy más kérdéseiben elfogadott törvények és intézkedések.¹⁰⁴

Kiss Károly a honvédelmi politika elveinek kifejtése mellett vezető szerepet vállalt a fővárosban a polgári forradalom új fegyveres ereje, a nemzetőrség megszervezésében és kiképzésében. A Rendre Ügyelő Választmány 1848. március 19-én engedélyt kért a budai főhadparancsnokságtól, hogy Kiss Károly ny. cs. kir. százados irányítsa a pesti nemzetőrség megszervezését és kiképzését. Móga János tábornok, pesti városparancsnok következő engedélye alapján folytatta Kiss a tevékenységét:

„32. sz. cs. kir. Pest városi katonai parancsnokság

Kiss Károly nyug. cs. kir. századosnak

A vezénylő tábornok úr a Pesten felállítás alatt álló nemzeti gárda kérésére engedélyezni méltóztatott önnek azt, hogy annak kiképzését mint szolgálaton kívüli átvegye. — Amit itt az ön tudtára adunk.

Pest, 1848. március 21.

Móga tábornok.”¹⁰⁵

Kiss nagy aktivitással vett részt a fővárosi polgárőrség átszervezésében, a nemzetőrség egységesítésében és a pesti őrhaditanács munkájában. Ebbe a nagy szervezőmunkába be kíván vonni más katonatiszteket is és ezért a Pesti Hírlap, 1848. március 31. számában megcáfolja az alábbi téves hírt:

¹⁰³ A forradalom és szabadságharc levelestára. I. (Összeáll., jegyz.-el és bev.-el ellátta V. Waldapfel Eszter.) Budapest, 1950. 113—114. o.

¹⁰⁴ Lásd *Urbán*: i. munkáját.

¹⁰⁵ HL Abszolutizmus kori iratok 113/3. cs. Aradi cs. kir. rendkívüli haditörvényszék 2/239-c. Kiss Károly összefoglaló kihallgatási jegyzőkönyvének 1. sz. eredeti melléklete.

„A Pesti Divatlap f. hó 23-diki számában ezt olvashatni: »A nemzeti őrségre nézve eddig igen nagy akadályul volt az, miszerint a rendes katonaságtól, sőt még a nyugdíjazott haditisztek közül sem mert senki e szent hazai ügyben cselekvőleg fellépni.« Ez nem áll, mert figyelmeztető már több nap óta a nemzeti őrsereg rendezésével magának a budai főhadkormányának engedelmé mellett foglalatoskodik. Tehát merénylet nem volt szükség, hanem rendes úton eljárás, mert a főhadkormány senkit, ha csak valakit hivatalos okok nem gátolnak, a nemzeti őrsereg kiképzésbeni részvétől el nem tilt, csak az útját kell tudni, mit tudni pedig minden szolgált katonának kell.

Pesten, március 24-én 1848.

Kiss Károly
nyugdíjazott kapitány, m. akadémiai r. tag.”

A nemzetőrség fejlődésének új szakasza kezdődött el 1848. április 20-án, amikor létrehozták a Batthyány Lajos miniszterelnök mellett működő egységes vezető testületet — az Országos Nemzetőrségi Haditanácsot. Kiss Károlyt is kinevezik egyik tanácsosnak és a politikai ügyek referensének.¹⁰⁶ A Haditanács hat osztályának megalakulásakor pedig kinevezték a politikai osztály főnökévé és a nemzetőri iroda igazgatójává. Ebben a beosztásban dolgozott 1848 november végéig.

Kiss Károly kiemelkedő érdemeket szerzett 1848 nyarán a XXII. törvény-cikk végrehajtásában, a nemzetőrség és a honvédség szervezésében, felszerelésében és kiképzésében. Nevéhez fűződnek a legfontosabb haditanácsai rendeletek, intézkedések, felhívások és levelek megfogalmazásai, kidolgozásai és közreadásai. Nagy szerepet játszott az 1848. május 18-i tervezet elkészítésében, amely alapján a nemzetőrség keretében 10 zászlóaljából álló „rendes nemzeti katonaság”, „honvéd sereg” alakult meg. A „honvéd” elnevezés alkalmazását ő kezdeményezte, szorgalmazta.¹⁰⁷ Összeállította „A Magyar Nemzeti Őrseregnek kötelező szabályai” című, öt füzetből álló szabályzatot. Az 1848 július elején megjelent első füzet — „A Nemzeti Őrsereg kötelességei és szolgálat-szabályai” — nagy sajtóvitát indított el.¹⁰⁸ Sok elvi kifogás merült fel és bírálták az osztrák szabályzat felhasználása miatt. A vita ellenére bevezetésével a nemzetőrség rendjét, kiképzését és alkalmazását eredményesen szabályozták.

Kissnek régi barátjával és akadémikus társával, Mészáros Lázár hadügyminiszterrel is jó a kapcsolata. Ezt igazolja az a levél is, melyben Kiss Toldy Ferenc akadémiai titoknokot 1848 nyarán arra kéri, hogy „iratsd le Mészáros be-köszöntő értekezését és küld el neki. Nagyon jó lenne, ha egy programot készítenél a magyar nyelv ügyében a Ludoviceumra nézve.”¹⁰⁹ Ebben az időben került az országgyűlés elé a magyar tisztképzés ügye és ezért volt szüksége Mészáros hadügyminiszternek A katonaságról c. 1845-ben felolvasott székfoglaló-jára és a leendő tiszt hallgatók magyar nyelv oktatásának programjára.

Kiss Károlyt 1848. június 19-én előléptették őrnaggyá, szeptember 22-én pedig alezredessé.¹¹⁰ A szeptemberi fordulat idején ki akarták nevezni az Országos Nemzetőrségi Haditanács elnökének, de ezt nem vállalta el.¹¹¹ A nehéz

¹⁰⁶ Pesti Hírlap, 1848. április 23. sz. 363. o.

¹⁰⁷ Lásd *Urbán*: i. m. 235. o.

¹⁰⁸ Hírt ad megjelenéséről a Kossuth Hírlapja 1848. július 15. sz. 58. o., valamint Kiss Károly őrnagy tájékoztatója Közlöny 1848. augusztus 24. sz. 277. o.

¹⁰⁹ Kiss Károly levele Toldy Ferenchez. RAL M. Irod. Levelezés 4—r. 77. sz. A székfoglaló megjelent a következő címmel: *Mészáros Lázár: A katonaságról.* (Szerk. Ács Tibor.) Budapest, 1979. 91. o.

¹¹⁰ Lásd Közlöny, 1848. június 22. sz. 53. o. és szeptember 24. sz. 347. o., valamint az aradi cs. kir. rendkívüli haditörvényszék anyagából közölt eredeti kinevezési okmányokat. Az eredeti kinevezési okmányon Kiss őrnagyi előléptetése 1848. július 10-i dátumú, de a Közlöny 14. (1848. június 22.) száma 53. o. 1848. június 19-i dátummal közli előléptetését, ezért ezt fogadjuk el hivatalosnak.

¹¹¹ *Toldy Ferenc*: i. m. 76. o.

szeptember végi és október eleji napokban számos jelentős honvédségi ügyben jelent meg a hivatalos lap, a Közlöny hasábjain ez az aláírás: „Az elnök helyett, Kiss Károly őrnagy”, majd később „Az elnök helyett, Kiss Károly alezredes.”¹¹² Kiss a Kossuth vezette Országos Honvédelmi Bizottmány mellett szervezte az új honvédszászlóaljkat. Ezért 1848. október 23-án elismerésként a honvédség egyik főszerzője, „Kiss Károly nemzetőrségi alezredes, s az országos haditanácsnál politikai osztályfőnök, alezredesi rangjában, s jelen alkalmazásában meghagyatva, a honvédsereghez áttétetik.”¹¹³

1848 szeptemberétől, a hadügyminisztérium háttérbe szorulásával, egyre nagyobb szerepet játszott a nemzetőrség és a honvédség szervezésével foglalkozó Nemzetőrségi Haditanács.¹¹⁴ Az események középpontjába került Haditanács Kiss Károly vezette irodájából kerültek kibocsátásra az ujoncozással, a honvédségi és nemzetőrségi ügyekkel kapcsolatos rendeletek, intézkedések. Kiss Károlynak nagy szerepe volt abban, hogy Batthyány miniszterelnök lemondása után, a Honvédelmi Bizottmány működésének első napjaiban, a Haditanács volt az egyetlen olyan katonai intézmény, amely zökkenőmentesen intézkedhetett fontos hadseregszervezési kérdésekben. Kiss mindenben támogatta és segítette Nádossy Sándor alezredest, a Haditanács lovassági osztályának vezetőjét, akit — miután Kiss nem vállalta el — kineveztek a Haditanács elnökének.¹¹⁵

1848. november 3-án Kiss Károly alezredes, a Haditanács politikai osztályának főnöke, a Honvédelmi Bizottmányhoz tervezetet juttatott el az új honvédszászlóaljok szervezésének meggyorsítása érdekében hadmegyék felállítására. A tervezet bevezetőjében ezek szükségességét így indokolta: „Hogy a honvéd zászlóaljknál, nem különben az állandó nemzetőrségnél is a szolgálat minnél pontosabban kezeltessék, s kivált az alakulásban álló új honvéd zászlóaljok minnél előbb harcolható állapotba hozathassanak, célravezetőnek véli a nemzetőrségi tanács az országot 7 hadmegyére felosztani, s mindegyik hadmegyébe egy-egy hadfelügyelőt rendelni.”¹¹⁶ Ez a tervezet némi módosítással rendelet formájában megjelent a Közlöny 1848. november 11-i számában. A Kiss kezdeményezte hadkiegészítési szervezet felállítása is elősegítette a régi cs. kir. katonai szervezet leépítését és a forradalom védelmének jobban megfelelő katonai szervezet megerősödését.

1848. november végén az Országos Honvédelmi Bizottmány elrendelte — a hadügy egységes irányítása érdekében — a Haditanács és a hadügyminisztérium egyesítését, aminek során a hadügyminisztériumból formálisan kivált a nemzetőrségi ügyek intézése. 1849. december 2-án került az Országos Honvédelmi Bizottmány elé az Országos Nemzetőrségi Haditanács 1848/9594. számú tervezete a „nemzetőrseregi osztály” felállításáról. A tervezet a 8 fős osztály főnökének Kiss Károly alezredest ajánlotta, aki „ezen ügyet már a nemzetőrség felállításától fogva kezeli”. A nemzetőrségi osztály feladatával kapcsolatban a hadügyminisztérium átszervezésével foglalkozó intézkedésben csak ez szerepelt: „Az eddigi nemzetőrségi tanács ügyeivel ideiglenesen alezredes Kiss Károly bizatik meg (a belügyminisztériumban).”¹¹⁷

112 Lásd példának a Közlöny 1848. szeptember 19. sz. 515. o., október 2. sz. 582. o., október 5. sz. 593. o., október 16. sz. 638. o., november 6. sz. 726. o.

113 Közlöny, 1848. október 23. sz. 665. o.

114 Lásd részletesen *Urban Aladár*: Az 1848-as magyar hadügyminisztérium megszervezése (1848 április—december). *Hadtörténelmi Közlemények*, 1976. 1. sz. 42—75. o.

115 Uo. 50—51. o.

116 Uo. 56—57. o.

117 Uo. 63. o.

Az átszervezéssel kapcsolatban a Közlöny, 1848. december 4-i számában megjelent hadügyminiszteri 10072/3972. számú rendelet utolsó bekezdése pedig így szól: „Az országos nemzetőrségi haditanács, a hadügyminisztériumtól egészen különváltván, a törvények értelme szerint, alezredes Kiss Károly vezérlete alatt a belügyminisztériumhoz csatoltatott, miért is az azt érdeklő ügyek egyenesen oda intézendők.”

A különváltás azonban a Kiss vezette nemzetőrseregi osztálynál számos problémát vetett fel és az osztály változatlanul a hadügyminisztérium épületében működött, erről a Közlöny, 1848. december 13-i számában az alábbi közlemény jelent meg: „A nemzetőrséget illető bármi tárgyak törvényileg a belügyminisztériumhoz tartozván, addig míg ez által az ide vonatkozó iratok az elosztott haditanács irattárából át nem vétetnek, s a tettegi intézkedést felette át nem veendi, Kiss Károly alezredes úr által a hadügyminiszteri épületben, de ezen ministeriumtól teljes függetlenségben tárgyalatnak, s ugyanezért minden nemzetőrséget érdeklő hivatalos jelentések, vagy kérelmek egyenesen a tisztelt alezredes úrhoz intézendők.” Kiss Károly ezekben a decemberi napokban nagy erőfeszítéseket tett és több intézkedést dolgozott ki a nemzetőrség harckészségének fokozása és a csatatereken történő helytállása érdekében.¹¹⁸

Kiss Károly, katonai beosztása kötelességeinek teljesítése mellett, nem hanyagolta el részvételét az akadémiai kisgyűlések ülésein március és december között, kivéve a szeptemberi és októberi időszakot, amikor minden idejét és energiáját a honvédszászlóaljok szervezése és a nemzetőrségi ügyek intézése kötötte le.

1848. december végi súlyos katonai helyzetben készültek a Magyar Hadi Főtanoda 1849. január 4-i megnyitására, és Kiss Károly honvéd alezredes akadémikust kérték fel, hogy a Magyar Tudományos Akadémia képviselőjében vegyen részt „a hadi főtanodában tartandó felvételi vizsgálatnál”. Kiss az 1848. december 30-án kelt meghívóra ezt írta: „A körülmények fogják csak elválasztani megjelenhetek-e?”¹¹⁹ Erre a megjelenésre Buda 1849. január 4-i és Pest január 5-i kiürítése miatt nem került sor. Kiss naplója is ezt bizonyítja, mert 1849. január 4-én feljegyezte: „Földön futó bujdosás.”¹²⁰

A katonai helyzettel teljesen tisztában levő Kiss Károly ugyanaznap, amikor a meghívót kézhez kapta, ezeket a sorokat írta barátjának, Toldy Ferencnek, az akadémia titoknokának:

„Kedves Ferim! Küldöm a pünkösdi címeiket. Küldöm egyszersmind a Kausler munkájához az atlaszt — igen drága mű, nem szeretném ha ellenséges inváziókor vandál-kezek által szétromboltatnék, rejtse el az Académia könyvtárában — míg nyugodtabb idők bekövetkeznének.

Pesten Decemb. 30. 1848. Kiss Károly”

A levél másik oldalán, kivéve Mészáros Lázár vezérőrnagy, hadügyminiszter, levelező tagot, közli Kiss az akadémikus katonák beosztását és rendfokozatát:

„Kiss Károly alezredes

Kállai Ferenc őrnagy, a legfelsőbb hadi törvényszék bírója

Korponay János őrnagy, hadügyminiszteri titkár”¹²¹

Ő tanácsolhatta Petzelt József alezredesnek, a Magyar Hadi Főtanoda aligazgatójának, hogy szintén az MTA könyvtárában rejtse el a „Személyzet-könyve

118 Lásd példának Kiss Károly alezredes, nemzetőrségi osztályfőnök 1848. december 5-i átiratát az Országos Honvédelmi Bizottmánynak a Dénél megtutagodott nemzetőrök ügyében, és ez alapján Kossuth közleményét, amely megjelent a Közlöny 1848. december 17. számában. *Kossuth Lajos* Összes munkái (a továbbiakban — KLÓM) XIII. k. 763—764. o.

119 A Magyar Hadi Főtanoda 1848. december 30-án Budán kelt meghívója a MTT-nak. RAL 29/1848. sz.

120 Kiss naplója. OSZK kt. QH. 2014/3. k. 4. o.

121 Kiss Károly 1848. december 30-i levele Toldy Ferenchez. RAL M. Irod. Levelezés 4—r. 77. sz.

a hadi főtanodai növendékeknek. 1849. január 8—15.” feliratú, 31 növendék nevét, születési helyét és idejét, vallását, bevonulás napját és iskolai végzettségét feltüntető könyvet, amely eddig ismeretlenül lappangott az MTA könyvtára kéziratárában.¹²²

Kiss Károly 1849 januárjában Debrecenben már mint a hadügyminisztérium nemzetőrségi osztályának főnöke dolgozik, de mellette megbízták a katona nevelési osztály vezetésével is. Eredményes munkával járult hozzá a honvédelem újjászervezéséhez és az ellentámadás előkészítéséhez. 1849. március 9-én Mészáros Lázár hadügyminiszter „Kiss Károly honvéd alezredes úrnak, a hadügyministerium nemzetőrségi osztály főnökének” küldött F/P 5350. számú rendelkezésben értesíti, hogy március 16-tól „honvéd alezredesi egész illetménye — 184 pengő forint, rendes lótap 24 pengőft., szállásbér fejében 33 ft. 20 kr., — összesen 241. ft. 20 kr. pengő havi rendes fizetésül, a hadi pénztárnál utalványoztatott.”¹²³

Március 20-án a hadügyminisztérium 7002. számú felterjesztéssel kéri Kossuth Lajostól, az OHB elnökétől az 56 éves Kiss Károly alezredes ezredesi előléptetését „mert előbb a Nemzetőrségi Haditanácsban, majd annak megszűnte után a hadügyminisztériumban fáradhatatlanul és nagy hozzáértéssel intézte a nemzetőrség ügyeit”. Kossuth március 23-i válaszában kifejti, hogy „a honvédelmi bizottmány kötelességének ismeri azon katonatiszteknek érdemeit is illetőleg méltányolni, kiknek hivatásuknál fogva alkalmuk nincsen magukat a csatáreken kitüntethetni, de az adminisztratív szakban hazafiségukat s a nemzet ügye iránti rokonszenvéket tetteleg tanúsítandók, szakértés, fáradhatatlan buzgalom és sikerteljes tevékenységben kitüntetve hasznos szolgálatokat tesznek a hazának. Ily elismeréssel találkozunk Kiss Károly alezredesnél” a hadügyminisztérium alkalmazásában szerzett érdemei is. De jelenleg a harcban kitűntek elismerése van soron, ezért „igénylik a körülmények mostan még Kiss Károly alezredes megérdemelt előléptetésének is elhalasztását. De a honvédelmi bizottmány fenntartja magának a megnevezett alezredesre is későbbben különös tekintettel lenni.”¹²⁴

Kiss azonban nem a rendfokozat miatt szolgálta a forradalom honvédelmét, hanem hazaszeretetből és meggyőződésből. Idős kora ellenére egyszerre két hadügyminisztériumi osztályvezetői beosztást is betöltött. Eredményes és lelkiismeretes munkáját bizonyítja, hogy előléptetése elhalasztásának napján, 1849. március 23-án, eredeti beosztása mellett a katonai nevelés, 17 katonai nevelőintézet (intézetenként kb. 40—48 fő) mindennapi kisebb-nagyobb ügyeivel is foglalkozott. Ezt példázza az alábbi érdekes átirat is:

„7342. h. ü.

19. k. sz.

A hadügyministerium katonai nevelési osztálya.

A debreczeni térparancsnokságnak.

Debreczen Marczius hó 23-án 1849.

Az első honvéd vadász ezred 2-ik osztály parancsnoka, az osztályban szolgáló közvadász Botos Dávid azon kérését, miszerint 12 éves fia, valamely katonai nevelő intézetbe vétetnék fel ide terjesztvén, ennek következtében megkereste-

122 Személyzet-könyve a hadi főtanodai Növendékeknek. 1849. január 8—15. RAL Hadtud. 2—r. 5. sz. A névsor adatainak elemzését és közlését egy külön tanulmányban végezzük el.

123 HL Abszolutizmuskori iratok 113/3. cs. Aradi cs. kir. rendkívüli haditörvényszék 2/239—c. Kiss Károly öss. e. foglaltó kihallgatási jegyzőkönyvének 4. sz. eredeti melléklete.

124 KLÖM XIV. k. 704. o.

tik a téparancsnokság, hogy itt helyben Kiscsapó utcában 372. szám alatt lakik Botos Dávid nejét oda utasítsa, miszerint fiát a hadügyminisztérium katonai nevelési osztályánál mutassa be.

hadügyminister megbízásából
Kiss Károly alezredes¹²⁵

A diadalmas tavaszi hadjárat nagy csatái után végre sorra kerülhetett a hadügyminisztérium legrégebb és legidősebb osztályfőnökének előléptetésére is. A Közlöny, 1849. május 15-i számában jelent meg, hogy az A. 14032. szám alatt az orsz. korm. elnökének rendelete folytán... Kiss Károly alezredes honv. ezredesül f. évi május 10-től számítandó rang és illetményel ezennel kinevezetik.¹²⁶

Kiss Károly 1848—49-ben az ideológiai és osztályelkötelezettséget kívánó kritikusan helyzetekben — bár nem csatlakozott a radikálisokhoz — mindig helyt állt, és tette azt amivel megbízták. Noha nem értett teljes mértékben egyet az 1849. április 14-i trónfosztással és a Függetlenségi Nyilatkozattal, beosztásáról nem mondott le és feladatkörét továbbra is lelkiismeretesen ellátta.

1849 májusában és júniusában a hadügyminisztérium átszervezése után a nemzetőrség és a katonai nevelés ügyeit irányította.¹²⁷ Ám e mellett már részt vett az MTA kisgyűlés június 4., 9. és 11. ülésein is.¹²⁸ Ebben az időszakban kialakult nézeteiről érdemes idézni július 1-i naplófeljegyzését, amelyben elkese-redett hangon vázolta fel a súlyos katonapolitikai helyzetet előidéző okokat és lehetséges következményeit.

Kiss helyzetelemzésében a következőket írta: „Minek utána június havat Pesten Budán, a forradalom harcainak különféle állása, és körülményei közt töltöttem volna, midőn t. i. az orosz interventio ellen az európai hatalmasságok közül, senki, de senki még csak tiltakozolag sem lépett fel, világos lőn előttem, hogy a magyar forradalom magára hagyatva, bukni fog. Bukni nem azért mint-ha az osztrák hadaknak ellen nem állhatna, mert a magyar egészen szervezeten fiatal hadnak sikerült nem egyszer az osztrák hadakat nyílt nagy ütközetben is legyőzni.” A továbbiakban azt fejtegette, hogy véleménye szerint korai volt a Függetlenségi Nyilatkozat, mert megriasztotta a külföldi kormányokat és lehetetlenné tette „jövendőnk felett alkudozásokba bocsátkozni” a „bécsi kabinet”-tel. A magyar kormányt a külföldi megbízottai helytelenül tájékoztatták a külföldi álláspontokról mert „a népek sympáthiája még nem tényező a diplomáciában, arra a kormányok sgrpathiája szükségesek”. De azok „a függetlenségi nyilatkozat után elfordultak tőlünk, mert a szabadság után sovárgó, a fejedelmektől némi engedményeket nyert vagy kicsikart nemzeteknek rossz példát adtunk. És mi az osztriai házzal megtörtént Magyarországon mi könnyen megtörténhetne más fejedelmi házakkal is.” Rámutatott arra, hogy a dinasztiai fennmaradását számtalan nemzetközi szerződés biztosítja, „ezt a forradalomban soha sem felejteni”. Példának idézi a lengyel forradalmat, amely szintén megfosztotta trónjától a cárt és leverték. „Sajnálom, hogy jóslatom teljesezésben jövend, sejditésemben nem csalódom! Nem tudom elhinni, hogy kormány férfaink, kik okos emberek nem tudnák mi veszély fenyeget.”¹²⁹

Kissre hatottak a békepárti nézetek, de még inkább a polgári forradalmak talanságai. Álláspontjában uralkodó a forradalom eredményeinek féltése. Megsejti ugyan, de nem mondja ki, hogy Függetlenségi Nyilatkozat meghozatala nélkül

125 HL 1848/49. évi gyűjtemény. 18/241. sz.

126 Közlöny, 1849. május 15. sz. 389. o.

127 Lásd példának HL 1848/49. évi gyűjtemény 29/505, 34/395., 35/189., 35/427. sz.

128 Lásd Kisgyűlések jegyzőkönyve, 1848—1849. RAL K 1402. sz.

129 Kiss naplója. RAL Tört. Naplók 8—r 28. sz. 114—116. o.

is bekövetkezett volna az osztrák—orosz ellenforradalmi invázió, és az osztrák uralkodóházzal való kompromisszumhoz pedig nem voltak meg a kedvező nemzetközi feltételek.

Kiss, a hadudós és katona, előre látta a kikerülhetetlen vereséget az elleneséges katonai túlerővel szemben. Résztvevője, szem és fültanúja volt a politikai és katonai körökben dúló éles csatározásoknak a hogyan tovább kérdésében. Ismerte, sőt jól ismerte a vezető politikai személyiségeket, és a katonai vezetőket. Tudta ki, milyen nézetet vall és ki mire törekszik. Személyesen tapasztalta a politikai és katonai vezetésben az intrikákat, a széthúzást, az ellentéteket, amelyek tragikusan beárnyékolták a forradalom utolsó hónapjait.

Az utolsó időszakban kinevezték a magyarországi katonai nevelőintézetek főnökének. Az események drámai alakulása következtében végigélte a kormány és a hadügyminisztérium Szegedre, majd Aradra való telepítését.

Kiss Károly honvédezeredesi és hadügyminisztériumi osztályvezetői pályafutása az 1849. augusztus 13-i világosi fegyverletétellel ért véget.

1848. augusztus 26-án a fogoly tábormokkal, fő- és törzstisztekkel Aradra szállították őt is, akinek életében drámai és utolsó szakasz kezdődik el. A cs. kir. rendkívüli hadi törvényszék elé állították. 1849. szeptember 21-én készítette el a hadbíróság Kiss Károly „Összefoglaló kihallgatásának” jegyzőkönyvét, amely tartalmazta a polgári forradalom és szabadságharc alatti tevékenységét.¹³⁰

Az Aradon levő foglyok megbeszélték, hogyan fognak védekezni a hadbíróság előtt. Kiss ezt szem előtt tartva a kihallgatás során elmondta, hogy 1848 márciusától 1849 augusztusáig milyen beosztásokat töltött be, és milyen kinevezések alapján. Vallomását olyan dokumentumokkal igazolta, amelyek bizonyították, hogy mindig törvényesen járt el. Joggal hivatkozott arra, hogy kinevezéssel került a törvényes magyar nemzetőrséghez és hadsereghez, és mivel esküt tett a magyar alkotmányra, köteles volt a honvédsereg soraiban maradni. Kiss, hogy a felségsértés büntetében nem mondhatták ki bűnösnek, azt vallotta, hogy nem értett egyet az április 14-i trónfosztással és hadügyminisztériumi beosztásából „saját gyengeségem miatt nem tudtam távozni és azután az ár magával ragadott” és „ezért osztoznom kell bajtársaim sorsában”.

Kiss — fogolytársainak védekezését követve — a vallomását azzal zárta, hogy kijelentette: „fegyverrel a kézben nem harcoltam az osztrák csapatok ellen és a végzetes határozatban nem volt semmi részem”. A kihallgatást az aradi cs. kir. rendkívüli hadbíróság 1849. szeptember 21-én lezárta, de az ítélethozatalra még várni kellett, mert előbb a fogoly tábormokkal akart Haynau végezni.

Kissnek végig kellett szenvednie a honvédtábormokok 1849. október 6-i vértanúságát és Kazinczy Lajos ezredes 1849. október 25-i agyonlövését. Kiss Károly és még tizennégy ezredes, és alezredes társa felett az aradi cs. kir. rendkívüli haditörvényszék 1849. november 5-én hozott ítéletet. Kiss az ítéletben harmadik helyen szerepel és a vele kapcsolatos ítélet szövege így hangzik:

„Ítélet

melyet a báró Haynau cs. kir. tábornok és hadseregfőparancsnok önagyméltósága parancsára összeállítottott megesketett teljes haditörvényszék az alább megnevezett vádlottak ügyében egyhangúlag hozott . . .

3. Kiss Károly, Budán Magyarországon született, 56 éves, katolikus, nőtlen, a cs. kir. hadseregből 28 évi szolgálat után mint százados 1837-ben nyugállományba ment és a lázadó hadseregben megbízták a politikai és nemzetőrségi

130 HL Abszolutizmuskori iratok 113/3. és. Aradi cs. kir. rendkívüli haditörvényszék 2/239-c. sz. Kiss Károly összefoglaló kihallgatásának jegyzőkönyve 1849. szeptember 21. Német nyelvű. Eredeti tisztaírat.

ügyek előadójának és végezetül kinevezték, mint ezredest valamennyi katonai nevelőintézet főnökének...

A törvényesen kinyomozott tények és saját vallomásuk alapján igazolást nyert, hogy a vádlottak az 1848. október 3-i és november 6-i legfelsőbb nyilatkozat után is csatlakoztak Magyarországon a királyi hatalom elleni fegyveres lázadáshoz és az 1849. április 14-i debreceni országgyűlési határozatok után is, melyek kimondták Magyarország és Erdély elszakadását a császárságtól és a legmagasabb uralkodóháznak a magyarországi trónutódlásból való kizárását, állásukban megmaradtak a lázadó szolgálatban a háború befejezéséig, és ezért felségsértés büntette miatt az 5. hadicikk és vele kapcsolatban a Mária Terézia féle bűnvádi perrendtartás 61. cikkelye, az 1848. október 3-i, 20-i és november 6-i legfelsőbb nyilatkozat, továbbá az 1848. november 12-i és 1849. július 1-i kiáltvány értelmében...

Kiss Károly nyugállományú százados vádlott úr csekély befolyású, de veszélyes tevékenységéért az osztrák hadseregben viselt tisztí rangjának, nyugdíjának és vagyonának elvesztése mellett 10 évi várfogsággal büntetendő...

Így mondta ki a mai haditörvényszék az ítéletet a kegyelem fenntartásával.

Arad vára 1849. november 5-én

Moser
ezredes mint elnök

Daubek
hadbíró százados

Jóváhagyom... és az ítélet kihirdetendő és végrehajtandó.

Pest, 1849. november 10.

Haynau
táborszernagy

Kihirdetve és végrehajtva, a büntetés kezdete 1849. november 15-e.

Arad, 1849. november 16.

Daubek
hadbíró százados¹³¹

Kiss Károly a börtönbüntetéséből 8 hónapot letöltött és 1850. július 9-én, mivel a cs. kir. hadseregből 1848 előtt kilépett tisztek amnesztiában részesültek, fogságából kiszabadult. De alig érkezik a fővárosba, amikor a cs. kir. pesti haditörvényszék a forradalomban és szabadságharcban kompromitált akadémiusokról, köztük Kissről is. 1850. július 20-án listát állít össze az esetleges eljárás céljából.¹³²

Az abszolutizmus idején Kiss Károly Pesten Szép utca 3. szám alatti lakásában visszavonultan élt, de tudományos célkitűzéseit és politikai nézeteit nem adta fel.¹³³ Minden napját nehezítették az anyagi gondok; megélhetését az 500 pengő forint hadtudományi rendes tagi fizetéséből és írásainak tiszteletdíjaiból fedezte.¹³⁴ Nehéz helyzetét jól illusztrálja Toldy Ferencnek, az akadémia titkárához írt segítséget kérő levelének kezdő sora: „Szorul a kapca, nincs pénz, bukófélben vagyunk.”¹³⁵

Kiss Károly 1849 utáni első nyilvános fellépése 1851. március 17-én, az akadémia matematikai és természettudományi osztálya részére tartott kisgyűlésen volt. A „Hadi történelem elmélete” című előadásában kifejtette haladó né-

131 Uo. az Ítélet. Német nyelvű. Eredeti tisztázat.

132 HL Abszolutizmuskori iratok. Pesti haditörvényszék 1850. 3/328. sz.

133 A Szép utca 3. számú régi lakóház helyére 1937-ben új ház épült.

134 Lásd Kiss Károly akadémiai rendes tag fizetési nyugtái 1850–1865. RAL

135 Kiss Károly keltezés nélküli levele Toldy Ferencnek. RAL. M. Irod. Levelezés 4—r 109. sz.

zeteit a hadtörténetírás alapelveiről.¹³⁶ Hadtörténeti munkássága mellett lefordította Károly főherceg „A stratégia alapelvei” c. művének első kötetét.

1854 és 1862 között az akadémián előadásorozatot tartott, olyan témákból, amelyekben a függetlenség eszméjének ébrentartását, az önálló hadügy és a nemzeti hadtudomány jelentőségét emelte ki egy-egy XV. és XVI. századi hadjárat, vagy ütközet hadtörténelmi megrajzolásán, elemzésén keresztül. A sort az 1854. február 27-i kisgyűlési értekezésével — „A várnai ütközet stratégiai (hadtani) szempontból” — nyitotta meg.¹³⁷ Bevezetőjében emlékeztetett a több mint hét esztendővel azelőtt, Mohácson megtartott előadására, s a leverett szabadságharcra és az abszolutizmusra utalva jegyzi meg: „Hét év alatt sok víz folyt le a Dunán; sok igen sok történt e hazában is.” Előadásának tárgyát indokolva megállapítja: azért vizsgál „mindig csak gyász-harczeseteket”, mert a vesztes ütközetekbe „én több tanulságot helyezek”. Tanulságok vonhatók le ezekből a nemzet számára. „A balesetek részleteiben láthatjuk mind azt kitarva előttünk, mitől óvakodnunk kell, mit javítanunk szükség; egyébiránt is, az erénynek probaköve a szerencsétlenség, rakhelye az mindig a polgári erénynek és a harcias hősiességnek, oly nemzeteknél t.i. melyek még nem feledkeztek meg magokról, nem kötelességeikről, mert csak illy nemzetekben van még élet, s életrevalóság, élni megérdemlés; a melly nemzet mitsem gondolva politicalai viszonyaival, az anyagi jólétre vergődésnek feláldoz minden más érdeket; a tudományok elhanyagolása mellett elhanyagolja a hadtudományt is; abban nincs életcsíra többé, annak a történelemben csak múltja van, de jövője nincs.”¹³⁸

Sok vonatkozásban fatalista történeteszemléletet áraszt Kiss bevezetője, de végső soron a vesztes és a nemzet sorsát döntően befolyásoló ütközetekből a jövő számára vont le a pozitív tanulságokat. Kiemelte a nemzet élni akarását, a tudományok, a hadtudomány szerepét a történelem alakításában: 1444. november 10-én „gyászos eredményű ütközet történt; az eredmény nemcsak hazánkat tekintve, de Európa sorsára s átalakulására is nagy befolyással volt”. Ez a vesztes csata lett a forrása az oszmán hódításnak, a török uralomnak. A török kiűzése után az ország „többé vissza nem nyerhette, nem többé — mint álladalom — független állását sem.”¹³⁹

Az akadémia konzervatív vezetése ekkor már bírálta Kiss Károlynak a függetlenségi célokat szolgáló hadtörténeti munkásságát.¹⁴⁰

Kiss Károly az MTA felhívására 1855. október 22-én beszámolt „1847—1855 években a tudományok körüli munkálkodásaim”-ról. Ebben külön kiemeli: „résztvettem az 1848-ban az országos nemzetőrségi tanács megrendelésből kiadott több kötetnyi kötelező és fegyver oktatási szabályoknak kidolgozásában a gyalog és lovas nemzeti őr- és honvédsereg számára”.¹⁴¹ Ennek a tevékenységnek illy módon való jelentése bátor állásfoglalásnak számít. Nem tagadja meg 48-as szerepét és tudományos munkának tekinti a katonai szabályzatok kidolgozását. Szükségesnek tartotta, hogy az MTA ismerje meg, illetve ismerje el az 1848—49-ben kifejtett szabályzatírói tevékenységét.

1856. július 21-én, a nándorfehérvári diadal 400. évfordulóján Kiss az akadémián felolvasta „Hunyadi János utolsó hadjárata Bolgár és Szerbországban 1454-ben, s Nándorfehérvár fölmentése a török táborozástól 1456” című¹⁴² had-

136 Lásd Kiss Károly: A hadi történetészet. Új Magyar Múzeum, 1856. IV. füzet. 22—232 o. és V. füzet. 250—264. o.

137 Lásd Kiss Károly: A várnai ütközet stratégiai szempontból. Magyar Academiai Értesítő, 1854. I. sz. 53—72. o.

138 Uo. 54. o.

139 Uo. 55. o.

140 Lásd Kiss Károly 1855. február 15-i levele Kubinyi Ágostonhoz. OSZK kt. QH. 956. sz.

141 Kiss Károly munkáinak jegyzéke. RAL 87/1855. sz.

142 Kiss Károly: Hunyadi János utolsó hadjárata Bolgár- és Szerbországban 1454-ben, s Nándorfehérvár fölmentése a török táborozástól 1456. Magyar Academiai Értesítő (a továbbiakban — MAÉ), 1856. IX—X. sz. 505—619. o. és különnyomat. Pest. 1857. 117. o., 2. térkép. A további jelzetekben a különnyomat oldalszámait szerepeltetjük.

művészettörténeti értekezését. Kiss ebben éles bírálatot gyakorolva többek között megállapítja: „Nincs érc emlékszobra a két magyar hazában a nagy hősnek. *Bűne volt ez nemzetünknek mindig, hogy kegyelettel nem viseltetik elhunyt nagy fiai iránt*... nincs emlékszobra Hunyadi Jánosnak. De él még emlékezete minden jobb hazafi keblében.” Elérzékenyülve mondja el, hogy lehetséges ez volt „az utolsó felléptem az Academia tisztos körében. Sokan elhullottak már csak huszonhat év alatt is mellettem academiái tagtársaim közül, mint elhullottak egykor mellettem az ütközetekben bajtársaim közül, de végre csak rajtam is a sor.”¹⁴³

A múltra való emlékezés után még 10 évet él a 64 éves Kiss Károly, aki továbbra is ápolja a barátságot kortársaival és a fiatalabb nemzedékkel.¹⁴⁴ Az elmúlt évek alatt Szontágh Gusztávhoz fűződő híres barátsága nem lazult meg.¹⁴⁵ Nagy veszteségnek tekinti, hogy a már hosszabb ideje súlyos beteg Szontágh, legjobb katona és tudós barátja 1858. június 7-én meghalt. Kisst ez az esemény nagyon megrázta.

Rendszeresen részt vett az akadémia rendezvényein és pályadíjak elbírálásában 1859-ben.¹⁴⁶ 1860-ban átmenetileg megromlik a viszonya régi barátjával, a befolyásos Toldy Ferencsel mert mint a Kísfaludy Társaság elnökét az alábbi levélben figyelmeztette kötelességére:

„Kedves Ferim!

A Kísfaludy Társaság új tagjainak megválasztásáról, és a legközelebbi rendező ülésnek hivatalos összehívásáról még mindig várjuk az ígért hivatalos tudósítást.

Sokan azt akarják hinni, hogy eléggé ismert előtti energiádból sokat vesztettél, sokban hátramaradások vannak; az utcán pedig azt rebesgetik, hogy egy kis gonoszság rejlene az új tagoknak edig elhalogatott összenem hívásában, csak a régi keveseket akarod magad körül látni, nehogy a többség ellened nyilatkozzék.

Gyúrd be a rágalom száját, hirdetéseidet minél előbb tedd közé.

Kerestelek: ezt akartam veled közölni, mert sokkal inkább becsüllek, mint sem a könnyen hívők sorába számítani engednem magamat.

Figyelmeztetésem rosszra ne magyarázd, igénytelen tanácsom vedd jó néven. Egyéb iránt tégy úgy mint legjobbnak gondold.

Aldjon az Isten szívből idvezel

barátod
Kis Károly¹⁴⁷

1861 nevezetes esztendő Kiss Károly életében. Hosszú huzavona után megjelent az MTA megbízása alapján magyarra fordított nagy jelentőségű hadtudományi munkája: „A stratégia elvei az 1796-i németországi hadjárat előadásával felvilágosítva Károly austriai főherceg által” első kötete. A fordítás második kötete 1862-ben, a harmadik kötet 1863-ban jelent meg.

1862-ben utoljára szerepelt nyilvános akadémiai előadásokkal: „Az 1448-i rigómezei ütközet hadtudományilag előadva 2-ik, 4-ik felolvasás az Akadémiában.”¹⁴⁸

143 Uo. 3—4. o.

144 Lásd Kiss 1856. augusztus 3-i és 10-i leveleit Toldyhoz. RAL M. Irod. Levelezés 4—r. 77. sz.

145 Lásd Szontágh Gusztáv 1858. március 5-i levelét Kiss Károlyhoz. RAL M. Irod. Levelezés 4—r. 149. sz.

146 Kiss Károly és Wenzel Gusztáv 1859. december 13-i jelentése az akadémianak az Újváry-féle pályázatról. RAL 540/1859. sz.

147 Kiss Károly 1860. július 25-i levele Toldy Ferenchez. RAL M. Irod. Levelezés 4—r. 77. sz.

148 Kiss Károly irodalmi működésének jegyzéke. RAL 1171/1862. sz.

1863-ban még folytatta hadtörténeti kutatásait, részt vett az akadémiai munkálatokban, anyagot bírált és levelezett.¹⁴⁹ De hetvenedik életéve betöltése után fizikai ereje gyengülni kezdett, szellemi elevensége csökkent és munkakedve lankadt. 1865-ben Szeged városa országgyűlési képviselőnek akarta megválasztani, de Kiss Károly megköszönte a bizalmat és arra kérte a szegedieket, hogy „bizalmukat erőteljesebb egyénre ruházzák át, különösen olyanra, ki a haza javát előmozdítani leginkább meghivatott.”¹⁵⁰

Kiss Károly, betegsége miatt, már nem tudott megjelenni 1865. december 9-én az Akadémia új épületének felavatásán. Élete elkomorult, de szinte az utolsó percig, 1866. február 17-én bekövetkezett haláláig dolgozott. A lapok Kiss Károly elhunytát gyászírben közölték. A Hon 1866. február 20-i száma tudósítja olvasóit, hogy „Kiss Károly a m. ak. rendes tagja f. hó 17-én este 8 1/2 órakor korelgyengülés következtében, életének 73-ik évében elhunyt. Temetése ma délután ment végbe egész csendben, széputczai lakásából, az ak. néhány tagjának részvétele mellett.” Ezt kiegészítette a Pesti Napló ugyanaznapi száma annyival, hogy „a néhány hónap óta gyengélkedett aggastyán kimulásának híre ugyszólván a temetés órájában kezdvén terjedni, mintegy husz-harmincz akadémiai tagon kívül, kik szintén csak az utolsó perczben értesülhettek, kevesen jelentek meg... Temetése ma, hétfőn délután 3 órakor ment végbe. Béke poraira!”

A Fővárosi Lapok 1866. február 21-i számában méltatta Kiss Károly munkásságát. Az emlékező sorok befejező mondata megjegyzi: „Ő nevezetes hadtudományi s egyéb könyv-gyűjteményt hagyott hátra, melyet az akadémiának kellene megszerezni.” Kiss Károly 1854. október 29-én Pesten kelt végrendelete, melyet 1866. február 22-én hirdettek ki, 4. pontjában könyveiről így intézkedett: „Jól tudom azt, miszerint a könyvgyűjteményt épségben tartani, vagy még gyarapítani is nincs minden ember hivatva, ugy nincsenek talán barátném gyermekei sem, azért megkérem őt, a könyvgyűjteményt ajándékozza vagy a Magyar Académiának, vagy a Nemzeti Muzeumnak azon megjegyzéssel, hogy az, az ő és az én emlékezetemre a könyvek együtt tartassanak, szét ne oszlattassanak, így a mint a könyvgyűjtemény van, bir kevés beccsel, szét darabolva mit sem ér.”¹⁵¹ Kiss Károly könyvei — ugyan nem különgyűjteményben — ma az MTA könyvtárában találhatók meg.

Az MTA 1866. február 20-án emlékezett Kiss Károlyra és az emlékbeszédet Toldy Ferencz tartotta meg.¹⁵² „Ez emlékbeszéd után az elnöklő Kubinyi Ferencz indítványára elhatározzák az arcképét az akadémia elhunyt tagjai közé fogják függeszteni.”¹⁵³ A Magyar Tudományos Akadémia 1867. évi nagygyűlése január 31-i ülésén Arany János titoknoki jelentkezésében még egyszer megemlékezik arról, hogy 1866. február 17-én „Kiss Károly mathematicai osztálybeli rendes tagot, a hadtudományoknak Akadémiánkban egyik, majdnem egyedüli, művelőjét kelle elbocsátanunk a halandóság útján.”¹⁵⁴

149 Lásd Kiss bírálata *Asbóth Lajos: A francia hadseregről c. tanulmányról*. RAL 705/1863. sz. és 1863. január 10-i levelező tagajánlását *Kövér Lajos* érdekében. RAL M. Irod. Levelezés 4—f 109. sz.

150 *Katholikus Néplap*, 1865. október 19. sz. 332. o.

151 *Kivonata néh. Kiss Károly végrendeletének a MTA számára* 1866. április 30. RAL 287/1866. sz.

152 *Kisgyűlések jegyzőkönyve*, 1866. RAL K 1438 sz. 19. o.

153 *Fővárosi Lapok*, 1866. február 23. sz. 172. o.

154 *MTA Évkönyvei*, XI. k. VIII. darabja. Pest, 1867. 13. o.

ТИБОР АЧ
ПОЛУЗАБЫТЫЙ ПЕРВЫЙ АКАДЕМИК КАРОЙ КИШШ (1793—1866)—
ИЗ ВОЕННЫХ

Резюме

О произнании литературно-научной и общественной деятельности Кароя Кишша свидетельствует тот факт, что на заседании I Общего собрания Венгерского Ученого Общества, — предшественника Венгерской Академии Наук, — состоявшегося 17 февраля 1831 года, первым из кадровых офицеров был избран членом-корреспондентом поручик Карой Кишш, служивший в 37 венгерском линейном пехотном полку, а заседание XI сессии от 5 сентября 1840 года избрало его уже вышедшего в отставку в чине капитана действительным членом по Отделению военных наук.

Карой Кишш всю свою жизнь служил делу национальной независимости, гражданских преобразований и научного прогресса. В эпоху реформ он снискал неувядаемые заслуги в развитии венгерской военной терминологии и национальной военной науки; как полковник-гонвед он сыграл выдающуюся роль во время буржуазной революции и освободительной борьбы 1848—1849 гг. в организации национальной гвардии и армии гонведов (венгерской армии) и в обучении; в период абсолютизма своими работами по военной истории содействовал тому, чтобы идеи независимости и национального военного дела не предавались забвению.

Венгерская военная историография осталась в долгу в показе роли Кароя Кишша. А ведь именно он является творцом словосочетания «hoonvédelem» (оборона страны). Им образовано и венгерское слово «honvéd» (защищающий родину), которое в 1832 году он предложил включить в академический большой словарь. В первом военном словаре, изданном в 1843 году, фигурирует венгерское слово «honvéd». По предложению Кишша начали пользоваться живущим и поныне термином «гонвед», которым были названы бойцы 10 батальонов национальной гвардии, сформированных в мае 1848 года.

О военной карьере Кишша в кайзеровско-королевской армии еще следует упомянуть, что 1 сентября 1809 года он был зачислен в 37 венгерский линейный пехотный полк в звании кадета, а 15 мая 1837 года ушел в отставку в звании капитана. Участвовал в кампаниях 1813 и 1815 года, но несмотря на выдающиеся способности не поднялся выше должности командира роты. В эпоху реформ Кишш перевел на венгерский язык труды ряда знаменитых зарубежных военных теоретиков (Наполеона, эрцгерцога Карла, Клаузевица, Жомини и др.) и был автором оригинальных военно-научных и военно-исторических работ. Им был составлен и издан первый Военный словарь. По его инициативе Венгерская Академия Наук в 1847 году впервые объявила конкурс на военно-историческую тему.

Карой Кишш сыграл выдающуюся роль и в создании самостоятельного военного дела. С 17 марта 1848 года он вел работу по организации национальной гвардии в Пеште. С апреля 1848 года был одним из советников Всевенгерского Военного Совета Национальной гвардии и референтом по политическим делам, затем начальником политотдела и директором канцелярии Национальной гвардии. Ему принадлежит выдающаяся роль в формировании гонведских батальонов и в составлении новых уставов. 19 июня 1848 года ему было присвоено звание майора, а 22 сентября того же года — подполковника. С декабря 1848 года Кишш назначен начальником Отдела Национальной гвардии Министерства внутренних дел, а с января 1849 года — начальником Отдела Национальной гвардии Министерства военных дел, исполняя одновременно функции и начальника Отдела военного воспитания. 10 мая 1849 года ему присваивают звание полковника. Кайзеровско-королевский чрезвычайный военный трибунал в Арпаде 5 ноября 1849 года приговорил Кароя Кишша к 10 годам заключения в крепости, он был лишен звания капитана кайзеровско-королевской армии и пенсии.

Карой Кишш был популярной личностью своего времени. Узы дружбы связывают его с такими знаменитыми политиками как Сечени, Кошут, Вешеленьи, Деак и другие. Но он мог назвать своим близким другом почти каждого современного знаменитого писателя, ученого или художника. Все с большим признанием принимали к сведению его труды и безоговорочно причисляли его в ряд великих людей эпохи.

Без трудов и произведений Кароя Кишша история прогрессивной военной науки стала бы беднее. Благодарное потомство, ценящее научные традиции прошлого и использующее это ценное наследство, — наша социалистическая военная наука должны больше сделать для признания исторической роли и трудов Кароя Кишша.

DER ERSTE SOLDAT-MITGLIED DER AKADEMIE,
KÁROLY KISS (1793—1866)

Resümee

Der Umstand, dass Oberleutnant Károly Kiss (IR 37.) an der Generalversammlung der Ungarischen Wissenschaftler-Gesellschaft am 17.-ten Februar 1831 zum Korrespondierenden Mitglied gewählt wurde, deutet die Anerkennung seiner literarischen, wissenschaftlichen, gesellschaftlichen und öffentlichen Tätigkeit an. Die XI. Generalversammlung am 5. September 1840 wählte ihn, den schon in Pension getretenen Hauptmann zum militärwissenschaftlichen ordentlichen Mitglied.

Károly Kiss stellte sein ganzes Leben in Dienst der Sache der nationalen Unabhängigkeit, der bürgerlichen Umwandlung und des wissenschaftlichen Fortschritts. Am Anfang des XVIII. Jh.-s, in der sog. Reformperiode erwarb er unvergängliche Verdienste in der Entwicklung der ungarischen Militärsprache und der nationalen Militärwissenschaft; als Honvédoberst spielte er eine hervorragende Rolle in der Organisierung und Ausbildung der Nationalen Garde und der Honvédarmee; zur Zeit des Absolutismus half er mit seiner militärhistorischen Tätigkeit die Wahrung der Unabhängigkeit und des nationalen Militärwesens.

Mit der Würdigung der Rolle von Károly Kiss blieb unsere Kriegsgeschichtsschreibung bisher schuldig. Obwohl er war, der das Wortzusammensetzung „honvédelem“ (Vaterlandsverteidigung) schöpfte. Seine Schöpfung ist auch das Wort „honvédő“ (vaterlandsverteidiger), das er im Jahre 1832 in das grosse Wörterbuch der Akademie aufnehmen vorschlug. Im ersten Militärischen Wörterbuch (1843) ist das Wort „honvéd“ auffindbar. Auf seinen Vorschlag begann man das auch heute belebende Wort: „honvéd“ zum Kennzeichen der Soldaten der im Mai 1848 aufgestellten 10 Nationale Garde-Bataillonen zu benutzen. Von seinem Lebenslauf in k.k. Armee ist es erwähnenswert, dass er als Kadett am 1. September 1809 zum IR 37. einrückte und als Hauptmann am 15. Mai 1837 in Pension ging. Er nahm an den Feldzügen 1813 und 1815 teil, aber trotz seiner hervorragenden Fähigkeiten, wegen seiner Anschauungen kam er in eine höhere Einteilung als Compagnieführer nicht.

In der Reformperiode setzte er die Werke mancher ausländischen Militärtheoretiker (Napoleon, Prinz Karl, Clausewitz, Jomini etc.) auf ungarisch über, aber auch selbst schrieb einige militärwissenschaftliche und kriegsgeschichtliche Werke, stellte zusammen und gab das erste militärische Wörterbuch aus. Nach seiner Initiative gab die Ungarische Akademie der Wissenschaften im Jahre 1847 zum erstenmal das militärwissenschaftliche Preisausschreiben aus.

Károly Kiss spielte auch in der Schöpfung des selbständigen Militärwesens eine hervorragende Rolle. Er war von 17.-ten September 1848 der Organisator der Nationalen Garde in Pest. Er wurde von April 1848 zum einen Rat des Kriegsrates der Landes-Nationalen Garde und der Referent der politischen Angelegenheiten, dann der Chef der politischen Abteilung und der Direktor des Bureau der Nationalen Garde. Er nahm auf sich eine wichtige Rolle in der Aufstellung der Honvéd-Bataillonen und in der Herstellung der neuen Reglements. Am 19.-ten Juni 1848 wurde er zum Major, am 22.-ten September zum Oberstleutnant befördert. Von Dezember 1848 wurde er der Leiter der Abteilung „Nationale Garde“ im Innenministerium, von Januar 1849 Leiter der ebensolchen Abteilung im Kriegsministerium und daneben der Chef der militärischen Erziehungsabteilung. Der k.k. Kriegs-Gerichtshof in Arad verurteilte ihn am 5. November 1849 auf 10 j. Kerker, nahm seinen k.k. Hauptmann-Rang und seine Rente weg.

Károly Kiss war eine anerkannte Persönlichkeit seiner Zeit, freundschaftliche Beziehungen banden ihn zu namhaften Politikern, wie Stephan Graf v. Széchenyi, Lajos Kossuth, Ferenc Deák, Miklós Baron v. Wesselényi und anderen. Aber er konnte die fast allen berühmten Schriftsteller, Wissenschaftler und Künstler seiner Zeit als innige Freunde betrachten. Jedermann nahm mit grosser Anerkennung seine Tätigkeit zur Kenntniss und reichte ohne Aufhalt in die Grösse des Zeitalters ein.

Die fortschrittliche Militärwissenschaft und Kriegsgeschichte wäre ohne Tätigkeit und Schrifte ärmer. Die die wissenschaftliche Vergangenheit schätzende und deren wertvolle Erbe nutzende Nachwelt, unsere Militärwissenschaft sollte mehr leisten im Interesse der Bekanntmachung der historischen Rolle und Tätigkeit von Károly Kiss.

KÖZLEMÉNYEK

ACS ZOLTÁN

A KISVÁRDAI VÁR XVI. SZÁZADI HADI KRÓNIKÁJA A KORABELI FORRÁSOK TÜKRÉBEN

A hadtörténeti irodalom mind ez ideig keveset foglalkozott a kisvárdai vár ostromainak történetével. Ugyanez vonatkozik a helytörténeti irodalomra is, bár mind ez ideig annak köszönhetjük azokat az ismereteinket, amelyek a vár ostromára vonatkoznak. Dolgozatunkban felhasználjuk ezeket a forrásmunkákat,¹ amelyeket újabb adalékokkal szeretnénk bővíteni. Természetesen nem akarjuk felnagyítani, vagy a valóságosnál esetleg komolyabb jelentőséget tulajdonítani a kisvárdai harcoknak, csupán az elszórta található gyér forrásokra támaszkodva igyekszünk az eddigieknél részletesebben felvázolni a vár 16. századi hadi krónikáját, ugyanis a vár ebben a században játszott jelentősebb politikai és stratégiai szerepet. Bővebb ismeretekkel rendelkezünk már a Thököly és Rákóczi szabadságharc korabeli helyi eseményeiről, bár a vár jelentősége ekkor — főleg stratégiai vonatkozásban — már kisebb volt, mint az azt megelőző századokban.

A kisvárdai vár építéstörténetéről megfelelő feldolgozások állnak már rendelkezésünkre, ezért ezekre csak utalni szeretnénk.² A *Várdai István* kalocsai érsek által elindított családi építkezés első időszaka 1465—70 közé esik. Az érsek halálával félbeszakadt munkálatokat 1516-ban folytatják. A család akkori feje, *Várdai Ferenc* erdélyi püspök, 1516. december 11-én kelt levelében írta a Kisvárdán tartózkodó János testvérenek, hogy várdai jószágát tartozékaival együtt neki engedi át, hogy a királyi udvarban biztonságosan élhessen. György testvérük halálával Várda többi része is rá és testvéreire jut. Régi gondja lévén Várda várának kijavítása, most végre is szeretné hajtani. Amint írja, ez gonddal és pénzzel jár. Ezért várdai javainak és elhalt testvérük birtokrészeinek kezelésére Várdára küldi egyik familiárisát, Korotnay Jánost. Kéri János testvérét, hogy legyen türelemmel, ő minden testvéréről gondoskodik.³

A török gyors terjeszkedése — 1521-ben elfoglalta Szabácsot és Nándorfehérvárt — és a törékeny belső helyzet újabb lépések megtételére sürgeti a püspököt. 1521. november 5-én kelt levelében utasítja János testvérét, hogy a várat fából végezze be, mert megeshetik, hogy ezzel elejét veszik a vár elfoglalásának. Arra is figyelmezteti, hogy ágyúkról, puskákról és puskaporról is gondoskodják.⁴ A püspöknek ez a levele arra utal, hogy 5 évvel Mohács előtt tisztában le-

¹ Kisvárdai történetéből. Bp. 1954. (Szerk.: *Éri István*); A kisvárdai vár története. Bp. 1961. (Szerk.: *Éri István*); *Éri István*. Kisvárdai. Bp. 1965.

² Uo.

³ Virágh-hagyaték. A kisvárdai Vármúzeum helytörténeti adattárában (a továbbiakban—Vh.) Jelzete: Zichy Levéltár, Ap. 478. o.

⁴ Vh. Esterházy levéltár...

hetett a török veszéllyel és az ország ingatag belső biztonságával. Az ősi családi fészek megerősítését és védelmének fokozását szolgálta az az intézkedés, hogy a kisvárdai vár officiolátusát Újhelyi Gáspár diákra ruházta, oly feltétellel, hogy ő is, vicecastellanusai is, a várat a püspök életében senki más kezébe nem adhatják, halála esetén pedig kötelesek azt Imre nevű öccsének átadni. Ha pedig Imre előbb halna meg, akkor a püspök végrendelete végrehajtóinak jelenlétében János, Mihály és Ambrus testvéreinek közösen adandó az át.⁵

Újhelyi Gáspár deák Várdai Ferenc halála után is provisor és castellanus maradt Várdán.⁶ A török veszély közeledtét jelzi a püspöknek az a levele, amelyet 1524. március 31-én keltezett Gyula várából. Ebben arra kéri Várdai Mihályt, hogy János testvérével együtt a bátmonostori levéltárukat és az ott tartózkodó édesanyjukat a fenyegető török veszély elől Kisvárdára költöztesse, ahol nagyobb biztonságban lesz.⁷

A mohácsi csatavesztés után, amikor Szulejmán szultán még Budán tartózkodott, Szapolyai János erdélyi vajda seregével együtt a Felső-Tisza vidékén át Tokajba, majd onnan Miskolcra vonult, ahová Várdai Pál egri püspök és Bebek János összehívták a felső-magyarországi megyéket, hogy megtárgyalják a török elleni védekezést. A Tokajban 1526. október 14-én megtartott gyűlésen, ahol a rendek Szapolyait magyar királlyá választották, a Szabolcs vármegyei nemesiséget többek között *Kállay Vitéz János* és *Várdai Mihály* képviselte.⁸ Ez utóbbi lett 1526 után a Várdai család feje. Ekkor még Szapolyai táborában látjuk, de már nem sokáig. A székesfehérvári királyválasztásra nem kísérte el Szapolyait, mert éppen mással volt elfoglalva. Erről Szerémi mester a következőképpen számol be: „Azután pedig Vitéz Kállay János összegyűjtött lovasokkal és gyalogosokkal, szám szerint ötszázzal, rácokkal támadást intézett a főrangú kisvárdai urak ellen, mert botorul Ferdinánd királlyal tartottak, s míg Vitéz Kállay János Székesfehérvárott volt János király úrral, akkor a kisvárdaiak felprédálták örökségét. S ezért megostromolta Kisvárdá várat és elfoglalta...”⁹ A várnak az elfoglalása azonban, úgy tűnik, még nem térítette vissza Várdait Szapolyai pártjára. Erre vonatkozólag két adat áll rendelkezésünkre. Szerémi jegyezte fel, hogy Szapolyai hiába várta táborába Várdai Mihályt a szinai csata előtt (1528. március 20.), „Kisvárdai Mihály pedig betegnek tette magát”.¹⁰ A várúr, úgy látszik, várakozó álláspontra helyezkedett, nem döntött még egyértelműen, kinek a pártjára álljon, az erőviszonyok számára egyértelműbb alakulását várta.

Persze, ez nemcsak a Várdaiakra volt jellemző ebben a korban. Tiszántúl megyéinek, köztük Szabolcs vármegyének is sokáig ingadoztak az urai, s ez az ingadozás majdnem mindig hűen igazodott a mindenkori erőviszonyokhoz. Az 1541—42-ben tartott sorozatos részgyűléseken hol Ferdinánd, hol Szapolyai mellett álltak.¹¹ Joggal állapíthatta meg *Barta Gábor*, hogy a partiumi arisztokraták kiskirályoknak érezték magukat saját birtokaikon, s ez nagyfokú függetlenséget biztosított számukra. „Mint magyar nemesek ugyanakkor szoros kapcsolatot tartottak fenn a királyi Magyarországon élő osztályos társaikkal, s lelkük mélyén többnyire mind az egységes Magyarország helyreállításáról álmodoztak.”¹² Úgy tűnik, hogy a család tagjai — akik gyakran pereskedtek egymással — sem voltak egységesek a követendő utat tekintve. Szapolyai János 1529. jú-

5 Vh. Zsélyi lt. Ap. 494. Fasc. 4. Nr. 1724.

6 Vh. Zsélyi lt. Ap. 505. Fasc. 4. Nr. 1773.

7 Zichy Okmánytár. 12. XII.

8 Szabolcs vármegye története. Bp. é. n. (Szerk.: *Borovszky Samu*) 434. o.

9 *Szerémi György*: Magyarország romlásáról. Bp. 1961. 121. o.

10 Uo. 164. o.

11 *Barta Gábor*: Az erdélyi fejedelemség születése. Bp. 1979. 82. o.

12 Uo. 90. o.

nius 11-én, Barnabás apostol napján kelt, Lippán írott levelében Kisvárdai Jánost „kiváló hívünk”-nek nevezi. Várdai János ugyanis azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy a törökök elől a birtokaira menekült jobbágyokat mentse fel minden adó, a taksa és a *lucrum camerae*, azaz a kamara haszna alól. Szapolyai meghallgatta Várdai János kérését, s elrendelte, hogy „a nevezett embereket és menekülteket a mondott időn belül (nyolc teljes év — Á. Z.) senki bármely fizetésre ne kényszerítse és ne űzze, személyükben, dolgaikban és javaikban zavarni, zaklatni vagy bármi módon megkárosítani ne cselekedje és semmilyen módon ne merje”.¹³ Ugyanebből az évből ismerünk egy másik oklevelet is, amelyben János király felhatalmazza Kisvárdai Jánost, hogy nevében bizonyos tárgyak ügyében testvéreivel, Mihállyal és Ambrussal tárgyaljon.¹⁴ Nyilvánvaló, hogyha a két másik testvér is Szapolyai pártján lett volna, akkor nem kellett volna közvetítő a tárgyalásokhoz.

Bár az 1531-es évben nem került sor komoly ostromra, a vár többször váltogatta gazdáit. A három Várdai testvér, János, Mihály és Ambrus 1531-ben személyesen jelent meg a váradi káptalan előtt, hogy tiltakozzanak váruk elfoglalása ellen. Előadták a panaszukat, hogy „mivel nem sokkal korábbi időben az ő előbb mondott Kisvárdai várunk megszerzésében és felszabadításában némely istentelen, rossz ember, tisztartók és várbeli katonák, leginkább pedig ezen tiltakozók (ti. a Várdaiak — Á. Z.) várbeli emberei által, akik az ő várunknak az előbb mondott Kisvárdai város mellett fekvő kapuinak éjszakai őrzését elvállalták, miközben az ő összes többi hűséges szolgájuk ezeket helyettesítette, továbbá pedig az ő nemes házastársaikkal ezen várunkból a már említett város plébániái egyházához a vecsernyék isteni szertartásának meghallgatása érdekében és a fohászokodó imák kegyéért kiléptek és kimentek, az ő előbb mondott várunknak a kapuját reteszekkel bezárták”, és a Várdaiakat családotól együtt kizárták. Erre ők „várunk visszafoglalása érdekében szorgalmasan igyekeztek és szüntelenül munkálkodtak. Akkor a kiváló Sárközi Gergely diák, debreceni tisztségviselő, valamint Barbel Lőrinc és Dely Miklós szolgálkkkal hirtelen megérkezve együtt a testvér urakkal és barátokkal, szolgálkkkal és a lakosokkal a fent említett vár ostromában megegyeztek és viszontag Isten kegyelmével meg is kezdték, az előbb említett tiltakozóknak ezt a várát az ellenség kezeiből megostromolva kiszabadították. Miután pedig az így felszabadult, Gergely diák, valamint Barbel Lőrinc és Dely Miklós, nem tudni milyen lélektől vezérelve, elfelejtve ezek üdvözlését, a csalárdság, csel és megcsalás művészetével élve az ő Kisvárdai várunkból ismételen kizárták, saját maguk számára eltulajdonították, és magukat ott tartva visszatartották, és a tiltakozók minden javát együttesen és külön, aranyat, ezüstöt, valamint pénzt és más drágaköves és értékes dolgokat, nem különben a többi élelmiszert, amelyek az előbb említett várban voltak, továbbá a ház használati házi eszközeit és díszeit, ruhákat és más ilyen fajtákat, mind pedig igen sok külső kiváló férfi dolgait és javait, több mint 25 ezer dukátot érőket kihordtak és elraboltak... Sőt ezekkel meg nem elégedve, magát a várát, ahogyan előrebocsátatott, a dolgokból és a javakból teljességgel elpusztítva és kirabolva, a kapzsiak a kezükben levő és bitoroltat sem a tiltakozók igen gyakori könyörgésére, sem pedig az ezután kiadott királyi kegy parancsolataira nem másként csak szerződésileg, ezek jószágát biztos megkötések és megszabások alatt, itt a mi színünk (ti. a váradi káptalan) és a királyi fenség előtti félelemből és rettegésből és az ő szabad akaratuk ellen ezek lelkét biztos számításokkal arra vitték, hogy a gyakran emlegetett Kisvárdai várát ezektől, Gergely diáktól, Barbel Lőrincétől és Dely Miklóstól 1200 forintba kényszerül-

13 Vh. Országos Levéltár NRA. Fasc. 549. Nr. 13.

14 Vh. Zsélyi It. Ap. 508. Fasc. 4. Nr. 1788.

jenek visszavásárolni.” Mivel a kirabolt Várdaiak ezt az összeget nem tudták kifizetni, ezért a vár elfoglalói kieroszakolták, hogy a család demecseri, kéki és szentgyörgyi birtokaikat adják át nekik.¹⁵ A várdai káptalan e tárgyban íródott levelének dátuma: 1531. július 15. Kilenc nappal később, 1531. július 26-án Várdai Mihály pedig már hűségesküt tesz Kisvárdán János királynak, kinek közbenjárására pár napon belül sikerült a Várdaiaknak visszaszerezniük ősi fészüküket. Várdai Mihály nyilván érdekből állt Szapolyai pártjára (talán ez volt az ára a vár visszaszerzésének?), mint később látni fogjuk.

Várdai Mihály köszönetet mond János királynak a várért, „amelyet a napokban Ófelsége népei szereztek vissza idegen kezekből és a királyi kegy ismét visszajuttatta nekünk”. Várdai hitére, becsületére és emberségére esküszik, hogy a várat „semmi keresett szín alatt testvéreimtől és a királyi Felségtől el nem idegenítem”. Ígéretet tesz arra is, hogy szükség esetén Kiskállói Vitéz János mostani kapitány, vagy a többi familiáris és Ófelsége emberei által megkeresik, a kapitányt — ha bizonyos levelekkel őt előre értesítik — minden hadi népével a vár védelmezésében segíti és azt János király oldalán megtartja.¹⁶ (Kiskállói Vitéz János Szapolyai hű embere volt. 1522-ben szőrényi bánként Tomorival együtt harcolt Ferhád basa ellen. Részt vett a mohácsi ütközetben is.) Sajnos, a várbeli katonák számára vonatkozóan csekély anyag áll rendelkezésünkre ebből a századból. 1531-ben állítólag 25—30 főből állott a vár őrsége.¹⁷

Az elkövetkezendő közel másfél évtized családi háborúskodásokkal, birtokperekkel telt el. Szapolyai több ízben is parancsot adott a leleszi konventnek, hogy vizsgálják ki a Várdai Mihály és Ambrus által meghalt testvérük, János özvegye kárára elkövetett hatalmaskodásokat.¹⁸ Várdai Mihály nem sokáig maradt meg János Zsigmond pártján, s ezért Fráter György 1544 végén a vár fontosságára való hivatkozással erőszakkal elfoglalta Kisvárdát. Valóban olyan fontos stratégiai szerepet játszott volna Kisvárdában ebben a korban? Már maga az a tény — mint ahogy később látni fogjuk —, hogy mindkét király, Ferdinánd és Szapolyai János, majd később Izabella és János Zsigmond is annyira ragaszkodott Kisvárdára birtoklásához, ezt látszik alátámasztani. Kisvárdában valóban a Felső-Tisza-vidék két kulcsvárának, Tokajnak és Szatmárnak volt az előretolt bástyája. Ugyanis azzal, hogy a török fennhatóság alá került részek megnehezítették a királyi Magyarország és Erdély kapcsolattartását, a felső-tisza vidéki területek szerepe megnövekedett. Sőt a Felvidékre Tokajon át vezetett a legbiztonságosabb kereskedelmi és legfontosabb hadi útvonal. Ezért törekedett Ferdinánd arra, hogy Kassáról Tokajon át a szabolcsi várak birtoklásával éket építsen ki magának, ahonnan állandóan fenyegetheti Erdélyt. Ezt a veszélyt ismerte fel Fráter György, majd később János Zsigmond, és ezért próbált meg mindent annak érdekében, hogy Szabolcs és Szatmár megyék az erdélyi fejedelem befolyása alatt maradjanak.¹⁹ Végül az sem elhanyagolható tény, hogy Kisvárdában, harmincados hely lévén, a kincstár számára bevételi forrást is jelentett.

Várdai Mihály mindent megtett annak érdekében, hogy visszaszerezze a család ősi fészékét. Ferdinándhoz folyamodott segítségért, aki erre 1546. február 19-én egy Pozsonyban kelt levélben fordult Fráter Györgyhez, amelyben többek között ezt írta: „Nevezett Kisvárdában az ő összes tartozékaival együtt a mi szerencsés koronázásunk óta a mi birtokunkba tartoztak, de a korábbi években nem tudni milyen módon és művészetekkel a mi birtokunkból, ezen előhozók-

15 Vh. Országos Levéltár NRA. Fasc. 356. Nr. 33.

16 Uo. Fasc. 1002. Nr. 2.

17 *Mukay László*: Kisvárdai története 1703-ig. In: Kisvárdai történetéből. I. m. 28. o.

18 Vh. Országos Levéltár NRA. Fasc. 3. Nr. 5. és Nr. 8. Nr. 9.

19 A kisvárdai vár története. I. m. 33—34. o.

tól (mármint a Várdaiaktól — Á. Z.)... elidegenítve a ti kezetekbe jutott.” A király felszólítja Fráter Györgyöt, hogy „az igazi és törvényes örökösöktől elidegenített javakat minden nehézség nélkül visszaadni hűségetektől óhajtjuk és erre bölcsen intünk”.²⁰ A királyi felszólításnak azonban nem lett semmi eredménye, a várat továbbra is Fráter György emberei, élükön Melith György várnaggyal, uralták.²¹ Várdai a sikertelenségek láttán való elkeseredésében már személyesen is hajlandó lett volna tárgyalni az erdélyiekkel az átadási feltételekről. Erről azonban Bornemissza Pál veszprémi, majd erdélyi püspök lebeszélte.²² Bár a Ferdinánd és Izabella között 1549 szeptemberében megkötött nyírbátori egyezmény elvben kimondta Erdélynek és a tiszai részeknek a Habsburgok részére történő átadását, a körülmények miatt egyelőre titokban tartott megállapodás gyakorlati végrehajtására csak azután kerülhetett sor, miután azt Izabella 1551 júliusában aláírta.²³ A Várdaiak ekkor 3000 forintért kapták vissza várukat.²⁴

Izabella visszatérével, majd János Zsigmond fejedelemmé választásával, miután állandósult az erdélyi fejedelemség különválása, 1558-ben a Szapolyai-házhoz pártolt felső-tisza-vidéki főurak sorra foglalták el a legfontosabb királyi városokat: Váradot, Husztot és Tokajt. Ezzel Izabella uralma ismét Kassáig terjedt. A felső-tisza-vidéki főurak közül egyedül Várdai Mihály volt az, aki makacsul kitartott a Habsburgok oldalán.

1558 első hónapjaiban az erőviszonyok az erdélyieknek kedveztek, a királyi sereg fizetetlen, gyenge felszerelésű volt. Míg például Némethi Ferenc Tokajban 2000 főnyi őrséget tartott és 500 lovast szabad rabláson, addig Kassán a királyiaknak mindössze 600 fizetetlen emberük volt.²⁵ Az erdélyiek ezt igyekeztek is kihasználni. Izabella királyné vezérei, somlyói *Báthori István* és *Némethi Ferenc* tokaji kapitány 1558 januárjában, a kemény telet kihasználva, indultak Kisvárdára elfoglalására. A várórség azonban értesült arról, hogy *Thelekessy Imre* kassai főkapitány felmentő sereggel útnak indult Kisvárdára felé, s ezért elszántan védekezett. Thelekessy átkelt a befagyott Tiszán és meglepte az ostromlókat, „gyors támadásával az egész táborot szétszórta, s felhasználván a zavart és rendetlenséget, huszárjaival Szatmárig és Székelyhídig üldözte, vágta az ellenséget. Innen tovább vezetve seregét, az olcsvai várkastélyt ostromolta ki, melyet a pártos urak Kisvárdára ellen építettek.”²⁶ Ezután tavaszig szünetelt a harc, de Némethi Ferenc többször is felégette és végigdúlta a királyi birtokokat. Az erdélyiek azonban csakhamar megismételték az ostromot, de közben — mint már láttuk — próbálkoztak Kisvárdára ellenében, ahonnan bármikor újabb ostromra indulhattak a Várdaiak ellen. Erről tanúskodik Gersei Petheő Jánosnak 1558. június 17-én kelt, Nádasdy Tamáshoz intézett levele is, amelyben többek között beszámol arról, hogy „...penig az Tiszántul is két castélt kezdtek az más pártok csináltatni, az Tisza mellett, egyiket csinálják Namynban, az másikat penig csinálják Kis-Várdán.”²⁷ Ez utóbbit Balassa Menyhért, Izabella főkapitánya építette, aki „már huzamosabb idő óta azon működött, hogy e fontos helyet a német párt kezéből kiragadjja”. Balassa november közepén összegyűjtötte az erdélyi hadakat és Kisvárdára vonult. Kb. 2—3 ezer főből álló seregét jól körülsáncolt és erősített táborban a Tisza partján állította

20 Vh. Esterházy levéltár, Rep. 26. Fasc. C. Nr. 181.

21 Vh. Országos Levéltár NRA. Fasc. 9. Nr. 37.

22 *Éri István*: A kisvárdai vár reneszánsz faragványtöredékei. In: Jósza András Múzeum évkönyve, I. 1958. 138. o.

23 *Hóman—Szekfi*: A magyar nemzet története. Bp. 1938. III. k. 56.

24 Vityi Zoltán szíves közlése. Az adat jelzetei: OL. Zichy cs. lt. Fasc. 10. Nr. 84. Fasc. 5. Nr. 2038. Fasc. 5. Nr. 2037.

25 *Dr. Komáromy András*: Thelekessy Imre 1497—1560. In: Hadtörténelmi Közlemények. 1889. 663.

26 Uo. 662. o.

27 Történelmi Tár. 1904. 407. o.

fel, s ott várta, hogy a mocsarak befagyjanak. Miksa osztrák főherceg, miután hírül vette az erdélyiek szándékát, 1558. december 2-án, Linzben kelt levelében felszólította Kassát, hogy mivel Izabella „magna numero valachorum” ostromolni akarja Kisvárdát, minden erejükkel keljenek fel és segítsék Thelekessyt.²⁸ Thelekessy ismét elindult Kassáról, hogy felszabadítsa a körülzárt Kisvárdát. Felmentő seregével Balassával szemben, a Tisza másik partján, Tárkánynál ütött tábort. A Tisza zajlása miatt összetűzésre nem került sor, csupán szórványos ágyúzásra. A tétlenség láttán Balassa katonái már türelmetlenkedtek, „az oláh csapatok szokásuk szerint megszőktek, a székelység pedig zúgolódtott, hogy ha csatára nem viszik őket, hát bocsássák békével haza”. Thelekessy Verancsics érsek buzgólkodására segítséget is kapott, sikerült elfognia az erdélyiek élelmiszer-utánpótlását. A kassai kapitány megbízta Csaholyi Farkas nevű hadnagyát, hogy egy század puskást titkon vigyen be a várba.²⁹ Közben az erdélyiek felszólították a szomszédos vármegyék nemességét, hogy haladéktalanul szálljanak Várda alá, s ők is új csapatokat küldtek Balassának. Szatmár, Ugocsa, Szabolcs, Kraszna és Közép-Szolnok megyék nemessége csakugyan felkelt, s ezzel négyezerre nőtt az ostromló sereg létszáma.³⁰

A császáriakkal már ekkor alkudozó Balassa 1559. január 26-án nem tudta megakadályozni, hogy a királyi sereg átkeljen a Tisza jegén. Thelekessy ekkor csatát ajánlott Balassának, aki — habár közben elfogta Thelekessy élelmiszer-utánpótlását — hallani sem akart ütközetről, hanem visszahúzódott sáncai mögé. Thelekessy ekkor Ajaknál állította fel seregét, s bekerítette az erdélyieket. Innen az ajaki táborból a Tiszán való átkelés napján küldte a kassai kapitány Bártfa városa tanácsához a parancsot, hogy „miképpen az ellenségnek én élését először elfogtam vala, azonképpen mostan az ellenség is elfogadta a mi élésünket, ugy annyira, hogy soha még az élés az ő Fge hadainak ilyen szűk nem, mint mostan vagyon. Azért királ ő fge képeben parancsolok én ti kgteknek, hogy ha fejetöket, jószágotokat szeretitök és megmaradástokat kívánjátok: tehát ezzel az urunk ő fge hadának élést, kenyért, hust, abrakot, sert és mindenféle eleséget pénzre Tárkányba küldjetek...”³¹ Támadást egyik fél sem kezdeményezett. Az élelmiszer-utánpótlásától megfosztott Balassa felgyújtotta táborát, majd Kálló és Szalka felé elvonult. Erről az ostromról a következőket olvashatjuk a kisvárdai római katolikus egyház anyakönyvében: „... a szerencsétlen emlékü János Zsigmond Erdélyi Fejedelem... gonosz anyja a leggyalázatosabb esztelen ariánus eretnekségtől ördögi csellel elámitva és tüzelve a Kisvárdai Várat ostromolni kezdte. Hogy biztosabb helyen magát és tanácsosait megőrizze, és a várat... körülvette, a Templomot részint (oppugnaculum) állította a megszállottak ellen, és az Égiek tiszteletére szentelt templom így lett profanálva, sőt alapjáig alighogy nem lett a teste megcsonkítva, lerontva a várból a hajítógépek iszonyú ütéseitől, itt a pogány és kegyetlen kezétől az Oláhoknak, moldovánoknak, Erdélyieknek, Kálvinistáknak. Valahára mégis visszavonult a megzavarodott istentelen asszony, Izabella az ő számár seregével, amint az írás feltalálható a vár elülső oldalán, a hétheti hosszú ostrom után 1559.”³²

Thelekessy megerősítette Várdát, és miután otthagyta a korszak egyik leg-harciasabb, de ugyanakkor nagyon kegyetlen kapitányát, *Székely Antalt*, visszavonult Kassára. Várdai Mihály nem szívesen, de kénytelen volt beengedni várába az új kapitányt, de hogy biztosítsa magát, hűségesküt tetetett le vele:

²⁸ Történelmi Tár. 1901. 114. o.

²⁹ Makay László Thelekessynek ezt a taktikáját az első ostromhoz köti, s nála Sávolyi Farkas szerepel Csaholyi helyett.

³⁰ *Dr. Komáromy*: i. m. 668. o.

³¹ Közli: *Szádeczky Lajos*: Magyar levelek a bártfai levéltárból. In: Történelmi Tár. 1882. 390.

³² A kisvárdai római katolikus egyház anyakönyve. 716 o.

„Én, Székely Antal, Római Császár Ő Felsege hadnagya Kis Várdában — olvassuk a kapitány máig fennmaradt hitelleveleiben — adom mindeneknek emlékezetére, akiknek illik... hogy én az nemes és vitézlvő Várday Mihálynak és Istvánnak és mind az több gyermekinek, kik jelen nem volnának is, hű és igaz leszek, semmi szín alatt sem ökegyelmével, sem gyermekeivel semmi gonoszt nem cselekszem, hanem híven és tiszta emberséggel az házat Kis Várdát önekk örzöm és tartom öfelsége akarattjából, egyenlőképpen az ő kegyelmének jámbor szolgálíval egyetemben... Továbbá, mikor ő kegyelmeik kívánják, császár az vagy Maximilianus király parancsolja, az vagy Thelekessy uram, az vagy öfelségének ide ez országba más fő hadnagya lenne, ki megyek és semmi okok engemet meg ne tartóztassanak, hanem az mint felül megmondtam, tartozzam kiennem ez Kis Várdából... Ez levélnek erősségére és bizonyosságára vetettem az én pecsétemet.

Ez levél költ Kis Várdában, böjtelő hónapok 8. napján 1559.”³³

Bár, mint látjuk, Székely hitlevelet adott a Várdaiaknak, hogy ellenükre semmit sem cselekszik, s ha parancsot kap rá, a várat visszaadja tulajdonosainak, a család ismét „számkivetésre” kényszerült.³⁴ 1561-ben Várdai István kérelemmel fordult Ferdinánd császárhoz, hogy „az ő Kisvárdá vára a lázadók cselével elfoglaltatott, és ezért az öregségtől elerőtlenedett anyját családjával együtt bátorságosan tartani nem tudja”. Ferdinánd, „mivel Várdai István anyni nyomorúságot és bajt viselt el... anyjával együtt, a mondott Kisvárdá várúknak a lázadók által való kétszeri elfoglalása miatt, és méltó ezenkívül is, hogy az ő ezen hűségének és béketúrésének jutalmát bírja,” kéri Eperjes város főbírját és esküdt polgárait, hogy engedjék meg Várdai Istvánnak, hogy a városban magának és anyjának házat vásároljon.³⁵ Sajnos, adatok hiányában nem tudjuk pontosan, hogy kik voltak a lázadók és mikor foglalták el kétszer is a várat, tudniillik az tudomásunk szerint 1563 végéig Székely Antal birtokában volt. Idevonatközölag csupán egy gyenge támpontunk van a 16. század végéről. Szokoly Miklós kérésére Fejérköi István nyitrai püspök Eperjesen 1592-ben átírta Báthori Miklós országbíró 1578-ban Helmecezen kelt oklevelét, amelyben a Várdaiak és Rákóczi Ferenc Zemplén megye alispánja közti perről volt szó. Várdai Mihály Kisvárdá várának kapujában 1577-ben „Ibrany Ferencnek a színe előtt személyesen jót állva önként és szabadon vallomást tett és előadta... hogy jol-lehet a régebbi időkben a kiválók között első egykori Kisvárdá-ról nevezett István és Miklós, az ő vér szerint való testvérei, valamint végül Warday Mihály között mint felperesek egyik részről, a másik részről pedig a kiváló Rákóczi Ferenc Zemplén megye alispánja és a per más résztvevői között, ... az előbb említett Kisvárdá vár az egykori pártoskodó nagyságos Nemety Ferenc nemzetisége és serege által végrehajtott erőszakos megtámadásának és elfoglalásának okából és dolgából...”³⁶ Azt sem tudjuk, hogy vajon Eperjes város tanácsa engedélyezte-e a Várdaiaknak a házvásárlást.³⁷ Az azonban biztos, hogy a vár — miután onnan Székely 1563 végén kivonult, újra a Várdaiak tulajdonában volt és a benne elhelyezett királyi örség kapitánya Várdai István lett,³⁸ aki 1575. október 26-án halt meg a kísárdai várban.³⁹

Kisvárdá továbbra is a két egymással szemben álló tábor tűzvonalaiban maradt. Az 1559 májusában a bécsi udvar és Izabella királyné között kötendő bé-

33 *Makay*: i. m. 29—30. o.

34 A kísárdai vár története. I. m. 36. o.

35 Vh. Esterházy levéltár, Rep. 26. Fasc. C. Nr. 188.

36 Vh. Esterházy Főlevéltár, Rep. 26. Fasc. C. Nr. 212. 1592.

37 A házvásárlás iránti kérelmüket elutasították. Ez szerepel a Kísárdai vár története c. kötet 36. oldalán, minden jelzet nélkül.

38 *Évi*: i. m. 1958. 139. o.

39 Vh. Zsélyi lt. Fasc. 218. Nr. 220.

ketárgyalás pontjai között Kisvárdra is szerepelt. Izabella ragaszkodott ahhoz, hogy a Habsburgok adják át neki a várat, az udvar azonban hallani sem akart erről. Ferdinánd csupán annyit ígért meg, hogyha Izabella hajlandó az emelt két erősséget leromboltatni, s hadait e területekről kivonni, akkor ő gondoskodni fog arról, hogy Kisvárdra őrsége tartózkodjék a további ellenségeskedésektől.⁴⁰ Az egy időre megszakadt tárgyalásokat Szepesváron folytatták. Ferdinánd végső esetben hajlandó lett volna átengedni Izabellának összes tiszántúli birtokait és foglalásait, ha az végképp lemond a tiszáninneri részekről, átadja Ferdinándnak Husztot, s vele együtt Máramaros megyét a sóbányákkal, Munkács és Tokaj várát összes tartozékaival. Ez utóbbi esetben azonban Ferdinánd ragaszkodik Kisvárdra és tartozékainak birtoklásához.⁴¹ Mivel érdembeli megegyezés nem jött létre a két fél közt, Kisvárdra továbbra is az ellenségeskedések gyűjtőpontjában állt. Báthori Miklós 1561-ben arról értesítette Zay Ferenc felső-magyarországi főkapitányt, hogy János Zsigmond a Ferdinánd-párti Kisvárdra és Atya várak ellenében többek között a Szabolcs megyei Eszeny várát is megerősíti.⁴²

1562 tavaszán Báthori István, János Zsigmond vezére készült Kisvárdra ellen. A hírre Balassa — aki közben már átpártolt Ferdinándhoz — Zay Ferencsel Nyírbátorig nyomult és ott a pártjukra állt Báthori Miklóssal egyesülve Hadad alá vonult, ahol megverték a Némethi Ferenc vezette erdélyi csapatokat. A hadadi ütközetet éppen a kisvárdai kapitány, Székely Antal és katonái fordították a császári seregek javára.

Ferdinánd és János Zsigmond tárgyalásai 1536-ban ismét megszakadtak, a két fél többek között megint nem tudott megegyezni Kisvárdra hovatartozásáról. 1564-ben újra kitört a háború. Az erdélyi sereget, melyet török segélycsapatok is támogattak, maga János Zsigmond vezette. Hadjáratának fő célja Tokaj és Kassa elfoglalása volt. 1564. október közepére a Tiszántúl minden jelentősebb várát elfoglalta, Hadadot, Szatmárt, Nyírbátort, majd az ecsedi egyezés után a Báthoriak hadaival megerősítve Kisvárdra ellen vonult. *Istvánffy Miklós* a következőképpen számolt be erről az ostromról:

„... Ezután az egész sereg minden ágyújával Kis Várda ostromára indult... Ez is, úgy mint Ecsed, mocsáros helyen fekszik, az egy út, mi hozzá vezet, hosszú hidakkal van ellátva, s ezért kiostromlása igen nehéz... A rögtöni támadás Várdayt meglepte, minthogy készülletben lévén helyzete veszélyes volt, de ősi nemzetségéhez illő szilárdsággal, mégis a közelgő ellenség előtt a kapukat bezáratta és bátor védelemhez készült. Az ellenség sáncásáshoz fogott, de a vár ágyúi ebben annyira háborgatták, hogy azt kénytelen volt abbahagyni s éjjelre halasztani.

Az erdélyit (ti. János Zsigmondot) az ellenállás aggasztá... Ez okból hívatá Báthoryt s parancsolá neki, hogy személyesen a várba menvén, az ő nevében Várdaynak tisztes feltételt szabjon... Báthory... Várdayt a várból kihívá, s sok szavakkal igyekezett reá venni, hogy a balsorsa ellen ne rugódozzék, hanem a várat és magát, a törvényes fejedelemnek, János Zsigmondnak adja meg, mely esetben ő és testvére tovább is a vár birtokában hagyatják; hogyha abban bízik, hogy már két ostromot szerencsésen kiállt, gondolja meg azt is, hogy azok a vezérek, középszámú sereggel, egymással viszálykodva s rossz szándékkal viseltek háborút; most maga a fejedelem nagyszámú sereg, s sok ágyúval van jelen; a törökök is, kiknek határtalan erejét ismeri, nem kis számmal vannak jelen; ha tehát jót akar, ő a régi barátságánál fogva figyelmezteti, hogy a meghó-

40 *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai. Bp. 1918. 91. o.

41 Uo. 92. o.

42 Uo. 115. o.

dolást ne halogassa, s attól ne vonakodjék; nehogy nyakassága, élete, s vagyónára biztos veszedelmet hozzon, mely esetben majd a felingerlett fejedelemtől kegyelmet nem várhat. De bárminő fenyegetésekkel sem lévén képes feladást kicsikarni, mit sem végezve, a táborba tért, Várdai két roppant gabona asztagot, mik a vár előtti szigeten voltak összerakva, hogy az ellenség fel ne használhassa, saját kezével meggyújtott, s a várba visszatérve, a megszálláshoz készült.⁴³

„Várdai 60 napos tűzszünetet kötött Báthorival. Bécsbe ment magát igazolni az egyezségért, a király keményen megdorgálta, majd pár havi árestom után hazabocsájtotta” — olvashatjuk ugyanerről az ostromról Budai Ferenc krónikájában.⁴⁴

Hogy Várdai István valóban Bécsbe ment volna, arra semmi bizonyítékunk nincsen. János Zsigmond már 1564. október 19-én kiállított egy oklevelet Kisvárdra meghódoltatásáról és Kisvárdai István megkegyelmezéséről. Kisvárdában azonban nem hódolt be, s ezért az okmányt nem hitelesítették.⁴⁵

Tulajdonképpen ezzel az ismételten sikertelen kísérlettel véget ért a kisvárdai vár „stratégiai fénykora”, jelentősebb ostromra ezután már nem került sor történetében. 1570-ben megkezdik Kálló várának az építését, melyet négy év múlva be is fejeznek, és ez az erősség tulajdonképpen tehermentesítette Várdát. A század folyamán sor került még több kisebb csatározásra, mint pl. a tatárok 1566-os és 1585-ös betörése, akik végigpusztították a várost. 1565—85 között kibővítették a várat és erődítményrendszerét megerősítették.

Érdekes adatok állnak rendelkezésünkre a várra vonatkozólag a több évig elhúzódó Várdai háramlási perből. A család utolsó férfi tagja, Várdai Mihály 1584 elején halt meg. Bár végrendeletében pontosan kijelölte unokahúga, Várdai Katalin gyámjait,⁴⁶ az egyik gyám, Báthori Miklós halála után az udvar, elsősorban Ernő főherceg közbenjárására, megindította a háramlási pert. Mivel a várat és a vagyont az örökösök nem voltak hajlandók kiszolgáltatni az udvarnak, a főherceg erőszakkal szerette volna a várat elfoglalni, de előtte a követendő utat illetően tájékozódni kívánt a magyar főrendeknél. Illésházi István véleményét idézzük elsőként, aki szerint „szerfölött bizonytalan és veszélyes Kisvárdra fegyveres kézzel való megtámadása, mivel a vár olyan mind építése, mind pedig történetesen a hely természete szerint, hogy csak négyszáz vagy ötszáz katona és nem ezer tudja ostromolni”. Ezért a vár elfoglalására egy fondorlatos eljárást javasol a főhercegnek. Ernő főherceg kegyeltje, Ungnad Kristóf,⁴⁷ „mivel az a többiek előtt az árvával vér szerinti rokonságban van... a gyámsági levelekkel és más parancsolattal az özvegyhez és Zokoly Miklóshoz⁴⁸, ennek a várnak az elöljárójához szólóval a rokonság és a jóakarát színe alatt elmegy és egyenesen a várba engedik, és később ahogyan lassanként most két, majd három és több katona kitanítva a várba követi őt úgy, hogy mikor az bemenne a birtokosokkal lesz, aközben nagyobb csapat legyen a várban, mint maguk a birtokosok, és így a vár kapuit bírva, elegendő a védelmet megtámadni...” „Ha ezen az úton nem sikerülne, úgy vélem, fegyverrel nem támadható meg, mivel Báthori István úr, aki minden jogot elhalt testvéréről magához szerzett és fegyverei vannak, és a szomszédos nemesek védekezés színe alatt valamilyen felkelést készíthetnek...”⁴⁹

43 *Makay*: i. m. 30—31. o. és *Éri*: i. m. 1965. 18. o.

44 *Budai Ferenc*: Magyarország polgári történetjére való Lexikon a XVII. század végéig. Nagyvárad. 1805. III. k. 693. o.

45 *Történelmi Tár*, 1907. 437. o.

46 Vh. Esterházy levéltár. Rep. 26. Fasc. C. Nr. 198. et NB. (Másolat)

47 Ungnad Kristóf 1576-tól horvát bán, majd 1583-tól egri főkapitány volt. Felesége, a költő Balassa Bálint nagy szerelme, Losonczy Anna volt, akinek unokatestvére, Dorottya, viszont Várdai Mihály Miklós nevű testvérének volt a felesége.

48 Várdai Mihály végrendeletében őt teszi meg egyik gyámnak.

49 L. a 41. lábjegyzetet.

A veszprémi, váci, egri és csanádi püspökök ellenezték a várnak erőszakos úton történő elfoglalását. A püspökök azon megjegyzésére, hogy „... úgy tudjuk, Kisvárdra vára annyira biztos helyen vagy, hogy nem gondoljuk, bármilyen súlyos veszélynek lenne kitéve” arra utal, hogy Ernő főherceg egyik indoka az lehetett, hogy a gyámnak kijelölt Szokoly Miklós nem tudja a Habsburgok számára fontos várat az udvar pártján megtartani.⁵⁰

A királyi személynök szerint Várda most nincs olyan veszélyben, s nem egészen végvár. Nem ajánlja, hogy őrséget rakjanak oda, de Báthori István, mint érdektelen gyám, erről is gondoskodhatna.⁵¹

A vár erőszakos elfoglalására ekkor nem került sor.

Bár a várat, mint már említettük, 1565—85 között kibővítették és erődítményrendszerét megszilárdították, közel negyed évszázad múlva ismét meggyengült állapotban lehetett, mint arról Szabolcs vármegye 1613. február 15-én, Kérchy János számára kiállított követi utasításában olvashatunk: „Várda vára ilyen elpusztult és romlott állapotban legyen, ő felesége császár urunk országával együtt concludáljon jövődöben való épületi felől úgy, hogy kitül Isten oltalmazzon, ha valami ellensége leszen az országnak, romlása és pusztulása miatta ne essék, hanem az egész várdai jószágot, akármely vármegyében lévőket is fordícsa ő felsége Kegyelmesen aznak épületire, az mint az jó emlékezetű Maximilián császár urunk idejében is minden várak épületitől immunis volt és eripiálták is. Maxim. Imp. Decr. Poson anni 1567. art 17 et Anni 1569 art 29.”⁵²

Az utolsó sorban szereplő 17. törvénycikk úgy rendelkezett, hogy Szabolcs vármegyének a vár alá eső tartozékait rendelte Kisvárdára erősítéséhez.⁵³ Ugyanabban az évben a szepesi kamara 12 évre mentette fel Kisvárdát és Ajakot a királyi adó és a kamara haszna alól.⁵⁴ Az 1569:29 törvénycikk pedig úgy rendelkezett, hogy Szabolcs vármegye két járása Debrecen városával, valamint Zemplén vármegye — a kisvárdai jószágok kivételével — Tokajhoz dolgozzék.⁵⁵

A várdai uradalom 1597-ben készült rövid kivonatából is látható, hogy az ott lakók teljes egészében a várat látták el, a vár szükségleteinek megfelelően adóztak mind terményben, mind pedig közmunkákban. Érdemes ezt az összeírást teljes egészében ide iktatnunk, mert sok, magára a várra vonatkozó érdekes adatot tartalmaz.⁵⁶

A várdai jószág rövid kivonata 1597-ben, Dobai András idejében:

„Várda városában és a hozzá tartozó falvakban Szent Márton adójában négy avagy több lova akár pedig ökre akinek van, ad	1 fl.
Akinek három lova vagy ad	—, 75
Akinek két lova vagy ad	—, 50
Zsellér, akinek 1 lova vagy ad	—, 25
özvegy asszony ad	—, 33

Minden jobbágy évenként egyszer konyháralóként ad ferton tyúkot	1
Minden falubeli évenként karácsonyi ajándékként tartozik adni	

... minden falunak szántani, vetni, kaszálni és a vár szükségére való örlést véghez vinni, szénát takarni, hordani és renddel fát is hordani kellessenek, az udvarbíró jó szertartásán áll az jó és gonosz időhöz képest.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

⁵² Történelmi Tár. 1908. 529.

⁵³ *Marosi Endre*: Itáliai hadiépítések részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 1974. I. sz. 55. o.

⁵⁴ *Borovszky*: I. m. 439. o.

⁵⁵ *Marosi*: I. m. 63. o.

⁵⁶ Vh. Esterházy levéltár, Rep. 26. Fasc. C. Nr. 225.

Az juhos jobbágy az kin egy forint adó vagyon, ad az vár szükségére bárányt hetet

Amely juhos embernek kevesebb az adója, az bárány is ahhoz képest kevesebb legyen

Ha pénzt ad is az udvarbíró nekik a konyha szükségére azon értsd rajta jóllehet az bárány bő avagy szűk volta jelenti azt meg

Rév pénz ez várhoz Rozsályról, Tuzséról és Gyügyéról jár. Rozsálynak, Vörösmartnak és Demecsernek jó gialmolo (?) tói vannak, azokból hordókkal hoznak a vár szükségére halat.

Minden veteres jobbágy a csikászó helyeken lévő falukon egy-egy vödör csíkot ad.

Minden jobbágy veteményéből kilencedet, borából és disznójából tizedet ad.

A Jáнки mézárós évenként 3 mázsa faggyút ad.

Az nagy szőlőskert, melyet az Meczesen kívül (kit a szamosszegiek Mecznek) végez Ajak, Pátroha, Litke és a *várbeli rabok is segítenek megművelni.*

Várdai földön való kert gardon szőleit mindenképpen Várda városa beliek mivelik meg.

Ladmoczi 6 és Helmeczy 3 köz szőlőket azon szerény köz jószággh műveli meg.

A tarcali szőlő műveltetése mindenképpen pénzen vitetik véghez.

Salétrom főző jobbágy ez jószágban aki egy karamos (?) ad a vár szükségére egy mázsa salétromot, aki fél karamos fél mázsát ad. Aki negyed részes az egy fertály salétromot ad.

Vízimalmok vannak Szamosszegen egy kőre, Hermanszegen egy kőre, az Szamosszegiben a vár szükségére valót szoktak mindenkor őrleni.

Káposztát a vár szükségére mind nyerszet az konyhára főzni, s mind pedig sózni valót tartoznak a pátrohiaiak valamennyi kell pénz nélkül adni.

Vöröshagymát minden pátrohiai kertes jobbágy tartozik a vár szükségére adni cub ... $\frac{1}{4}$

Szénát az a jószágbeli jobbágy, aki egy nyilat veszen föl, tartozik egy öl szénával

Minden fél nyilas jobbágy fél ölet

A várdai kocsmá a legfőbb jövedelme a várnak, csakis industriával, nature jó borokkal megtakarják.

Borárulás a falukon mint hogy köz Szokoli Miklós úrral, egyik az másik szere előtt, se pedig borára bort kezdeni nem szabad s nem is illik.

A vörösmarti, rozsályi és demecseri szabados halászok minden pénteken bőséggel az egy hétről való halat tartoznak behozni. Akik azonban nem presentálják azt, az udvarbíró vehet rajtok —, 25 pénzt.

Majorok Várdában, Litkén, Ajakon, Jánton szoktak lenni, s ezekben 12 bérest tartottak.

Drabantot 15 szoktak tartani két tizedest s porkolábot.

A vár aljai jószágbeliek csak kapájokkal élnek, az idevaló szőlőknek mívét mindenképpen ő nekik kell véghez vinniök. Mind az szamos teleki malom gattiaival öszve, az ő adójukat mindenkor fogot borba tudgyák nekik. Az ott való búza majorság szántása az udvari két eke után lévén.

Szántóföldek és kaszáló helyek az várhoz valók mint nyilvánvalók az embereknek négy kerülő tartatott ezekre vigyázni.

A várhoz tartozó jószágok ezek: Várda, Döge, Litke, Ajak, Szamosszeg, Rozsály, Vörösmart, Pátroha, Demecser, Tass, Gégény, Kék, Papi, Jánk, Hermanszeg, Ricse, Dombrád, Ontelek, Tuzsér, Kalongya, Márok, Mada.”

Ezzel tulajdonképpen be is fejeztük a kisvárdai vár 16. századi hadi krónikájának történetét. A kutatásokat feltétlenül tovább kell folytatnunk ahhoz, hogy részletesebben bemutathassuk magukat az eseményeket és azoknak hátterét, elsősorban azt, hogy valójában milyen szerepet is játszott a vár és maga a Várdai család a katonai és politikai fordulatokban, eseményekben oly gazdag 16. században, a királyi Magyarország és Erdély közötti stratégiai, politikai és diplomáciai küzdelmeiben. Mivel a Várdai család iratainak jelentős része beleolvadt a Zichy és Eszterházy családok levéltárába, elsősorban ezekben kell keresnünk mindazokat az iratokat, amelyek választ adhatnának a felmerülő kérdésekre.

ZACHAR JÓZSEF

A KOVÁTS MIHÁLY POROSZ SZABADCSAPATVEZÉR ELLENI BÉCSI ELJÁRÁS IRATANYAGA 1761/62-BŐL

Az amerikai forradalmi függetlenségi háborúban a Pulaski-légió ezredes-parancsnoka, az 1779. május 11-én Charlestownnál hősi halált halt Kováts Mihály 1752—1761 között porosz katonai szolgálatban állt, 1759-től önálló szabadcsapatot vezényelt. A hétéves háborúban (1756—1763) kezdetben a Habsburg-hadak ellen került bevetésre, így a bécsi udvar, ügynökeivel — másokéhoz hasonlóan —, az ő tevékenységét is figyeltette.

Kováts Mihály kapitány 1761-ben megelelte, hogy a porosz hadvezetés akkor már hosszú hónapok óta csak a megszállt ellenséges német-római birodalombéli területeken, elsődlegesen a Szász Választófejedelemségbe beékelődött szabad császári-királyi városokban alkalmazta hadisarcbehajtásra és túszszedésre. Ezért, a szász—lengyel perszonálunió adta lehetőségeket kihasználva, a poroszok által megszállt Szászországból a formailag semleges Lengyelországba szökött. Onnan a poroszokkal szemben álló franciákhoz kívánt eljutni, hogy, miként létszámfelettiként való elbocsátása előtt korábban, ismét a francia hadsereg egyik magyar huszárezredében folytassa katonai pályáját.

A szintén francia kapcsolatokra törekvő, akkor formálódó háborúellenes és függetlenségi lengyel Hazafias Konföderáció francia orientációjú tagjaitól remélt segítséget továbbjutásához. E lengyelek, akik kapcsolatteremtésre alkalmas személynek találták Kováts Mihályt, szívesen fogadták, segítették és magyar földön át kívánták Franciaországba juttatni, mint lengyel kereskedőt. A bécsi udvar ügynökei azonban lengyel földön is folytatták Kováts Mihály megfigyelését, és a magyar határ átlépését követően 1761. május 10-én Késmárkon az ottani hatóságok őrizetbe vették, ahogyan erről előzetesen a bécsi kormányzervek intézkedtek. Lőcsén át Pozsonyba, majd Bécsbe szállították, ahol hosszadalmas eljárást folytattak le ellene.

A Kováts Mihály elleni eljárás iratanyagát *Póka-Pivny Aladár* (1881—1976) lelte fel 1934-ben a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban végzett kutatásai során. A teljes fennmaradt anyag a Staatsrat-Protokolle állagában, az 1762/I. jelzésű csomóban a 377. tételszám alatt a 237. skk. folián, továbbá az 1762/II. jelzetű csomóban az 1371. tételszám alatt a 779. skk. folián volt található. Sajnálatos módon a második világháború harcselekményei folyamán ez a teljes állag elpusztult, és a kutatás megismételhetetlen. *Póka-Pivny Aladár* szerencsére annak idején a teljes vonatkozó iratanyagot lemásolta, és az így fennmaradt. Tudományos hagyatéka részeként azután ez a Hadtörténelmi Levéltárba került,

ahol az itt közölt iratok az I/64—83. jelzet alatti, önálló fondként elhelyezett álagban az 1.6.6. és 1.6.10. jelű csomóban vannak. Póka-Pivny Aladár Kováts Mihályról írott tanulmányaiban, közleményeiben utalt erre a forráscsoportra, de az ebben levő iratokat az eredeti német nyelvről le sem fordította, és részleges közzétételükre sem gondolt.¹ Egyes iratok más példányban időközben előkerültek a bécsi Kriegsarchivban a Hofkriegsrat Justiz-Expeditionen állagából. Ezek a 752. csomóban a 421. skk. folión szereplő iratok teljes azonosságot mutatnak a Póka-Pivny Aladár által lemásoltakkal, így a csupán az ő másolatában fennmaradtak teljes hitelességéhez sem férhet semmi kétség.

A következőkben közölt forráscsoport nemcsak Kováts Mihály személye és a színes korrajz miatt érdemel figyelmet, hanem azért is, mert bennük a Habsburg-birodalom vezető testületei és személyiségei foglaltak állást a hétéves háború idején az akkoriban teljesen szokásos ellenséges hadiszolgálattal kapcsolatban és abban a kérdésben, hogy az ellenséges erők kötelékében az alattvaló foghat-e fegyvert az Isten akaratából fölötte uralkodó koronás fő ellen.

Az 1761. május 11-i első, még késmárki kihallgatása során, amelyet Jábróczy Norbert, a Szepesi Kamara tanácsosa vezetett, Kováts Mihály nyíltan közölte kilétét, porosz katonai múltjára vonatkozóan megadott minden kért információt, de egyáltalán nem volt hajlandó nyilatkozni lengyel és francia kapcsolatairól, még ezeknek a kapcsolatoknak a létét is minden módon igyekezett ellepleszni. Ugyanígy járt el 1761 június folyamán sorozatos pozsonyi kihallgatásai alkalmával is, amikor a Magyarországi Főhadparancsnokság Törzshadbírószági Hivatala folytatott ellene vizsgálatot. Anélkül, hogy itt most részleteznénk. annyit azonban fontosnak találunk kiemelni, hogy Kováts Mihály késmárki megjelenését Jábróczy Norbert május 11-i jelentésében így idézte fel: „*A tegnapi napon megjelent itt valami porosz katona, előkelő négyes fogaton, ezen kívül még négy pompás lovat is hozott magával.*” Késmárk városi magisztrátusának május 23-i jelentése még többet árul el: „*Velünk szomszédos és határos a Lengyel Királyság, és onnan borkereskedők gyakran szoktak nappal kísérettel jönni a városba. Nem másképpen jelent meg az említett őrnagy (hősünk ugyanis e rangbélinek állította magát — Z. J.) is, lengyel ruhába öltözve és szolgálkkal körülvéve. Kocsiját négy ló húzta, ruháinak jellege miatt a kapuőrök lengyel kereskedőnek nézték és vélték.*” E gyanús körülményektől, továbbá attól a tényről, hogy herceg Franciszek Bielinski (1688?—1766) lengyel koronamarsall útlevelét, továbbá gróf Heinrich Brühlnek, III. Ágost főminiszterének Xavér herceghez, az uralkodó francia szolgálatban állt fiához intézett ajánlólevelét találták nála, az eljárás során mindvégig eltekintettek. Mindenkor készpénznek vették Kováts Mihálynak késmárki kihallgatásakor közölt, bizonyára megtévesztő állítását: „*Megbávnva a hazám elleni küzdelmet és elhagyván a porosz tábort és zászlókat, hazámba térek vissza, a király kegyelméhez, és az ausztriai Bécsbe megyek, mivel vannak nálam a császári udvart érdeklő iratok.*” Jábróczy jelentésében csupán II. (Nagy) Frigyesnek hősünkhöz intézett kilenc leveléről tett említést. Jóval később, 1761. augusztus 25-én kelt a késmárki városi magisztrátusnak az a jegyzőkönyve, amely az Udvari Haditanács utasítására a Kováts Mihály érkeztekor vele volt málhákra vonatkozó vizsgálat eredményét tartalmazza. Ebben szerepel „*egy iratokkal és könyvekkel teli láda*”. Maga Kováts Mihály július 8-i kihallgatása során Pozsonyban azt a kiegészítő vallomást tette, hogy „*Késmárkon Mudrány Pál magyar nemesnél hátrahagyott egy lezárt ládát 86 darab térképpel*”. Mindezek jellegére vonatkozóan mindeddig sajná-

¹ Kováts Mihály egész életpályájának vázlatos ismertetését, a vonatkozó irodalom összefoglalását és Póka-Pivny Aladár személyének bemutatását lásd: *Zachar J.*: Kováts Mihály levele Benjamin Franklinnak, 1777. január 13. Hadtörténelmi Közlemények, 1979/2. 308. skk. o.

latos módon semmiféle adat sem bukkant fel.² Pedig talán éppen ezek adnának választ arra, miért nem vizsgálták a franciaországi úticéllal kapcsolatos vonatkozásokat.*

A Kováts Mihály addigi kihallgatásai alapján és az egyes állításaival kapcsolatos pozitív bizonyítási eljárás következtében született állásfoglalást, amelynek eredetije eddig még nem került elő, és amelyet gróf Pálffy Lipót tábornagy, magyarországi főhadparancsnok Bécsbe továbbított, így foglalta össze az Udvari Haditanácsnál készült feljegyzés:

„A Törzshadbírószági Hivatal a mellékelt ügyiratról felterjesztett, jóváhagyandó jelentésében csak annyit említett, hogy tekintetbe kell venni, miszerint Kováts porosz szolgálatban és a megtörtént harccselekményekben állandóan hasznosította magát, így Kleist³ ezredes parancsnoksága alatt a Cseh Királyságba és Osseg rendházába való betörés⁴ alkalmával is jelen volt, kivéve azt az időt, amikor a fosztogatás folyt. Nem kevésbé ismételt hasznosította magát hadisarcok behajtására, következésképpen Ő Császári-Királyi Felsege és szövetségesei kárára. Ezenkívül tudott az avokációkról,⁵ mégis mostanáig ellenséges szolgálatban maradt. Így nem lehet kétséges, hogy az említett császári-királyi avokációk szigorúságával büntetendő lenne.⁶ De másrészt megfontolandó, hogy Kováts Lublóban a harmincadosnál, ahol a kitűzött kegyelmi pátenst⁷ meglátta, ellenségtől átlépettként jelentkezett. Megfontolandó, hogy Osseg rendházának apátja a beérkezett írás szerint megerősíti, miszerint a megtörtént fosztogatásnál Kováts nem volt jelen, jelenlétekor is inkább barátságosnak, mintsem ellenségesnek mutatkozott.⁸ Megfontolandó továbbá, hogy Kováts a háborút megelőzően Nagy Márton Hadik-ezredbeli hadnagy és Kampfmüller császári-királyi gyóntatótya tanúsítványa szerint arra törekedett, hogy megváljon a porosz szolgálatból.⁹ És végül gróf Batthyány nádor írása szerint

2 Ezeknek a kihallgatási jegyzőkönyveknek a közlésétől és a pontos forráshivatkozásaiktól ezúttal eltekintünk, mivel teljes terjedelemben megjelenek *Póka-Pivny A.—Zachar J.*: Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse, Kováts Mihály ezredes. Budapest, 1982. című mű lapjain (12. skk. o.).

3 Kleist, Friedrich Wilhelm Gottfried Arnd von (1724—1767), Székely-huszárezredbeli porosz tiszt, aki 1758-tól, Székely Mihály vezérőrnagyi kinevezése és magasabb beosztásba helyezése következtében e kötelek élén állt, később maga is Nagy Frigyes híres huszártábornoka lett.

4 Az 1759. november 17-én és 18-án a nyugat-csehországi határmenti Osseg kolostorában elkövetett, még a korabeliek közül is kirívó porosz atrocitások középték a vizsgálat legfontosabb kérdését. A porosz területre való Habsburg-betörés és ottani hadisarc-szedés megtorlására ugyanis a porosz uralkodó elrendelte a határ menti osztrák hadiraktárak kifosztását és lerombolását, továbbá az ottani cseh települések megsarcolását. Ezt az erre kijelölt alakulatok különös kegyetlenséggel hajtották végre. Több más szabadcsapathoz hasonlóan Kováts Mihály szabad huszárszvadronját is beosztották a megtorló csoportosításba. Hősiünk azonban az elővdben tevékenykedett, a tényleges fosztogatásokban nem vett részt. Ossegből is továbbvonult a főerők beérkezétek. Az ottani atrocitásokat a Collignon szabad gyalogzászlóalj követte el, és a huszárok közül azokba csak Wallis kapitány szvadronja kapcsolódott be a Kleist-huszárezred kötelekéből.

5 Az osztrák örökösödési háború alatt, tehát hadiállapotban történt idegen szolgálatvállalás tilalmát tartalmazó 1744. április 14-i, a korábban porosz szolgálatot vállaltakat hazarendelő 1744. szeptember 28-i, az azokat megismétlő és felségárulási perrel fenyegető 1747. január 25-i, majd a továbbiakban ugyanilyen tartalommal időről-időre újra kibocsátásra kerülő uralkodói pátenseknek a tartalmuk miatti korabeli szóhasználattal való egyszerű megnevezése.

6 Vagyis tulajdonképpen felségárulási pert kellene ellene lefolytatni, amely a szokásos fő- és jószágvesztési ítéletet eredményezné.

7 A hétéves háborúban ismét időről-időre kiadott, az ellenséges hadiszolgálatban állókat hazarendelő, ellenkező esetben felségárulási pert kilátásba helyező pátensek, amelyek azonban a korábbiaktól annyiban eltérnek, hogy bizonyos határidőn belüli visszatérés esetén teljes amnesztiát ígérnek. Az utolsó, az ügy szempontjából mérvado uralkodói nyílt parancs 1761. február 15-én kelt.

8 Cajetan Bazina apátnak az 1761. augusztus 17-i levele mindaddig nem került elő. Az ossegi cisztercita kolostor élén álló rendháziönök egy másik feljegyzés szerint azt közölte a Kováts-ügyet vizsgáló katonai hatóságokkal, hogy „Kováts, ahogyan neki az ideiglenes apát és más papok hírtől adták, a fosztogatás napján, vagyis 17-én, reggel négy órakor elvonult, ennek következtében abban nem vett részt. Különben is inkább barátságosnak, mintsem ellenségesnek mutatkozott, titokban mindazt közölte a papokkal, ami később valóban megtörtént.” Megjegyzendő, hogy az apát az esemény idején távol volt. Ezért tévedett hősiünk elvonulásával kapcsolatosan. Az valójában 18-án hajnalban következett be, 17-én alakulatával csak környékbei felderítő portyára indult és még visszatért a kolostorba. Ott addigra már megkezdődött a fosztogatás. Erről korábbi kihallgatásai során őszintén beszélt Kováts Mihály, még ezt is hozzátette: „Nem akarja kétségbe vonni, hogy amikor hallotta, hogy a legénység a miseruhákról letépett sok gyöngyöt, szándékában állt azokból felkutatni és eladni, mégis túl későn érkezett.” Ártatlanságához így nem férhet kétség.

9 A korábban porosz szolgálatban állt Nagy Márton hadnagyot 1753-ban elbocsátották, és hazatért. Általa kívánt Habsburg-szolgálatba lépésének lehetőségéről tájékozódni az addig vele együtt szolgált Kováts Mihály, aki 1752-ben magasabb rangot remélt a kornétásnál, és így csatlódott porosz szolgálatában. Kihallgatása során Pozsonyban nyíltan közölte, hogy Kampfmüller bécsi jelkésztől azt kérte, „találjon utat-módot arra, hogy megfelelő módon császári-királyi

1746-ban, amikor a jász-kun ezred, amelyben kornétásként szolgált, az országba bevonult, valóban jelen volt.¹⁰ Így Kovátsnál az említett Törzshadbírószági Hivatal véleménye szerint az avokációkban szereplő büntetéstől¹¹ eltekintendő lenne, mégis a jelen háború végéig a közbiztonság érdekében könnyű várfogságban kellene tartani, tartását pedig a nála talált és elkobzott, továbbá a jövőben befolyó pénzből lenne érdekünk biztosítani.”

Ez a feljegyzés nagyon határozottan körvonalazza, mennyire jóindulattal kezelték a Magyarországi Főhadparancsnokságon Kováts Mihály ügyét. A Bécsbe küldött jelentésben rögzítették a tagadhatatlan tényeket, a porosz hadiszolgálatot, a Habsburg-birodalom területén történt bevetést. Ugyanakkor a Kováts Mihály által kihallgatásai során felhozott enyhítő körülményeket a lefolytatott vizsgálat alapján megerősítettnek látván, azokat emelték ki. A vizsgálat szempontjából legfontosabb kérdéssel, miszerint milyen körülmények között került Kováts Mihály ellenséges hadiszolgálatba, Pozsonyban egyáltalán nem foglalkoztak. A kor viszonyai között az idegen szolgálatot természetes dolognak tartották, ennek vállalását így érdektelen körülménynek vélhették az ügyvel foglalkozó hivatalnokok. A Bécsből érkezett előzetes instrukció szerint egyébként is a vizsgálatnak elsődlegesen arra kellett irányulnia, hogy „ez a Kováts nem Kleist ezredes segítő- és rablótársa volt-e, és különösen, hogy jelen volt-e az 1759. november 17-én és 18-án a csehországi Osseg kolostorában elkövetett embertelen és istenkáromló tetteknél”. Ez alól pedig éppen az oszei apát tisztázta Kováts Mihályt. Így válik érthetővé e rendkívül enyhe hangvétel és a büntetéstől való eltekintés indítványozása. A háború alatti őrizetben tartás teljesen szokásos intézkedés volt ellenséges hadiszolgálatban állt visszatérőkkel szemben.

Az Udvari Haditanács e kérdés vizsgálatára kijelölt Igazságügyi Kollégiuma nem fogadta el a Magyarországi Főhadparancsnokság Törzshadbírószági Hivatalának állásfoglalását. Több kérdés tisztázására pótlólagosan kiegészítő vizsgálatot rendelt el.¹²

Ezek megtörténte után 1762. február 5-én kelt a Kováts-ügyet vizsgáló alkalmi kollégium referensének, egy bizonyos Schmelte nevű hivatalnoknak¹³ a jelentése. Ez a következőképpen hangzik:

„A következő, semmiképpen sem elhibázott véleményből fakad, hogy a Törzshadbírószági Hivatal által megfogalmazott vélemény túlságosan felületes és egyáltalán nem állja meg a helyét.

1. Már maga a mellékelt kihallgatási jegyzőkönyv is bizonyítja, milyen sokféle, mértékfeletti és fontos szolgálatokat teljesített Kováts Mihály minden körülmények között és minden alkalommal ebben a még folyó háborúban a porosz királynak, oly drágának tartott kötelessége és köteles hűsége mellőzésével, ebből következően a lelkiismeret, a becsület és a tekintély ellenében.

A vizsgálat során maga Kováts vallotta be több alkalommal, miszerint részt

szolgálatba kerülhessen”. Ma még nem tisztázott, hogy közbenjárásra miért ezt a bécsi udvari gyóntatót igyekezett megnyerni. E két személy mindenesetre a Hadik-huszárezred parancsnokának, Sprung ezredesnek 1761. szeptember 13-i jelentése szerint igazolta hősünekke ezirányú állítását.

10 Vagyis gróf Batthyány Lajos (1696—1765) nádor, aki csak 1751 óta töltötte be ezt a méltóságot, az ezzel járó jász-kun főkapitányi minőségében 1761 szeptemberében igazolta, hogy Kováts Mihály kornétásként az 1745-ben felállított, a szászországi hadszíntéren a poroszok ellen bevetett, majd a békekötés után 1746-ban hazarendelt és felfogatott jász-kun szabad huszárezredben szolgált, alakulatával ténylegesen hazatért. Ez egyúttal annak közvetett bizonyítéka is volt, hogy hősünek nem hadiállapotban, hanem a poroszokkal kötött béke utáni időben vállalta a fegyveres szolgálatot a poroszoknál. Ez pedig döntő érv volt, hogy esetében ezért nem alkalmazható a felségárulási per.

11 Vagyis a fő- és jószágvesztéstől.

12 Rendkívül sajnálatos módon a bizonyítási eljárás iratai mindeddig nem kerültek elő.

13 E személyről egyelőre bővebb információkkal nem rendelkezőnk.

vett minden akcióban és komolyabb harccselekményben, ilyen és más alkalmakkor az elővédet vezette, amikor a két hadsereg egymással szemben állt, állandóan a császári-királyi csapatok állásainak felderítésére és szándékainak kifürkészésére törekedett, és erről mindenkor a királynak tett jelentést. Továbbá maga ismerte be, hogy a részben a királytól, részben előjáróitól kapott különleges parancsokat a legpontosabban végrehajtotta, hadifoglyokat szállított, a takarmányszállítmányokat és a málhákat fedezte és biztosította, az ellenséges hadseregnek szükséges élelmet megszerezte, tetemes hadisarcokat hajtott be és szállított meghatározott helyre, saját számítása szerint készpénzben 170 000 talért, továbbá magával hurcolt számos túszt a követelés teljesítése érdekében. Minderre általában és külön-külön mindig azért vállalkozott, hogy a porosz hadsereg és a porosz szolgálat támogatására, előnyére és hasznára, a császári-királyi hadsereg és szolgálat akadályozására, hátrányára és kárára lehessen és szolgálhasson.

2. Nem hagyható figyelmen kívül, miszerint Kovátsot a porosz király iránti heves ügybuzgalma odáig vezette el, hogy készen állt, ha a kolini akció¹⁴ a király javára végződött volna, a hódoltató pátensek kihirdetésére, és már előre különböző helységeken a helyi lakosoknak mindenféle veszélyes és hízlgő nézetek révén ennek előkészítésére törekedett.

3. Nem kétséges, hogy valamennyi katonai és polgári büntetőtörvény tanúsága szerint a fenti és ezekhez hasonló további terhelő hazaáruló tevékenységeivel és rendkívüli, nem könnyen megbocsátható vétkeivel közvetlenül felségsértés, sőt hazaárulás bűnében vétkes. Sőt több terheli: Gyakori és gonosz módon elkövetett bűncselekmények, amelyekért annál inkább vádolható és amelyekért annál nagyobb felelősség terheli, mivel az azokból fakadó felelősséget és ezek förtelmességét teljes mértékben belátta.

Ez utóbbit megerősíti Kováts saját kijelentése, miszerint bár olvasta az újságokban az avokációkat, és ebből következően felismerte, hogy kötelessége lenne kivonni magát a porosz szolgálatból, mégis szándékosan és konokul megmaradt ebben a szolgálatban, sőt minden esetben még a korábbinál is buzgóbbnak mutatkozott.

4. Bár Kováts azzal igyekszik szépíteni ezt az átlépését, hogy az avokációk tudomásul vételét követően azonnal írásban fordult ezredeséhez, Székelyhez,¹⁵ akinek benyújtotta lemondását, de ezt nem nyerte el, és bizonyosságul a levelezésében megtalált és a nevezett ezredeshez intézett írásra hivatkozik, továbbá arra, hogy félelemtől eltöltve maradt meg az ellenséges szolgálatban. De ez a kifogás nyilvánvalóan teljesen téves alapon nyugszik, és ebben megátalkodott, büntetendő álnokság rejtőzik. Ez abból világlik ki, miszerint Kováts, kihallgatásának bizonyossága szerint, több alkalommal maga állította, hogy mind a háború kitörésekor, mind annak folyamán különböző alkalmak adódtak, amikor elhagyhatta volna a porosz szolgálatot, ha az elfogástól való félelem ettől nem tartotta volna vissza. Hogy ezzel szemben milyen merő kifogás az elfogástól való félelem, az többek között abból is következik, ha megvizsgáljuk azokat a körülményeket, amelyek között Kováts szolgálatteljesítése idején volt. Kováts

14 A csehországi 1757-es hadműveletekből kiemelkedő június 18-i csatáról van szó, amelyre a porosz seregeknek Prágáig való előrenyomulása, a prágai csata sikeres megvívása, a cseh főváros porosz körülkerítése után került sor. Minden porosz remény ellenére ebben a főerővel vívott összecsapásban a Daun tábornagy vezette Habsburg-csoportosítás aratott teljes diadalt. Ez pedig azt eredményezte, hogy II. Frigyes Csehország hódoltatása helyett seregeivel kénytelen volt kiűriteni ezt a területet.

15 Az önálló huszárezred élén tevékenykedő, fiatal korától porosz szolgálatban állt Székely Mihály (1703—1768?), a későbbi neves huszártábornok volt ekkor hősünk parancsnoka. Neki címzett volt a valóban megtalált lemondólevel, de erősen kérdéses, hogy 1757-ben keletkezett eredeti iratmásolatról volt-e szó. A pontosabb keltezés nem ismert. Amennyiben február 6. előtti lenne, akkor még érthető és elfogadható magyarázatot ad, hogy az évek óta kornetási rangban szolgáló hősünk, megkeseredetten, valóban megválni kívánt elismerés nélkül maradt szolgálatától. Azon a napon azonban ezredében másodhadnaggyá léptette elő II. Frigyes, és akkor már nem valószínű, hogy elpályázott volna, hiszen további elismeréseket is várhatott.

állandóan az elővédet vezette, és a felderítések, járőrözések során naponta beleütközött a császári-királyi előőrsökbe, kiküldönített és külön osztag élén rendelték Csehországba, Sziléziába, Szászországba, azután a Római Birodalomba,¹⁶ vagyis százsoroson alkalma nyílt az átszökésre, az ellenséges kötelékek előtti megadásra, ha ezt egyébként komolyan gondolta volna. Ha végül Kováts ott talált kiutat, ahol mindenki ellenszenvvel volt iránta, és ahol a királytól kért szabadságolása miatt tarthatott a rá irányuló figyelemtől, és nem ott, ahol senki sem figyelt arra, eltűnt-e, így

5. a Kováts által mentségül felhozott, elfogástól való félelem, miként a Székely ezredestől állítólag kért és el nem nyert elbocsátás, csupán kitalált és lát-szólagos mentségül kieszel dolog. Egészen könnyen megítélhető, hogy Kováts ezt a kérvényt tudatosan és azzal a szándékkal tette többi levele közé, hogy fog-ságba esésekor, vagy más úton való elfogásakor ezzel igazolja magát, miszerint el akarta hagyni a porosz szolgálatot, de erőszakkal visszatartották.

Ez a feltételezés nem üres előítéletből fakad, hanem a maga módján Kováts saját vallomásán alapul. Jól megfontolt feltételezés, mivel Kováts az említett, nála talált kérelmet a Székely ezredesnek átnyújtott eredetiről készített másolatnak adja ki. Ha azonban az állítólagos másolatot jól megvizsgáljuk, kiderül, hogy ez nemcsak folyamatosan írt, hanem a legkisebb javítást vagy törlést sem tartalmazza, sokkal inkább ez az eredeti, amelyet Kováts a fent mondott céllal fogalmazott meg és helyezett el írásai között anélkül, hogy azt Székely ezredes látta volna.

Egyébként, ha ez az írás valóban Székely ezredes kezébe került is, egyáltalán nem erre a célra szolgált, hanem sokkal inkább panaszképpen. Megtekintve, a tartalma egészen világosan tanúsítja, hogy Kováts oly hosszú idő után bekövetkezett kornétási előléptetését panaszolja,¹⁷ és erre, nem pedig a hozzá került avokációkra tekintettel óhajtotta elbocsátását, következképpen az nem császári-királyi alattvalói kötelezettségéből fakadt. Ez a valós, lényegi oka, amiért Kováts oly sok éven át, különösen a jelen háborúban megmaradt porosz szolgálatban, és csak a legutóbbi időben kérte elbocsátását.

6. Egészen nyilvánvaló, hogy különösen a kitört háború kezdetén számításba vette azt a lehetőséget, hogy tekintélyes mennyiségű készpénzt szerezzen, majd pedig így szerzett vagyonát biztonságba helyezze.¹⁸ Előbbi tanúsítja a nála részben készpénzben, részben váltóban talált 33—34 000 tallér összeg.¹⁹ Itt legyen szabad megjegyezni, hogy minden ismert körülmény szerint Kováts pénzsóvársága ezzel nem csillapodott, hanem sokkal magasabbra csapott volna, ha különböző pénzszarolások alkalmával nem került volna viszályba Kleist ezredessel, és a király maga nem vetette volna szemére meggazdagodását.²⁰ Utóbbi, vagyis újra és újra előteremtett vagyonának biztonságba helyezése, csalhatat-

16 Vagyis a Német-római Birodalomba, amelynek további kisebb-nagyobb tagállamai a Habsburg-birodalom által kovácsolt poroszellenes koalíciók részesei voltak.

17 Ez a közlés ismét arra enged következtetni, hogy a lemondólevél talán mégis eredeti lehetett. Ellenőrzésre ma már sajnos nincs mód, mert nem került elő az eddigi kutatások során. Ha azonban hősünk alacsony rangjára panaszkodott, akkor ez kifejezte akkori lelkiállását. Már 1752-ben a francia szolgálatból érkezett Kováts Mihály a kornétásnál magasabb rangban reménykedett, bizonyára némi túlzással azt állította, hogy „obster Székely invitálta a prussus szolgálatyára kapitányságra”. Hosszú katonai szolgálata miatt később még több joggal panaszolhatta alacsony tisztí rangját.

18 Ez teljesen hipotetikus, goszokdó megállapítás. Egyébként a referens által ismert tények önkényes csoportosításával és a formális logika alkalmazásával levont teljesen téves és rosszindulatú következtetéseivel ezúttal nincs módunkban elemző módon foglalkozni.

19 Ezen összeg nagy része a II. Frigyes által az egyes hadjáratok során juttatott és félretett jutalompenz volt.

20 Teljesen téves beállítás. A porosz hadsereg által megszállt német-római birodalmi területeken behajtható hadisarc összegszerűsége körül nézeteltérés volt az alacsonyabb összegekkel megelégedő Kováts és a mindig többet követelő Kleist között. Kleist gyanúsította Kovátsot, hogy nem minden hadisarc-összeget továbbít neki, az előljárójának, ezért titokban a megszállt helyiségekben vizsgálatot folytatott. Ez egyértelműen azt igazolta, hogy hősünk nem a maga zsebébe szedte el összegeket, hanem megkímélte a megsarcolt településeket. Kettőjük kapcsolatát végül az a tény mérgeztette el teljesen, hogy a Kováts által behajtott összegekből Kleist nem továbbított 50 000 birodalmi tallért a legfelsőbb hadipénztárhoz, hanem ezt minden igazoló jelentés nélkül közvetlenül ezrede fejlesztésére felhasználta. „Kováts

lanul következik mind abból a túlzott gondoskodásból, amellyel Kováts készpénzét titokban tartotta, mind abból a sokirányú fáradozásból, amelyet Lengyelországban azért folytatott, hogy azt minden lehetséges módon magához vegye.

A király fent idézett megnyilatkozásából már világossá vált Kováts számára, hogy vizsgálat fenyegeti, ha békekötésre kerül sor, amelyet már közelinek hitt. Ez vagyona elvesztésével fenyegette, ezért személye mellett azt is időben biztonságba kívánta helyezni. Nem az állítólagos hűség és kötelesség, nem az elkövetett hibák felismerése és az abból fakadó megbánás volt elsőkésének a hajtóereje, hanem az a kívánsága, hogy összeszedett vagyonát bizton tudja, ez vonta maga után ottani szolgálatának elhagyását.

7. Hogy azonban Kováts azonnal kezdetben itteni szolgálatba vagy országba szándékozott volna visszatérni, ez annál inkább ellentmond a valóságnak, mivel Brühl grófnak²¹ nála felnyitlatlanul megtalált és Xavér herceg²² Ő Királyi Fennségéhez intézett írása közvetlenül az ellenkezőjét tanúsítja, szavai szerint »Kováts a francia király seregeiben kívánna szolgálatot vállalni«, és ezért Brühl gróf a herceget közbenjárásra kérte. És a világos tartalommal szemben semmi esetre sem hallgatható meg Kováts üres kifogása, hogy Brühl gróf nem helyesen értette meg az ő szándékát. Ellentmond a józan észnek, hogy egy miniszter, egy ilyen emelkedett személyiség valamit rendkívüli körülmények között, szokatlan kifejezésekkel előadjon, vagy valakiért szót emeljen, amire az utóbbi ne gondolt volna. A kapott ajánlólevél következtében Kováts biztosan arra vette volna útját, ha egy lovaskapitány Lengyelországban nem adta volna tudtára, hogy minden császári-királyi országban és tartományban közkegyelmet hirdettek.

8. Ebből az a további következtetés adódik, ha Kovátsnak mindjárt kezdetben komolyan szándékában állt volna, hogy a császári-királyi államokba térjen vissza, és nem rettentették volna sokkal inkább vissza a király által említett, elkövetett szörnyű bűntettek, porosz szolgálata elhagyása után azonnal, amint Lengyelországban Varsóba ért, ahogyan kötelessége lett volna, jelentkezett volna az ottani császári-királyi követnél, elmondta volna neki körülményeit, sőt kért volna erről tanúsítványt, és kérte volna továbbsegítését. Mennyire nem állt Kovátsnak szándékában császári-királyi ország vagy tartomány területére lépni, ha nem a mondott helyhez fordult, hanem ahhoz, amelynek ajánlása révén más idegen szolgálatba remélt eljutni.

Kováts mindezt túlságosan is jól felismerte, és ezért kihallgatása során sem kísérelte meg tagadni, hogy e tekintetben durva hibát követett el.

9. Ennek következtében a Törzshadbírószági Hivatal véleményében a Kováts bűnének enyhítésére felhozott vonatkozó körülményeket a legkevésbé sem lehet tekintetbe venni. És pedig nem lehet tekintetbe venni az elsőt, hogy Kováts Lublón Vítális ottani harmincadosnál porosz szókevényként jelentkezett, és másolatot vett a kegyelmi pátensről. Jól megfontolva, sem Lubló, sem az ottani harmincados nem a megfelelő hely és személy, ahol és akinél Kovátsnak jelentkeznie kellett volna, hanem a fenti módon azt már azonnal Lengyelországban, Varsóban kellett volna a császári-királyi követnél megtennie. Ha valóban érde-

buszárkapitány beküldetlen hadisarca" ügyében 1760. március 16-án valóban porosz vizsgálat indult. Ez azonban 1760. december 13-án teljes egyértelműséggel, hősi szerepének tisztázásával, Kleist ezredes szabálysértő eljárásának elmarasztalásával zárult le. Így nemcsak ez a fejtegetés, hanem a pénzügyekkel kapcsolatos továbbiak sem állják meg a helyüket.

21. Gróf Heinrich von Brühl (1700—1763), a III. Ágost néven uralkodó lengyel király és ugyanakkor II. Frigyes Ágost néven szász választófejedelem teljhatalmú főminisztere.

22. III. Ágost lengyel király 1730—1805 között élt másodszületett fia, aki a katonai pályát választotta, és ebben az időben gróf Lusace néven altábornagyi rangban a francia hadsereg kötelékében teljesített hadiszolgálatot.

met kívánt volna kovácsolni elsőkétségéből, neki kellett volna elmondania szándékát. Abban az esetben, ha az állítólagos kegyelemmel kívánt volna élni, nyilvánvalóan és kötelességszerűen Késmárkra való belépése után azonnal az ottani előjárásnál és az akkor ott jelenlevő udvari bizottságnál kellett volna jelentkeznie, nem pedig kívárni, amíg elfogják és törvényesen kihallgatják. Egyáltalán azonban, ha az említett 1761. február 15-i kegyelmi pápens valódi tartalmát megtekintjük, kiderül, hogy a büntetés elengedése és a kegy kinyilvánítása csupán azokra a szökevényekre terjed ki, akik a császári-királyi ezredekot hagyták el esküszegő módon, majd pedig egyik vagy másik ezredbe ismét önként beálltak.

Kováts kihallgatása során állandóan tagadta, hogy császári-királyi szolgálatból szökött el, és ezzel maga is felfogta, hogy ez a kegyelmi pápens nem közvetlenül szolgál javára, hanem ebből sokkal inkább azt igyekszik levezetni, hogy őt, mint porosz dezertőrt, aki elhagyta az ellenséges szolgálatot, a legkegyesebb jóakarattal részesítheti a büntetésnek a pápensben tartalmazott elengedésében. Hogy azonban ilyen hűtlen, hazaáruló bűnökkel ennyire terhelt gonosztevő megérdemel-e ilyen rendkívüli kegyet, azt nem nehéz mérlegelni. Annyi bizonyos, hogy az említett kegyelmi pápensből, amelyet csupán az ezredekotől elszökött és ismét visszatért legénységgel kapcsolatban tették közzé, Kovátsnak, mint aki nem számíthatja magát ezek közé, nincs joga a pápensben jelzett kegyhez.

Nem lehet tekintetbe venni a második körülményt sem, hogy az ottani apát beérkezett írása szerint Kováts nem volt jelen Osseg rendházának kifosztásánál és meggyalázásánál, hanem jelenlétekor sokkal inkább barátságosnak, mintsem ellenségesnek mutatkozott. Kováts ugyanis maga ismerte be, hogy az elővéddel elsőként nyomult be ebbe a helységbe, ezzel pedig alapot teremtett azokhoz a vállalkozásokhoz, amelyek ezután bekövetkeztek, maga pedig teljesen nyilvánvalóan azzal a szándékkal nyomult tovább előre, nehogy a hátrahagyott osztágon a császári-királyi csapatok rajtaüssenek és megzavarják azt szándékolt vállalkozásában. Sőt a maga módján ez a hallatlanul megbotránkozató eljárás már Kováts jelenlétében megkezdődött, amennyiben már akkor, saját vallomása szerint, a templomot és a kriptát az ő bevonásával kinyitották, mépedig az elrejtettnek vélt pénz miatt, sőt a holttesteket sem kímélték.²³ Ezzel szemben tehát a beérkezett tanúsítvány annál kevésbé vehető figyelembe, mivel tudott dolog, hogy bűnügyi eljárásokban egyetlen egyházi tanúsítványnak sem adható teljes hitel, mivel ezeket a bizonyítványokat minden alkalommal a vádlott javára nyújtják be, ellenkező esetben kihágás miatt aggódnának. Sőt jelen esetben annál kevésbé tartható bizonyító erejűnek a nevezett tanúsítvány, mivel tartalma szerint Kováts azon a bizonyos napon, amikor a fosztogatás bekövetkezett, reggel négy órakor elvonult osztagával a helységből, utóbbi azonban vallomásában arra célzott és emellett tartott ki, hogy már előző nap Brűxbe nyomult előre. Ez a nyilvánvaló ellentmondás nemcsak a többször említett tanúsítványt érvényteleníti, hanem sokkal inkább azt a nem megalapozatlan feltételezést vonja maga után, hogy Kováts maga jelen volt a fosztogatásnál.

Nem lehet tekintetbe venni a harmadik körülményt sem, vagyis a Nagy Márton hadnaggyal folytatott kihallgatást, amely szerint Kovátsnak már a jelen háború előtt szándékában volt megválni a porosz szolgálatától, mivel ha az em-

²³ A helyi lakosok ugyanis azt állították a porosz alakulatok megjelenésekor, hogy a szerzetesek rendkívüli összeharásolt összegeket rejtettek el koporsókban a kriptákban. Erről a tényről Kováts Mihály is szólt kihallgatásai során. Azt is közölte, hogy jelen volt a pénzkereséskor, de koporsókban elrejtett pénzre nem bukkantak. A továbbiakban azonban a referens ebből a tényből logikátlanul vezet le, miszerint magánál a fosztogatásnál is jelen lett volna hősünk. Arra érdemben csak másnap került sor, amikor ő már továbbment alakulatával a következő, megsarcolásra kijelölt helységbe, Brűxbe.

lített kihallgatást, valamint a császári-királyi gyóntatóatyja által nyújtott felvilágosítást jobban szemügyre vesszük, sokkal inkább az következik, hogy ezek Kovátsra, ha nem is közvetlenül, de közvetve, nyilvánvalóan terhelők.

Nagy Márton említett kihallgatása során saját szavaival arra hivatkozott, hogy Kováts az ő elutazásakor, amennyire emlékezni tud, átadott neki egy, a már többször idézett császári-királyi gyóntatóatyához intézett levelet, egyúttal szóban értésére adta, hogy abban a legmagasabb kegyért folyamodik, és annak elnyerése után haza kívánna térni. A többször említett császári-királyi gyóntatóatyja pedig megerősíti, hogy a beérkezett levélben valami hasonlót olvasott.

Ezeknek a kijelentéseknek a tartalma tehát nyilvánvalóan azt vonja maga után, hogy Kováts vagy magától, kényszerítés nélkül lépett porosz szolgálatba, vagy legalábbis önként maradt meg abban. Az első abból vezethető le, miszerint Kováts kényszerű ott-tartása esetén nem lett volna szükséges, hogy Ő Császári-Királyi Apostoli Felségéhez folyamodjék kegyelemért és azt kívárja. Utóbbi, vagyis, hogy a porosz szolgálatból való kilépés Kováts tetszésétől függött, abból következik, miszerint különben nem ígérhette volna meg, hogy a kegyelem elnyerése után vissza kívánna térni. És habár Kováts egészen más tartalmat tulajdonít levelének, mégis helyes az az állítás, hogy Nagy Márton fent idézett vallomásából Kováts számára a legcsekélyebb enyhítő körülmény sem származik.

Nem lehet tekintetbe venni a negyedik körülményt sem, hogy gróf Batthyány nádor beérkezett értesítése szerint Kováts az ezredével bevonult az országba, következésképpen nem lépett már az előző háborúban porosz szolgálatba. Ez alapján csupán nem szaporodik vagy nagyobbodik a bűne, de ebben semmiképpen sem látható enyhítő körülmény.

11.²⁴ Jelen bűnügyi eljárásban sem az a kérdés, ahogyan a Törzshadbírószági Hivatal véli, hogy az avokációkban az alattvalónak pusztá kintmaradására előírt vagyonelkobzási büntetés helyénvaló-e vagy sem, bár Kováts kétségtelenül némi belátással az ellenséges szolgálatban való szándékos megmaradásával ezt kiérdekelte, hanem sokkal inkább az a megfontolás tárgya, hogy az elkövetett egészen rendkívüli bűncselekményekre tekintettel hadijogot kell-e alkalmazni, és érett megfontolás után érvényesíteni kell-e az e perben szereplő körülményeket.

És nekem, referensnek, az a legkevésbé sem rejtett véleményem, hogy Kováts ellen mindenesetre a hadijogot kell alkalmazni, valamennyi irat tanulmányozása után ítéletet kell hozni, ezt a tárgyalat iratokkal együtt legfelsőbb betekintésre át kell adni, és azután Ő Császári-Királyi Apostoli Felségének többszörös előterjesztést kell tenni. Ennek az lenne a tárgya, hogy több nyomós ok miatt, azokból kiindulva és a Kovátsot terhelő bűnök miatt, vagyona elkobása mellett életfogytiglanig szigorított fogházban lenne tartandó, mivel szabadon engedésekor semmi jó, csak mindenféle gonosz cselekedet lenne várható.

Ami ezzel szemben készpénzvagyonát illeti, amelyet maga helyezett el Lipcsében a fent említett gyógyszerésznél, azután egy nemesembernél,²⁵ úgy vélem, hogy annak megszerzésére egyéb adódó körülményekig, nevezetesen a mondott tartományok kiűritéséig vagy a béke bekövetkeztéig várni kellene, mivel a

24 Tollhibából fakadóan szerepel e referátumban itt a 11. pont, logikusan a 10. következne.

25 Kováts Mihálynak valóban volt 16 430 birodalmi tallér követelése a ipcsői Gottlieb Gallisch gyógyszerésztől és kereskedőtől, továbbá egy váltója 700 birodalmi tallérról egy von Böck nevű, mannsfeldi illetőségű volt porosz kapitánytól, aki Folgstädt nevű birtokára vonult vissza gazdálkodni. Utóbbi valószínűleg bajtársa lehetett. Az előbbit pedig bizalmasának tekinthetjük, mert a hétéves háború folyamán folyamatosan nála helyezte el a hadizsákmányként birtokába került ingóságokat is. Ezeket később, visszaperelve ezeket, így sorolta fel: „egy tucat ezüst evőkanál, egy tucat ezüst kés és villa, egy ezüst merőkanál, egy arany kupa, egy tucat ezüst kupa, 3000 birodalmi tallér értékű arany és ezüst érme, nyolc nagy ezüst gyertyatartó.” Ez a felsorolás is azt jelzi, mennyire nem egyéni meggazdagodását kereste katonai pályafutása során, egyértelműen szerénynek minősíthetjük a birtokába került hadizsákmányt.

Kováts által indítványozott mód²⁶ ennek megszerzésére nem látszik tanácsosnak. És azután Ő Császári-Királyi Apostoli Felsője legfelsőbb rendelkezésétől fog függeni, hogy a kincstárt illető említett készpénzvagyont mire hasznosítják. Schmelte referens s. k.”

A bécsi referens, a pozsonyi hivatalnokokkal homlokegyenest ellenkezően, teljes rosszindulattal kezelte Kováts Mihály ügyét. Az ellenséges hadiszolgálatból fakadó kötelességek teljesítését egyértelműen felségsértésnek és hazárulásnak minősítette. Enyhítő körülmények helyett súlyosbítókat keresett. Ilyennek vélte, hogy Kováts Mihály nem szökött el a porosz szolgálatból a háború korai szakaszában. A kihallgatott ezzel kapcsolatos védekezését nem fogadta el, sőt eleve álnokságot, megtévesztő szándékot feltételezett. Ugyanígy nem fogadta el a ténylegesen bekövetkezett elszökéssel kapcsolatban a hazatérési szándékot. Mindezek alapján indítványozta a rendkívül súlyos életfogytiglani börtönbüntetést és a teljes vagyonekzobzást. Bár eleve erős elfogultsággal kezelte az ügyet, Schmelte mégis felismert néhány figyelemre méltó vonást az ügyben. Így helyesen látta meg, hogy Kováts Mihály kezdetben nem kívánt szabadulni a porosz szolgálatból, sőt önként vállalt pályáján lelkesen teljesítette feladatait. Terhessé csupán a megszállt területeken való hadisarcszedés vált számára. Végül valóban nem szülőföldjére, és különösen nem Habsburg-szolgálatba kívánt visszatérni, hanem a franciákhoz igyekezett volna. E felismerések után meglepetést okoz, hogy a referens mégis készpénznek vette, mintha Kováts Mihály lengyel földön meggondolta volna magát, és végül is a hazatérés mellett döntött volna. Ugyanígy feltűnő, hogy a nyilvánvaló lengyel kapcsolatok kérdését fel sem vetette.

A Kováts-ügy vizsgálatára az Udvari Haditanácstól kirendelt Igazságügyi Kollégium többi tagjának véleménye nem maradt fenn. Annak sincs nyoma az iratokban, hogy Schmelte előterjesztését ez a testület szóban megvitatta volna, bár ez bizonyára megtörtént.

A következő fennmaradt irat gróf Leopold Joseph von Daun tábornagynak, az Udvari Haditanács elnökének 1762. február 14-én kelt, az uralkodóhoz intézett felterjesztése. Ez így szól:

„Ő Császári-Királyi Apostoli Felsője az itteni Udvari Haditanács Igazságügyi Kollégiumának legkegyelmesebben az értésére adta, hogy a Pozsonyból az itteni katonai fogházba átszállított Kováts Mihály nevű porosz szabadcsapat-vezér foglyot mindenről, különösen azzal kapcsolatosan kihallgassuk, hogy nem volt-e Kleist porosz ezredes segítőtársa az 1759. november 17-én és 18-án a csehországi Osseg rendházában elkövetett embertelen és istengyalázó tettekben,²⁷ hogy a megkárosítottakat legalább valamelyest kártalanítsuk az általa összeszedett pénzből, Kovátsot azonban mindenképpen jól tartsuk.

Így ennek a legfelsőbb parancsnak megfelelően azonnal megtettük a szükséges intézkedéseket a kivizsgálás lefolytatására az itteni²⁸ Főhadparancsnokságnál. Röviddel ezelőtt onnan felterjesztették a mellékelt átfogó kihallgatási

²⁶ Kováts Mihálynak a kihallgatásai során korábban kifejtett elgondolása a következő volt: „Legegyszerűbben úgy lehetne megszerezni ezt a pénzt, ha itt található lenne egy megbízható gyógyszerész, aki Lipecében ismerős, és aki a kereskedőtől egy jegyzéket kérne, és annak megfelelően időről-időre gyógyfűveket hozatna, a pénzt azonban az itteni illetékes hatóságnak fizetné ki, és elegendő lenne a kereskedőnek az eligazítás és mihez tartás végett csupán ezek másolatait kihallgatott naptárába való bejegyzésre megküldeni.”

²⁷ A már többször szóba került atrocitások közül kiemelés érdemel, hogy nemcsak a kolostort, hanem a templomot is teljesen kifosztották, nemcsak a szerzetesek minden személyes és közös mozdíthatóértékét, hanem valamennyi kegytárgyat is elrabolták, a kolostor berendezését szétverték, a templomot meggyalázták, a szerzeteseket szokatlanul súlyosan bántalmazták, ahogyan hősiünk szemérmenes megfogalmazta: „a papokat sem hagyták ki esibézségükből!”

²⁸ A bécsi székhelyű Alsó-Ausztriai Főhadparancsnokságnál, amelynek a feladata volt Kováts Mihály őrzése a vizsgálat idején.

iratot és ezzel együtt az alárendelt Törzshadbírószági Hivatal által mellékelte véleménynyilvánítást.²⁹

Nem akarjuk elmulasztani az erről szóló legalázatosabb előterjesztés megtételét.

A felterjesztett kihallgatási iratokból kiderült, hogy Kováts nagykunsági születésű, református vallású, 39 éves,³⁰ korábban kornétásként a jász-kun ezredben szolgált. 1746-ban azonban, amikor az ezredet feloszlatták, idejött, és állítása szerint szolgáját, aki őt meglopta, kezdetben Csehországban, majd Sziléziában üldözte, és Neustadtban a poroszok feltartóztatták és szolgálatvállalásra kényszerítették. Kezdetben a gróf Dohna-féle ezredbe osztották be közlegényként. Hat éven át teljesített szolgálatát követően azonban az akkori Székely-, jelenlegi Kleist-huszárezredben kornétássá, hadnaggyá és kapitánnyá lépett elő.³¹ E rangokban Kováts a jelenlegi háborúban nemcsak minden megtörtént ellenséges akcióban részt vett, leggyakrabban az elővédet vezette, amennyire lehetséges volt, arra törekedett, hogy kifürkéssze a császári-királyi hadsereg állásait és tervezett szándékait, és jelentést erről mindenkor magának a királynak tett, hanem még külön parancsokat is végrehajtott, hadifoglyokat ejtett, a takarmányszállítmányokat és a málhákat fedezte, az ellenséges hadseregek élelmiszert szerzett, a legjelentősebb hadisarcokat hajtotta be, így a saját számításai szerint a számos magával vitt túszon kívül ez 170 000 tallérra rúg, a hódoltató pátensek kihirdetésére azonnal kész volt, így arra az esetre, ha a kolini akció a porosz király javára végződött volna, egyáltalán mindenkor mindent vállalt, ami a poroszok előnyére, javára és hasznára, a császári-királyi hadsereg és Öfelsége szolgálatának hátrányára, akadályozására és kárára volt és szolgált.

Mindezeket az eseményeket egészen különös körülményeikkel együtt tartalmazza a mellékelte jelentés és véleménynyilvánítás. Abból az is kiderül, hogy Kováts nemcsak elsőként vonult be az elővéddel Ossegbe, hanem jelen is volt, amikor az ottani rendháztól előteremthetetlen összegű pénzt követeltek és a valódi tettelegességhez már hozzákezdtek, ám a tényleges fosztogatásban nem vett részt, hanem néhány órával korábban elvonult osztagával.

Az itteni Törzshadbírószági Hivatal³² az erről megfogalmazott véleményében azt indítványozta, hogy Kováts a törvény szigorúsága szerint az avokációkban szereplő büntetést megérdemli. Az iratokban szereplő enyhítő körülményekre tekintettel azonban, nevezetesen, hogy a kegyelemről tudomást szerezve Lublóban jelentkezett az ottani harmincadosnál, az ossegi rendház tényleges kifosztásánál nem volt jelen, az avokációkat megismerve, elbocsátását kérte, de nem nyerte el, és végül, hogy Nagy Márton Hadik-ezredbeli hadnaggyal még a háború kitörése előtt levelet küldött Öfelsége gyóniatóatyjának és a porosz szolgálatból való eljövételéről biztosította, de nem is az előző háborúban, hanem békeidőben került az említett szolgálatba, minderre tekintettel tehát a mondott büntetés mellőzendő lenne, és csupán a folyó háború idejére őriznék könnyű várfogságbán.

²⁹ E mellékletek ma már sajnos nem lehetők fel.

³⁰ Kováts Mihály valójában 38 esztendő volt 1762-ben.

³¹ Ez mindannak rövid összegzése, amit korábbi kihallgatásai során megtevéstésként Kováts Mihály porosz szolgálatba kerülésével kapcsolatban mondott. Valójában csak 1752-től állt porosz katonai szolgálatban, 1746—1752 között a franciországi Beresényi-huszárezredben szolgált, és csak ottani létszámfölöttivé válását követően választotta a porországi Székely-huszárezredet katonai pályája folytatására. Francia hadseregbeli katonai szolgálatát azért kellett minden módon ellepleznie, mert az valóban hadiállapotban bekövetkezett ellenséges hadiszolgálat vállalásának a beismerését jelentette volna. Hiszen az az osztrák örökösödési háború idején, a közvetlen francia-osztrák hadműveletek során történt. Ennek kiderülése esetén azután talán semmi sem menthette volna meg a felségérséti és haaarulási vádtól, következképpen a fő- és jószágvesztésre szóló ítélettől.

³² Tollhiba. Valójában nem az „itteni”, tehát a bécsi székhelyű Alsó-Ausztriai Főhadparancsnokság Törzshadbírószági Hivatala, hanem a Pozsonyban tevékenykedő Magyarországi Főhadparancsnokságé tett indítványt az Udvari Haditanácsnak.

De mindezek a Törzshadbírószági Hivatal által Kováts büntetésének enyhítésére felsorolt körülmények semmiképpen sem nyerhetnek teret, ezt egészen részletesen mutatják a fent említett jelentésben és véleménynyilvánításban felsorolt és itt egyáltalán nem mérsékelhető indítók.

Mind a Kováts által bevallott, mind a fent felsorolt iszonyatos bűncselekményekre tekintettel, amelyek őt minden katonai és polgári törvény bizonyossága szerint felségsértésben és hazaárulásban nyilvánítják vétkesnek, a tagok összességének alapos megfontolása alapján Ófelsége legalázatosabb Udvari Haditanácsa Igazságügyi Kollégiumának az a legalázatosabb véleménye, hogy Kováts ellen, ahogyan ilyen esetekben szokásos, a formális hadjogot kell alkalmazni, amely alapján kell dönten, hogy mi az igazságos. A hozott ítélet azonban közzététel előtt legalázatosabb előterjesztésre ide továbbítandó.

Azután az történne, hogy Ófelsége további okok miatt ettől a szigorúságtól³³ a legkegyesebben eltekintene, és Kovátsot az őt terhelő bűnökért vagyona elkobzása mellett életfogytiglanig szigorított fogházban való tartásra ítélni kegyeskednék, mivel szabadon engedésekor semmi jó, hanem sokkal inkább mindenféle gonosz cselekedet lenne várható. Ehhez legalázatosabban szabad lesz hozzáfűzni, hogy a Kovátsot illető, különösen a Lipscsében egy ottani kereskedőnél levő pénzével kapcsolatosan a követeléssel az ottani tartományok kiürítéséig várni lenne tanácsos.

Mégis minden Ófelsége legmagasabb elhatározásától függ. Ld. G. v. Daun s. k.”

Ez a felterjesztés arra enged következtetni, hogy az Udvari Haditanácsnál nem akadt senki, aki az igazságügyi referensen kívül érdemben vizsgálta volna Kováts Mihály ügyét. Teljesen egyértelműen minden további elemzés és ellenvélemény felmerülése nélkül elfogadták a Schmelte által kiemelt tényeket és következtetéseket, és magukévá tették indítványát. Ez az indítvány pedig igazságtalanul szigorú volt. A kor szokásait teljesen figyelmen kívül hagyva ugyanis azon a vádponton alapult, hogy Kováts Mihály esetében a hétéves háborúban a szemben álló porosz hadsereg kötelékében a Habsburg-hadak ellen teljesített katonai szolgálat felségsértéssel és hazaárulással lett volna azonos. Ugyanakkor a 18. században természetes jelenség volt, hogy zsoldosként idegen hatalom hadseregében vállaltak szolgálatot a hadimesterséget élethivatásnak választók, és szolgálatukat háború idején is folytatták, még akkor is, ha uralkodójuk hadai ellen vetették be őket. Még a hadszíntéren való elszökés is mindennapos eseménynek számított, ezért is hirdettek újra és újra büntetlen visszatérési lehetőséget az elszökötteknek.

Ezért Mária Terézia a felterjesztett iratok alapján még nem döntött. Úgy határozott, hogy határozathozatal előtt a Kováts-ügyet vizsgálják meg a röviddel korábban létrehozott Államtanács tagjai is. Referálásra báró Anton Maria von Stupan udvari és államtanácsost jelölte ki.

Stupan ugyancsak terjedelmes referátuma 1762. február 19-én készült el és a következőket tartalmazza:

„Szerény felfogással az eljuttatott kihallgatás alapján semmi jogos okot nem találok arra, miért kellene külön hadijog alapján újabb büntetőeljárást folytatni Kováts Mihály volt porosz királyi szabadcsapat-vezér ellen. Mert sem Kovátsnak, sem pedig más, ellenséges szolgálatban álló tisztnek nem lehet bűnéül felróni azt, amire az ellenséges szolgálat ideje alatt az itteni hadsereg vagy ország ellen vállalkozott, különösen nem, ha eközben az összes művelt

³³ Azaz a fő- és jószágvesztésre szóló ítélettől.

nép által elfogadott hadiszokásokat nem lépi túl és semmit sem csinál illetéktelen módon önhatalmúlag. Minden időben volt egyik vagy másik hadseregnél ellenséges alattvaló a tisztek között. Jelenleg nagyszámú porosz királyi és más ellenséges alattvaló áll tisztként vagy közönséges katonaként császári-királyi hadiszolgálatban, akiknél a pártatlan világ nem kifogásolhatja, ha kötelességük szerint szolgálnak, és az ellenségnek minden lehetséges veszteséget okoznak, különösen nem, hogyha már a háború előtt egyik vagy másik szolgálatban álltak.

Hogy Kováts egy vagy több bűnben mennyire vétkes, az véleményem szerint a következő kérdésektől függ:

1. Vajon Kováts a porosz szolgálat elvállalásával büntetendő cselekedetet követett-e el?

2. A kibocsátott avokációk utáni porosz szolgálatban való megmaradása főbenjáró bűntényt képez-e, és e vonatkozásban Kováts minnek tekintendő?

3. Vajon Kováts a vállalt és végrehajtott katonai akcióival büntettet követett-e el, és különösen a felségsértés és hazaárulás bűnében vétkes-e, ahogyan állítják?

4. Jogosan vádolható-e a hadiszabályok önhatalmú túllépésével?

5. Vajon felróható-e valami Kovátsnak az itteni császári-királyi örökös tartományokba és országokba való visszajövetelével kapcsolatosan?

Ad 1. Mindenesetre van ok azt hinni, hogy Kovátsot, ahogyan előadja, kényszerítették a porosz szolgálat vállalására, miután mint aki azt megelőzően tiszt volt, nem egykönnyen vállalta volna önként azt a legénységi szolgálatot, amelyben hat éven át meg kellett maradnia. Megadja az okát annak, miért ment Sziléziába, és az Udvari Haditanácsból kapott útleveleire hivatkozik, a másolatnak fellelhetőnek kell lennie a Kancellárián. Semmi ellenkező szándék sem bizonyítható rá. Ez a szolgálatvállalás 1746-ban történt, amikor a békét Poroszországgal már megkötöttük, és azokat a fő pátenseket, amelyekkel a hazai alattvalóknak a külföldi államokba való utazást és az idegen szolgálatba lépést megtiltottuk, csak 1752-ben hoztuk nyilvánosságra.³⁴

Ad 2. Különben a kibocsátott avokációk, úgy tűnik, nem is terhelik Kovátsot. Ha jól fontolóra vesszük annak tartalmát, amelyik az 1756. december 6-i pátensben van, elegendő csupán az a megjegyzés, hogy beláttuk, milyen nehéz lenne szokott módon végrehajtani, mert olyan sok itteni alattvaló szolgál ott, de különösen sok ottani alattvaló van az itteni hadseregek katonai szolgálatában. Éppen ezért Őfelsége csak olyan megtorlást rendelt el, és ezt a pátenshez nyomtatékosan hozzátétette, hogy a visszatérést megtagadók ellen csak az foganatosítható, amit megelőzően porosz királyi részről hoznak. De nem ismeretes, hogy a porosz király azok ellen, akik még a háború előtt itteni szolgálatban álltak, még kevésbé akkor, ha önként tértek volna vissza, büntetőperrel járt volna el.

Ad 3. A bevezetőben jelzett módon nem tudom belátni, hogy bűnéül, különösen pedig felségsértésnek lehetne felróni Kovátsnak azt, amit katonai szolgálatának megfelelően tett és tennie kellett, miután mindenkinek, ameddig ellenséges szolgálatban áll, teljesítenie kell kötelességeit. Nem kétlem, hogy az önként visszatérő Kováts annál kevésbé kezelhető az indítványozott szigorúsággal, mert különböző ellenséges országokban született és itteni szolgálatban állt tisztet, akik hadifogságba estek, tudomásom szerint másokhoz hasonlóan tartanak.

³⁴ A referens végig készséggel elfogadja Kováts Mihály érvelését, és következtetéseit annak megfelelően vonja le. Abban azonban téved, hogy az avokációk csak 1752-ben keltek volna. Valójában az idegen, főleg ellenséges szolgálatvállalást tiltó nyílt parancsot Mária Terézia 1744-ben adta ki, és azt a továbbiakban többször megismételték, ezek közül az 1752-es csak az egyik volt.

Ad 4. Kovátsról nem bizonyult be, hogy a hadiszabályok ellenére önkényes kihágásokat követett volna el az itteni országokban és tartományokban. Különben az oszei prelátus tanúsítványa említi, hogy Kováts az ottani fosztogatásnál nem volt jelen, és sokkal inkább barátságosnak, mintsem ellenségesnek mutatkozott.

Ad 5. A császári-királyi országokba és tartományokba való tényleges visszatérés annál inkább igazolja azt az eljárást, hogy Kováts mindenkor azt kívánta és arra törekedett, hogy a porosz szolgálatból eljőjön, ahogyan ezt nemcsak állandóan állította, hanem némiképpen meg is magyarázta. Az itteni országokba és tartományokba való szabad belépése és mivel minden félelem nélkül közölte nevét, rangját, még az ellenségtől való elszökése bekövetkeztét is, arra a felismerésre vezet, hogy magát nemcsak egészen ártatlannak, hanem a legfelsőbb kegyre és megbocsátásra méltónak remélte és hitte. Ellenkező esetben sohasem mert volna a császári-királyi országokba, tartományokba jönni. Annál inkább azt hihette, hogy a röviddel korábban közzétett közkegyelem javára szolgál, miután a valódi dezertőrök, akik hasonlóképpen Ófelsége és hazájuk ellen szolgáltak, és ezekben az országokban, tartományokban talán ugyancsak kihágásokat követtek el, ebben részesültek, és minden büntetéstől mentek lesznek.

Amellett, hogy szerény véleményem szerint Kovátsról nem tétélezhető fel semmiféle büntetendő eljárás, káros is lenne a legfelsőbb szolgálatra, ha az olyan alattvalókat, akik az ellenséges szolgálatot önként elhagyják, és a legszebb bizalommal visszatérnek a császári-királyi országokba, tartományokba, felségsértés bűnével vádolnák és a magukkal hozott vagyonuk elkobzása mellett halállal büntetnék. Ezek után az volna az én legszerényebb és legalázatosabb véleményem, hogy ezt a Kovátsot, mivel ő és valamennyi hozzá hasonló tiszt, aki ellenséges hatalomtól szökött át, nem méltó különösebb bizalomra, a háború folyó idejére tartsák könnyű várfogságban, azután azonban, ha semmi más gyanú nem merül fel ellene, helyezték szabadlábra és adják vissza neki lefoglalt vagyonát. Stupán s. k.”

Az Államtanács referense a napi élet gyakorlatából indult ki, és indítványában elvetette az Udvari Haditanács szokatlan és igazságtalanul szigorú felterjesztését, visszatért a Magyarországi Főhadparancsnokság eredeti állásfoglalásához és maga is azt fogadta el. Nem hallgatta el, hogy álláspontja mögött az a tény húzódott meg, miszerint a Habsburg-hadak kötelékében is számos idegen, sőt ellenséges országbéli alattvaló is szolgál és küzd a hadszíntéren, természetes uralkodójának seregei ellen. A kimondatlan megfontolás, hogy az ellenséges hadiszolgálat felségsértésnek és hazaárulásnak minősítése és súlyos megtorlása a szemben álló hadviselő felek azonos lépését váltaná ki, és így a saját haderő ütőképességének csökkenését eredményezhetné az idegenek szolgálatvállalásának és az idegenben szolgálók hazatérésének elmaradása miatt, indokolja a nagyvonalúságot a Kováts Mihály ügyével kapcsolatos állásfoglalásában. E nagyvonalúságnál figyelmet érdemel, hogy a magyar földre lépés körülményeitől teljesen eltekintett, Kováts Mihályt egyszerűen önkéntes hazatérőnek minősítette, állításait egyébként is készséggel igaznak fogadta el.

Az Államtanács ügymenetének gyakorlata szerint a referátum körözésre került az egyes tagok között, akik hozzáfűzték saját véleményüket.³⁵

A referátumot elsőként báró Egidius Valentin von Borié udvari és államtanácsos véleményezte. A következőket írta:

³⁵ Az 1761-ben Kaunitz kancellár indítványára az uralkodó mellé rendelt és általa kinevezett legfelső tanácsadó testület ugyanis nem tartott üléseket, hanem minden egyes ebbe kinevezett tag írásban véleményezte a hozzá eljuttatott ügyiratot.

„Ez az ügy úgy az érvelést, mint az ellenvetést tekintve, a legnagyobb fontosságú.

Ez okból egyébként véleményt szeretnék nyilvánítani a szakvéleményben felvetett kérdésekkel kapcsolatosan, azután azonban hozzáfűzném szerény véleményemet.

Ad. 1. Von Stupan udvari és államtanácsos úrral azonos véleményen vagyok, hogy a porosz szolgálat vállalását az adott körülmények között nem lehet Kováts terhére róni.

Ad 2. Abban van valami, hogy az itteni 1756-os évbeli avokációk egészen különös természetűek és kirívó, az avokációkkal nem egészen összeegyeztethető tartalmuként kerültek megfogalmazásra. Ezek a következőket mondják: Azok azonban, akik ez ellen cselekszenek, és szándékosan kint maradnak, azok bűnhődjenek legfelsőbb kegyünk elvesztésével és minden vagyonuk elkobzásával, és e vagyon azoknak az alattvalóinknak és szolgálóinknak a kártalanítására fordíttassék, akiknek a berlini udvar által közzétett avokációkkal kárt és veszteséget okoztak, és hasonlóképpen csupán a poroszországi háború lefolyása után van szándékunkban a jelenlegi avokációkat porosz (katonai, polgári és udvari) szolgálatban és tartományban tartózkodó említett alattvalóinkra kiterjeszteni. Esedékes végrehajtásakor annak megfelelően fogunk rendelkezni, hogy e tekintetben ezt porosz királyi részről foganatosítják-e.

Ebben az egészen különösen megfogalmazott tartalomban nem tudom azt látni, amit a szakvélemény, és megállapítani, mit jelentenek az avokációk. Az a kifejezés, hogy e vagyon azoknak az alattvalóinknak és szolgálóinknak a kártalanítására fordíttassék, akiknek a berlini udvar által közzétett avokációkkal kárt és veszteséget okoztak, hasonló ehhez: Megalapozott okunk lett volna ily módon minden hadiszolgálatunkba tartozó vagy országainkból, tartományainkból származó alattvalót a szokásos büntetésekkel visszahívni, ha nem tartott volna vissza bennünket a szokásos mérséklet és az arra való tekintet, hogy ezáltal gyakran mindkét oldalon ártatlan emberek szerencsétlenségbe és pusztulásba zuhannak. Kétségbe vonom az avokációk igazságosságát. A becsületvesztés és a halálbüntetés szokásos büntetése nem nyert kifejezést, és a kifejezésre került, általánosságban említett kegyvesztés a vagyonelkobzással együtt nem abszolút, hanem csak feltételesen kimondott, ha a porosz király előzőleg ilyent foganatosít. Ez a pátenst tehát attól, amit a szabály általában magával hoz, teljesen eltér, tartalma tulajdonképpen nem avokációs intézkedés, hanem csupán tiltakozás, és szembesítve, panasz a porosz avokációk ellen. Ezzel elismerik a porosz királynak, hogy a mondottakat tetszése szerint megteheti.

Nagyon is jól emlékszem annak okaira, ami egy ilyen rendkívüli végkövetkeztetésre ösztönzött. Valójában az itteni, Porosz-Sziléziába vetett alattvalókkal akartak valami jót cselekedni. Ettől kezdve a dolgot tehát úgy tekintetem és mindmáig úgy tekintem, hogy nem minden esetben lehetséges az egyén magán-előnyét a közüdvvel egyesíteni, és hogy ilyen esetekben a közüdv mindenkor az előtérben álló. Ez az utóbbi mindenesetre azt akarja, hogy a háború legfontosabb pontján az olyan annyira szent, mint amennyire szükséges szabálytól ne térjünk el, és ezzel ne nyújtsunk alkalmat, hogy saját polgáraink az ellenségnek átengedjék magukat, és büntetlenül fegyvert fogjanak a saját hazájuk ellen, mivel egy ilyen esemény következményei a legszégeylenetesebbek.

A közüdv előbb említett előtérben levése alapján, az itteni avokációk kárt okozó tartalmának a következtében nem tudom azt üdvözölni, hanem annak természetes értelmét tekintem, és az ügygel egybevetve kívánom alkalmazni, vagyis azokban az alkotórészeiben osztani és megtárgyalni, ahol a pátenst és a szabály nem tér el egymástól nyomatékosan.

Ez alapján úgy tekintem, hogy a pátens csak avokációs intézkedés, és minden katonai, polgári és udvari szolgálatban állóhoz intézett. Egy ilyen intézkedés csak az itteni alattvalókat vezeti el és vissza az idegen országokból. Az elvezetésnek az oka, hogy az elvezetetteket saját hazájuk védelmére hasznosítsák. Ez az elvezetés ugyan minden népnél szokásos, mégis önkéntes. Más dolog, hogy alattvalónak nem szabad fegyvert fognia hazája ellen, ahol született. Az ezirányú kötelezettség természetes, és megtartása abszolút szükségszerűség, és emiatt nincs is szükség új publikációkra vagy pátensre. Nagy különbség, ha valaki megmarad idegen szolgálatban, magában a fegyveres szolgálatban is, és nem a hazája ellen, hanem másutt szolgál, vagy pedig az ellenségért saját hazája ellen küzd. Az első elnézése külön minden egyes állam kénye-kedvétől függ, utóbbi azonban nem megengedett dologként érvényesül. Hiszen minden állam számára káros lenne, ha ezáltal az alattvalónak a hazája iránti természetes kötelezettsége, ezzel az emberi társadalom legszentebb köteléke mellőzve lenne.³⁶

Ad 3. Máris úgy nyilatkoztam, miszerint véleményem szerint Kováts büntettet követett el azért, hogy természetes királynője ellen vállalkozott fegyverfogásra, hogy ezáltal és méginkább az ellenséges hódoltató pátensek kihirdetésének szándékával lázadás és felségsértés büntetést követte el.

Ad 4. Ezzel szemben a kihágás kerülését nem tudom meggyőző érvként tekintetbe venni.

Ad 5. A kegyelem a kihallgatotton nem segíthet, miután ebben csak szökevényeket részesítettek, a kihallgatott pedig nem az, hanem sokkal nagyobb bűne van. Egy ilyen, állam elleni büntettet elkövetőnek külön kell kegyelmet kérnie, és ez a kegyelemlevél olyan, amelyet az uralkodó az ország politikai vezetésén keresztül ad meg, és amelyről említés történik a kancelláriai illetékszabásban. Az ilyen jelentkezésre alkalmatlan volt a kihallgatottnak, mivel Varsóban, ahonnan tovább kívánt jönni, van császári-királyi miniszter. Ezt azonban nem tette meg, hanem minden további nélkül lépett királyi örökös ország területére, és ezt anélkül tette, hogy kegyelemért folyamodott volna, még inkább anélkül, hogy azt elnyerte volna. Rovására felhozható, hogy nem a szándék, hanem a tett a döntő a törvénykönyv ismert jogi tétele szerint. A legkevésbé érdemel azonban bocsánatot az állam elleni büntetést elkövető, miután az erre vonatkozó büntetést a közöndv előírja.

Ez a sokoldalú elmélkedés nem engedi meg számomra, hogy csatlakozzam az előző állásfoglalásban levő véleményhez, hanem sokkal inkább az Udvari Haditanács indítványával értenék egyet, hogy a kihallgatott ellen a formális hadijogot kellene alkalmazni. Elismerem, hogy ez lenne az igazságos. A hozott ítélet közzététel előtt további jelentéstételre beküldendő lenne az Udvari Haditanácsnak.

A kihallgatottat illető pénzzel kapcsolatban azonban a szászországi vezénylő tábornoknak³⁷ kellene utasítást adni, hogy amint megemberelik magukat, és Lipschét hatalmukba kerítik, mégha csak időlegesen is, gondoljanak annak behajtására. Báró Borié s. k.”

A formális logika alkalmazásával, mivel a vizsgálati anyag szerint nem

³⁶ Az eredetiben ilyen zavaros és nehezen érthető a 2. pontban megfogalmazott okfejtés. Egyáltalán nem világos hogy a különböző hangsúlyal megfogalmazott avokációk közül Borié miért éppen azzal kapcsolatosan medítált, amely a legkevésbé vonatkozhatott Kováts Mihályra. Az 1756-os, itt elemzett avokáció ugyanis a hétéves, vagy harmadik sziléziai háború kitérősekor azokkal kapcsolatosan került megfogalmazásra, akik még az első sziléziai háború folytán, a poroszoktól elszövedett vereség következtében, az osztrák örökösödési háborúban kialakult súlyos helyzetre tekintettel, az 1742-es boroszlói békével a porosz királynak átengedett területen éltek, akkortól porosz szolgálatban álltak. Ők a Habsburg-vezetés reménye szerint a folyó háborúban újra Bécs fennhatósága alá kerültek volna.

³⁷ Vagyis a hétéves háború hadműveletei során a szövetséges Szászország területén az oda betört porosz seregek ellen küzdő Hab.-burg-hadak főparancsnokának.

Habsburg-alakulattól el- és visszaszökött katonáról van szó, Borié külön intézkedést látott szükségesnek Kováts Mihály ügyében. Ugyanakkor úgy vélte, hogy maga az ellenséges hadiszolgálat ugyan nem, de az Isten akaratából uralkodó koronás fő elleni alattvalói fegyverfogás mégis felségsértést és lázadást jelent. Ezért a referenssel szemben az Udvari Haditanács által felterjesztett, szigorú ítélethozatalra vonatkozó indítvánnyal értett egyet.

A következő véleményező az Államtanács tagjai közül gróf Heinrich Cajetan von Blümegen, Morvaország kormányzója volt, aki nézetét így vetette papírra:

„Az előttünk levő eset döntése nagy fontosságú. Különböző körülmények forognak fenn, amelyek a tényt hol súlyosbítják, hol enyhítik.

Ha Kováts a béke megszegése után lépett volna porosz szolgálatba, úgy nem történhetne semmi más, mint ami ilyenkor szokásos, hogy ugyanis az érvényes hadijog szerinti eljárás során felségsértőként és hazaárulásban vétkesként halálra ítélnék.

Az avokációkat nem más használat szerint fogalmazták meg, és a büntetés végrehajtását csak annyiban mérsékeltek, hogy előzőleg porosz királyi részről foganasítják-e. Ezután először az lenne kiderítendő, hogyan járnak el porosz királyi részről. Ameddig Kováts porosz szolgálatban állt, nem róható fel bűnéül, ha tisztként végrehajtotta azt, amire neki parancsot adtak.

Az a természetes köteleesség, hogy az alattvaló ne fogjon fegyvert hazája ellen, egyrészt ugyan helyes, de másrészt kérdéses, ha hazája ellensége nem bocsátja el, vajon szökésével köteles-e életét kockáztatni.

Ilyen kényes természetű ügy esetében az lenne az egészen szerény véleményem, hogy ezt az előterjesztést, amely egy, az államra vonatkozó büntetést illet, továbbítsuk a Kancelláriának, és ennek a véleményezése annál szükségesebb lenne, minthogy ennek eldöntéséhez a természet- és a népjog alapelveiből kell kiindulni. Gr. Blümegen s. k.”

Blümegen helyesen ismerte fel, hogy az ellenséges hadiszolgálatban lehetetlen a feladatokban való válogatás. A konkrét ügyben, a megelőző ellentétes álláspontokra tekintettel, került a nyílt állásfoglalást.

Gróf Leopold Joseph von Daun tábornagy, az Udvari Haditanács elnöke, aki szintén tagja volt az Államtanácsnak, és aki már hivatalból felterjesztette az ügyet, ezúttal véleményét csupán egyetlen mondatban foglalta össze. Így csatlakozott az előtte fekvő, Blümegen által megfogalmazott halogató állásfoglaláshoz:

„Egyetértek ezzel az indítvánnyal. Gr. Daun s. k.”

Ugyanígy járt el gróf Friedrich Wilhelm von Haugwitz, a korábbi Kamarai Igazgatóság elnöke, akihez ezt követően jutott el az Államtanács körirata. Rövid állásfoglalását a következőképpen fogalmazta meg:

„Az alaposan megfontolt okok miatt magam is csatlakozom gróf Blümegennek ahhoz a véleményéhez, hogy mielőtt ez ügyben határozat születik, meg kell kérni erről a Kancellária véleményezését. Gróf Haugwitz s. k.”

A következő véleményező, a Habsburg-birodalom ügyeinek intézésében adigra már döntő befolyást élvező herceg Wenzel Anton von Kaunitz udvari és államkancellár hosszabb állásfoglalást rögzített az Államtanács köriratán. Ez így szólt:

„Ennél a Kováts-ügynél sok megfontolás nyilatkozik meg mellette és ellene. Ezeket azonban már a megelőző szakvéleményekben jelezték, és ezért felesleges lenne, ha ezeket újólag ismételni akarnám.³⁸

Mindenekelőtt nem vagyok azon a véleményen, hogy porosz szolgálatba való átlépése miatt büntetőjogilag megbüntethető. Hiszen mindkét oldalon oly sokan vannak hasonló helyzetben, és oly gyakran voltunk elnézőek, hogy ő is könnyen befogadható a megbocsátottak közé. Nem is szökevény, hanem elbocsátották a szolgálatból, és igyekezett megszabadulni a porosz szolgálattól. Ehhez jönnek az avokációknál fennforgó megfontolások, és a hódoltató pátensek kihirdetésére nem került sor Csehországban.

Ami a legjobban terheli, az az általa elkövetett kilengések, amelyek miatt saját porosz irataiban vádolják. Ezeket azonban nem császári-királyi országokban, tartományokban követte el, sőt Osseg rendházában a minden hadijog ellenében elkövetett szörnyűségekben nem volt része. De hogy a vélemények különbözőségénél se ne túl sokat, se ne túl keveset indítványozunk, nekem is az lenné a véleményem, hogy ezt az esetet még egyszer alaposan meg kellene vizsgálni. El kell azonban előzetesen dönteni azt a kérdést, hogy ez melyik illetékes hatóságnál történjék. Mivel nem szökevény, az ellenséges szolgálatból elbocsátott, és csupán alattvalónak és az avokációk megszegőjének tekintendő, nem látom be, mi okból tartozna ez az ügy hadbíráskodási illetékességbe. Hogy a büntett az államellenes bűncselekmények közé tartozik-e, az a véleményem, hogy ez nem az Udvari Kancellária, hanem a Legfelsőbb Igazságügyi Hatóság³⁹ illetékességi körébe tartozik, és ezért az előterjesztés véleménykérés céljából oda küldendő át. Herceg Kaunitz s. k.”

A kancellár állásfoglalásakor a napi gyakorlat elfogadásának, az ellenséges hadiszolgálat természetességének a tényéből indult ki. A konkrét ügyben az állásfoglalást azonban ő is megkerülte, bár alapvetően a vétlenség elismerése felé hajlott.

Végül szokásosan az Államtanács legmagasabb rangú méltóságának, József trónörökösnek az írásbeli véleménye zárta a köriratot:

„A gróf Blümegeu és Kaunitz által felsorolt okok miatt egyetértének a Legfelsőbb Igazságügyi Hatósággal és az Udvari Kancelláriával való közléssel. József s. k.”

Miután az uralkodó legfelsőbb tanácsadó testületeként a kormányiszékek tevékenységét koordináló és a legfontosabb államügyeket véleményező Államtanács tagjai a Kováts-üggyel kapcsolatosan nem jutottak egyetértésre, sőt teljesen eltérő és kitérő nézeteket vetettek papírra, Mária Terézia ismét korainak és elhamarkodottnak vélte volna személyes döntését. Miután elsődlegesen jogelméleti kérdésnek látta az ügy lényegét, az uralkodó akaratából Kaunitz kancellár indítványának megfelelően újabb véleménynyilvánítás céljából a Kováts Mihályra vonatkozó vizsgálati anyag a Legfelsőbb Igazságügyi Hatóság elé került.

Ez a fórum 1762. május 15-én tárgyalta meg a beérkezett korábbi állásfoglalásokat, és rövid úton a következő határozatot hozta:

³⁸ Az eredeti szöveg ilyen szívevonalatlan itt és a következőkben is.

³⁹ Ezt az intézményt a bécsi kormányiszékek 1749-es reformjakor hozták létre, amikor az addigi külön udvari kancelláriákat megszüntették és valamennyi örökös tartomány és ország egészére kiterjedő hatállyal felállították „a kamarai és a közigyűek igazgatóságát”, vagyis a központi politikai és pénzügyi irányító szövet, ugyanakkor pedig az igazságügy központi igazgatásáról ennek az új testületnek a megszervezésével gondoskodtak. Bár az 1761-es újabb közigazgatási reform során „a kamarai és közigyűek igazgatóságát” feloszlatták, helyette létrehozták a cseh-osztrák udvari kancelláriát, az Udvari Kamarát és más szerveket, a Legfelsőbb Igazságügyi Hatóságot továbbra is fenntartották.

„Kovátsot szabadon kell engedni és lefoglalt vagyonát ki kell szolgáltatni, mindazonáltal értésére kell adni, hogy nevezze meg jövődő tartózkodási helyét. Ezt követően azután, ha a Kováts által megnevezett helységgel kapcsolatban nincs aggálya, intézkedjék az Udvari Haditanács, hogy ennek az embernek a tetteit és esetleges levelezését is állandóan figyeltessék a helység katonai parancsnokával vagy polgári előjárójával, mert miként a többi hozzá hasonló tiszt, aki ellenséges hatalomtól szökött el, bizalomra a legkevésbé sem érdemes.”⁴⁰

A Legfelsőbb Igazságügyi Hatóság határozott állásfoglalása megkerült minden elméletieskedést. Csupán az adott konkrét esetről szolt a beérkezett iratok alapján, és minden köntörfalazás nélkül a kor által elfogadott nézetből indult ki: az ellenséges hadiszolgálat nem büntetendő cselekmény.

Ez a határozat az uralkodó akaratából végső döntés előtt még egyszer visszakerült véleményezésre az Államtanács tagjaihoz.

Elsőként ismét az eredeti referátumot elkészítő báró Stupan udvari és államtanácsos vetette papírra véleményét. Ez a következő:

A Legfelsőbb Igazságügyi Hatóságnak ez az állásfoglalása a főkérdésben teljesen hasonló ahhoz, amelyet legalázatosabban még ez év február 19-i keltezésel megemlítettem, és amelyre ezennel csupán hivatkozom. Egyébként az iránt nincs megfontolásom, hogy ezt a Kovátsot, akit én mindenkor teljesen ártatlannak és önkéntes visszajövetele miatt inkább szolgálton kívülnek tekintettem, azonnal szabadlábra helyezték és szülőföldjére vagy más, gyanú nélküli helyre jó felügyelettel és vagyonának kiszolgáltatásával elbocsássák. Stupan s. k.”

Az Államtanács köriratán ezután gróf Blümegeennek, Morvaország kormányzójának véleménynyilvánítása következett:

„Amire a Legfelsőbb Igazságügyi Hatóság figyelmeztet, azt már a 377. szám alatti véleményemben megemlítettem. Ezért az ezirányú véleménnyel teljesen egyetértek. Gr. Blümegeen s. k.”

Az Államtanács többi magas méltóságú tagja is eltekintett a Kováts-üggyel kapcsolatos állásfoglalásának megisméltésétől vagy nézetváltoztatásának indoklásától. A kérdést eldöntöttnek tekintették, és ez alkalommal valamennyien rövid úton csak így nyilatkoztak, ahogyan következik:

„Egyetértek. Gróf Haugwitz.

Egyetértek. Kaunitz s. k.

Egyetértek. József s. k.”

A különvéleményét fenntartó báró Borié udvari és államtanácsos ezúttal nem véleményezte a hozzá is visszakerült, a Kováts-kérdéssel kapcsolatos államtanács köriratot. Eddig még ismeretlen ok miatt az Államtanács további két tagja egyik alkalommal sem nyilatkozott ebben a kérdésben; gróf Rudolf von Choteknek, az Udvari Bankbizottság elnökének és báró Anton von König

⁴⁰ A döntés mögött meghúzódó érvelések, megfontolások sajnálatos módon nem ismeretesek. Eddig csak a beérkezett iratok megvitatása alapján levont következtetésekből fakadó fenti döntést került elő.

udvari és államtanácsosnak a véleménye a Kováts-ügyben így nem ismeretes. Másodszor egyébként az előzőnél jóval rövidebb idő elegendő volt az Államtanács tagjainak a véleményformálásra.

A legfelsőbb tanácsadó testület tagjainak állásfoglalása alapján 1762. június 10-én megszületett Mária Terézia végső döntése is:

„A többség indítványa szerint úgy döntöttem, hogy Kováts fogságából szabadon engedendő, lefoglalt vagyona neki visszaadandó, egyúttal azonban elrendelendő, hogy jövendő tartózkodási helyéül egy gyanú nélküli helységet nevezzen meg.”

Ezzel Kováts Mihály sorsa eldőlt. Az Államtanács másnap értesítette az Udvari Haditanácsot az uralkodói határozatról, és szó szerint továbbította a Legfelsőbb Igazságügyi Hatóság határozatát. Ugyanakkor az ügyiraton szereplő hivatalos feljegyzés szerint Mária Terézia közvetlenül Kováts Mihályt értesítette:

„Öfelsége június 11-i saját kezű levélkével legkegyelmesebben az Udvari Haditanácson keresztül legmagasabb pártfogását ígérte meg, és egyúttal kegyeskedett kinyilvánítani, hogy a kiállt hosszú fogság miatt nagyon megindult.”

Ez a kézzel fogható kegy nyújtott azután lehetőséget Kováts Mihálynak, hogy szabadulását követően a Habsburg-hadseregben való alkalmazását kérje. Ezt az Udvari Haditanács 1762. október 6-i döntésével rövid úton elutasította. Hősünk erre sietve Bécsbe utazott, e levélke bemutatásával magánkihallgatást eszközölt ki Mária Teréziánál, aki szóban ismét kegyéről biztosította. Erre felségkérelmet nyújtott be, amelyben katonai akadémiai tanári alkalmazását vagy kegydíjban való részesítését kérte. Az Udvari Haditanácsnál 1763. január 21-én benyújtott folyamodványa alapján rendkívül gyorsan, január 31-i leiratával megítélte az uralkodó a szolgálatonkívüli főstrázsamesteri (örnagyi) rangot és a rendelkezések szerinti évi 500 forint kegydíjat. Tette ezt annak dacára, hogy az Udvari Haditanács felterjesztése azt tartalmazta, hogy *„a főstrázsamesteri rang megadásához vagy esetleges katonai akadémiai alkalmazásához javaslatát nem adhatja”*, sőt a kegydíjra sem tett indítványt, csupán előre alávetette magát az uralkodói döntésnek: *„Ha azonban Ő Császári-Királyi Felsége legkegyelmesebb érziületével a kérelmező Kovátsnak valamelyik alaphól legkegyelmesebben évi kegydíjat juttatni szándékozna, (...) e legmagasabb döntésnek a legalázatosabb hely szükségszerűen csupán magát legalázatosabban alávetni kényszerül.”*⁴¹

Ez a levél és a döntés ténye nem azonnal jutott el Kováts Mihályhoz. Az Udvari Haditanács részéről csak június 21-én szólították fel, hogy szabadon engedése utáni esetleges tartózkodási helyéről nyilatkozzék. Hősünk azt közölte, hogy *„Szinyei alispán lányának feleségül vétele esetén Szinyén, egyébként pedig barátjánál Almásy Jánosnál Gyöngyösön kíván lakni”*. Rendkívül érdekes kérdés, honnan ismerte Kováts Mihály e két tekintélyes nemes családot oly bensőségesen, ahogyan velük kapcsolatosan nyilatkozott. A teljesség igénye nélkül utalunk arra, hogy Almásy Ignác Józseffel (1723—1804) a későbbi neves altábornaggyal együtt szolgált 1745/46-ban a jász-kun szabad huszárezredben. Ismerte ennek fivérét, Almásy Mihályt (1718—1786), aki 1736-tól francia szolgálatban állt, hősünk francia hadseregbéli katonáskodása idején az Esterházy-huszárezred kapitánya volt. Így ismerhette a harmadik fivért, Almásy Jánost

⁴¹ Kriegsarchiv, Wien, Hofkriegsrat, Justizexpeditionen Bd. 752, Fol. 421. skk.

(1728—1761) is, azt viszont nem tudhatta, hogy röviddel korábban elhunyt. Ugyancsak franciaországi szolgálatából ismerte Szinyei Merse Zsigmond (?—1788) Sáros vármegyei alispán másodszülött fiát, Szinyei Merse Tamást (?—1783), aki Kovátscsal egy időben kornétásként a Bercsényi-huszárezredben szolgált. E család tagjaival találkozhatott rövid lengyelországi tartózkodása idején, bár erre vonatkozó források még nem kerültek elő. Politikai természetű kapcsolatba is kerülhettek, mert mindkét nemes család a függetlenségre törekvő lengyel nemesi csoportosulás szimpatizánsai, sőt támogatói közé tartozott. A nála tizenkilenc évvel fiatalabb Szinyei Merse Franciskával is politikai házasságot kötött Kováts Mihály, ahogyan a későbbi forrásokból következtethetünk.⁴² Nyilatkozata alapján az Udvari Haditanács mindenestre másnap, mivel a két helység ellen nem merült fel különösebb megfontolás, végre meghozta az előírt döntést:

„Öfelsége jelen hó 10-i határozatának legalázatosabb követéseként még a mai nap utasított az itteni Főhadparancsnokság, amely szerint Kováts bebörtönzött szabadcsapatvezért bocsássák szabadon.”

A szabadon engedés pontos napja mindmáig nem ismeretes. Az Udvari Haditanács 1762. július 9-én kelt leirattal értesítette a Magyarországi Főhadparancsnokságot a szabadon engedés tényéről és ebből fakadóan a megfigyelési megbízatásról, míg az Alsó-Ausztriai Főhadparancsnokságon július 12-én kelt hősünk elismervénye, miszerint kiszolgáltatták neki az elfogásakor tőle elkobzott és eladott vagyontárgyai, valamint aranyai ellenértékét, azaz 6450 forintot, miután már előzőleg levonták abból fogságban tartása költségét.⁴³

Ezzel Kováts Mihály, az egykori porosz szabadcsapatvezér elhagyhatta az Alsó-Ausztriai Főhadparancsnokság fogdáját, közel tizennégy havi vizsgálati fogsága után, peres eljárás nélkül, ismét szabad ember lett.

Személyes sorsán kívül eldőlt az élet által felvetett elvi kérdés is, amely oly elevenen foglalkoztatta a bécsi kormányköröket. Napi politikai megfontolások alapján az ez ügyben nyilatkozott személyiségek többsége kitartott az addigi gyakorlat mellett, az ellenséges hadiszolgálatot önmagában nem minősítette eleve büntetendő cselekménynek.

Ugyanakkor az idegen seregben szolgálók nem választhatták meg feladataikat, parancs szerint uralkodójuk hadai ellen is harcolniuk kellett. Mivel az már nem saját akaratukból történt, a felelős politikai tényezők eltekintettek ennek felségsértéssé minősítésétől.

Az ellenkező elvi döntés valóban beláthatatlan következményekkel járhatott volna. Miként Európa szinte minden hatalma arra törekedett, hogy hadserege számára a könnyűlovasság térnyerése következtében minél több magyar huszárt nyerjen meg, a Habsburg-birodalom hadvezetése is azon fáradozott, hogy állandó hadseregében minél több jól képzett külföldi zsoldost alkalmazzon. Így a gyalogsági kiképzésben kimagasló eredményeket elért porosz tisztek is mindenkor szívesen látottak voltak az osztrák kötelékekben. Amennyiben pusztán az ellenséges hadiszolgálatot magát főbenjáró bűnnek, vagyis fő- és jószágvesztéssel járó cselekedetnek nyilvánították volna Bécsben, különösen

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

pedig ha ezt önként visszatérőnek minősülő alattvalóval szemben érvényesítették volna, akkor ez nyilvánvalóan hasonló porosz lépést váltott volna ki. Ez pedig érzékeny veszteségeket okozhatott volna a Porosz Királysággal Szilézia birtoklásáért folytatott harmadik koalíciós háborúban a Habsburg-birodalom hadseregének. Bizonyára maga után vonta volna ugyanis az idegenek, főleg a porosz tisztek Habsburg-szolgálatvállalásának elmaradását, vagy legalábbis jelentős csökkenését. Ugyanakkor eleve lehetetlenné tette volna az idegenbe távozott és ott szolgálatot vállalt alattvalók visszacsalogatását és saját hadsereg-béli alkalmazását. Mindkét következmény a hadihelyzet adott időszakában erősen megfontolandó volt.

Ezek voltak azok a körülmények, amelyek miatt minden elvi ellenszenv dacára, gyakorlati politikai érdekből, a legcsekélyebb büntetés kiszabása nélkül, sőt a tényleges peres eljárást mellőzve, Bécsben szabadlábba kerülhetett a porosz szolgálatból visszatérőnek minősült Kováts Mihály kapitány, a kor neves szabadcsapatvezére. Azt is hozzá kell még ehhez tennünk, hogy a vizsgálati eljárás során következetesen elhallgatott francia és lengyel kapcsolatai, ennek érdekében tett megtévesztő kijelentései, amelyekhez mindvégig tévesztés nélkül ragaszkodott, jelentősen hozzájárultak ehhez a döntéshez. Ennek következtében ugyanakkor korábbi igazi életpályája a kortársak előtt mindvégig homályban maradt.

CSENDES LÁSZLÓ

1782-BEN VETTE KEZDETÉT MAGYARORSZÁG RÉSZLETES KATONAI FELMÉRÉSE

Ha egy térképtár gyűjteményének anyagát vizsgálat alá vetjük, ott a legkülönbözőbb időkből eredő, tartalmukban és kivitelükben — a felmérés módjában, a térkép rajzmodorában, sokszorosítási változatában — is különböző értékeket képviselő mappákat találunk. A kezdeti idők térképeit összevetve mai térképekkel, csodálattal látjuk, hogy a korabeli térképészek mi mindennek az ábrázolására használták fel a térképeket. Míg a régműltból eredő térképeken úgyszólván csak a vízrajzi, majd az úthálózati viszonyokat jelölték, hosszú évszázadok múltán sor került a domborzat, majd a települések egyértelmű, a tájékozódás célját szolgáló feltüntetésére, a felhasználók igényeit kielégítő térképek készítésére, majd még később ezek széles körű közreadására.

Természetes, hogy a legegyszerűbb ábrázolások is feltétlenül tiszteletre méltó kísérletek voltak, hiszen bármennyire magukon viselik a kezdetlegesség nyomait, mégis csak utat mutattak az utódoknak.

A térképek elterjedését a kereskedelem, az iskolai oktatás és nem utolsósorban a hadseregek igénye szorgalmazta. Régen felismert igazság, hogy egy ország területének felszíne számos olyan különleges, látszólag egymástól messze eső jelenséget mutat, amelyek csak akkor lesznek igazán érthetőek, ha a részletes felmérések során elért eredmények összesítve, térképi ábrázolás útján kerülnek bemutatásra. Különösen tanulságos az út- és vízhálózat, valamint a terepviszonyok összevetése a földfelszín minden más természetes vagy mesterséges tereptárgyának kialakulásával, létrejöttével.

A részletes térképek hiányának felismerése

A térképek hiánya legnagyobb mértékben a hadseregeket sújtotta, hiszen a felvonulások, csaták megtervezése és végrehajtása a terep és úthálózat ismerete nélkül hosszadalmas, sok esetben bonyodalmas eljárásokat eredményezett. Ebből adódott — különösen a hétéves háború¹ tapasztalatai alapján — a felismerés, hogy nagy méretarányú, részletes térképek hiányában a hadsereg mozgatása nehézkes és hosszadalmas, a felvonulási terület ismeretének hiánya a

¹ Az 1756—1763. évi úgynevezett hétéves háborúban Oroszországon kívül a Habsburg birodalom ősi ellensége, Franciaország is Mária Terézia oldalára állt, míg Anglia Poroszországot támogatta. A háborút az 1756. május 1-én megkötött francia-osztrák szövetség nyilvánosságra hozatala után II. Frigyes kezdte meg, megtámadva és lerohanva Szászországot, majd benyomult Csehországba is. A porosz előnyomulást a Habsburg sereg a Prága melletti Kolinnál állította meg. A császáriak győzelmében nagy része volt a Nádasdy Ferenc horvát bán vezette magyar lovasságnak. Miután Anglia a tengeren és a gyarmatokon legyőzte Franciaországot, Oroszország pedig Erzsébet cárnő halála után semleges álláspontra helyezkedett, a hétéves háború az 1763. febr. 15-i hubertusburgi békével véget ért. Szilviát nem sikerült visszaszerezni II. Frigyesről, Ausztria a háborúban nem nyert semmit.

Lacy Móric gróf, főszállásmester

vezetés bizonytalanságához, alapos — nem minden esetben megbízható — szemrevételezésekhez vezetett.

Miután az uralkodó Mária Terézia² katonai vezetői tudatára ébredtek a tér-

² Miután Mária Terézia a Pragmatica Sanctio alapján örökös uralkodó, Ausztriában: főhercegnő, Magyarországon: apostoli királynő, Csehországban: királynő, Milánóban: hercegnő stb. ezért a megnevezések során leginkább csak nevét nevezve utalunk rá. Bár Mária Terézia az osztrák tartományokban uralkodónő volt a magyarok mégis királynak titulálták (Rex és nem Regina).

Daun Lipót gróf, tábornagy

képszelvények hiányának, egyértelművé vált az állásfoglalás: térkép nélkül a hadsereg félkarú óriás. A hiány pótlására természetesen csak a hétéves háború befejezése után kerülhetett sor. Gróf Lacy főszállásmeister egy 1764. május 2-án kelt „engedelmességi feljegyzés”-ében³ tájékoztatta gróf Daun Lipót tábornagyot, az udvari haditanács vezetőjét, a háborúban tapasztalt nehézségekről, majd javasolta legalább Cseh- és Morvaország területének katonai felmérését, valamint az országleírás elkészítését.⁴ Daun saját hadjárataiban is nagy hiányát érezte a nagy méretarányú térképeknek, ezért Lacy jelentését elfogadva sürgősen cselekedett. Két nap múltán (május 5-én), kidolgozva egy „minden alattvalóra vonatkozó javaslat”-ot, előterjesztést tett Mária Teréziának. Javaslatában a hozzá érkezett Lacy-féle igényen túl a birodalom összes országainak felmérését kezdeményezte. A munkák sürgősségének mintegy alátámasztásául kifej-

³ Kriegsarchiv, (HKR) 1764. máj. 2. 336.

⁴ Gróf Lacy Cseh és Morvaország felmérésére utaló javaslata nem véletlen, hiszen a háború befejezése ellenére Csehországot továbbra is porosz támadás veszélye fenyegette. Meg kell jegyezni hogy a Dunától északra lévő területet 1780-ig a Mühl folyótól nyugatra és a Machlandvierteltől keletre felosztották, de az Inn-terület megszerzésével a Hausruck és Traun-területek „viertelek” kialakítása miatt (nehogy ötödik is legyen!) a Machland-területet a Mühl-területtel egyesítették.

tette, hogy ő maga is végeztetett már felmérést tisztjeivel az Ausztriának maradó kis Sziléziában (K. K. Schlesien, 1763. évi kísérlet), ami kiterjedését tekintve ugyan eltörpült területileg a „porosz Sziléziának” nevezett és a háborúban II. Frigyes által meghódított terület mellett (ez ma Lengyelország része), de bizonyította, hogy a vezérkariak és az ezredek tisztjei képesek a feladat végrehajtására.

Folyamodvány az uralkodóhoz

Ezek után ismerjük meg a beterveztett — még ma is nagyon jó állapotban lévő — akta⁵ tartalmát:

„Allergnädigste Kayserin, Königin . . .”

„Legkegyelmesebb Császárnő, Királynő, . . .”

Császári és Királyi Apostoli Felségének előterjesztem a cs. k. Tartományok térképezésének szükségességét.

A legalázatosabb Udvari Haditanács, fontos feladatának megfelelően, mindent megtesz és mindent figyelemmel kísér, ami Őfelségének szolgálatára és előnyére válhat.

Ezért elsősorban, ebből kiindulva, Felségednek bátorodom előadni azt, ami a felséges szolgálat ellátásához feltétlen szükségesnek tűnik, és ami igen hasznossá válhat a mostani Örökös Tartományok nagyvezérkarának tisztjei szerint a tartományok védelméhez: megbízható térképek készítése és ezáltal a különböző területek alapos ismerete.

E téma fontos és az ehhez kapcsolódó, belőle származó haszon annak elkerülését jelenti, amit a múlt háborúban a térképek hiánya okozott minden alattvalónak.

Csak a most véget ért háború alatt vált meggyőzővé a tapasztalat, mennyire fontos a katonaság számára a pontos helyismeret, különösen azon területekről, ahol háború viselhető.

Eddig az idegen és saját területek ismerete nélkül elégnek tűnt a helyszíni tájékozódás, amit az újabb háborúkban csakis a pontos térképekkel és földrajzi leírásokkal lehet biztosítani; ilyen területeken mind eddig *csak a zsákmányolt térképek álltak rendelkezésre.*

Saját területeink nem ismerése is azzal a szomorú, hátrányos tapasztalattal járt, hogy nem lehetett úgy a csapatok menetét megtervezni és elvégezni, hogy előtte terepfelderítést ne végeztünk volna és azt a helyet megkeressük, ahol a csapatok táborozhatnak.

Ilyen meneteknél a fáradtság és a munka megduplázódik, különösen, ha az ellenség a menetet (és felderítését) zavarni képes.

Minden eljárás, ami a táborhely kiválasztására irányult, elégtelennek tűnt, mivel a tervezett táborhelyre vezető utakat nem ismertük, vagy az ismert utak mentén levő táborhelyekről nem tudtunk; ezért éppen az ellenség tudta meghatározni azt a helyet, ami számunkra a legveszélyesebb volt és ott saját erőit be tudta rendezni ellenünk.

Egyetlen alakulatnak, vagy parancsnokságnak sem lehetett biztos parancsokat kiadni, mert a táborozási helyek megadása elégtelennek tűnt; *nem tudtuk, hol milyen mocsarak, erdők fordulhatnak elő*, mivel a térképek a meglévő falvakat, városokat és azok helyét sem ábrázolták, vagy csak hiányosan.

Gyakran előfordult, hogy egy alakulat, törzs, vagy sereg erdőbe került és ott

⁵ Kriegsarchiv, HKR. 1764. 736., 1764. május 13.

táborozni készült, ahol éppen mocsár volt, és azon keresztül a legrövidebb utat megtalálni képtelen volt, és védelem helyett éppen veszélybe került.

Egész napokat kellett azzal eltölteni, hogy az ilyen erdőket és a hozzá vezető utakat felderítsük és elkerülhessük azt, hogy az ellenség bekerítsen táborozás közben (oldalról, vagy hátulról).

Az ellenséges helyzet felderítésekor (szemrevételezésnél) annak saját területén mindig nagy fáradságba került azt megtudni, hogy a terület, ahol az állomások, miként támadható meg.

A frontok, szárnyak rejtését (mocsár, szakadék, folyó) és állapotát az ellenséges területen csak akkor lehetett megtudni, amikor azok közelről feltűntek.

Egy szárnynak a másikig tartó méreteit és az ott rejtőző erők nagyságát megbecsülni általában nem lehetett; ezért az ellenségnek nem volt nehezére a mi szándékainkat megtudni és ezáltal helyzetét módosítani, a mi szándékainkat megakadályozni és végső célját ezáltal elérni.

Saját területünkön sosem sikerült csapatainkat olyképp diszlokálni (elhelyezni), hogy azokat sok változás ne érje.

A járási (körzeti) vezető személyek és a környéket ismerő egyének bevonása sem jelentett sok segítséget, azokat gyakran nem sikerült megtalálni.

Gyakran előfordult, hogy a lovasság olyan falvakba jutott be, ahol nem voltak istállók és a gyalogság olyanokba, ahol nem volt számára menedék, sem igásállat, sem takarmány, sem táplálék.

A falvak és városok előzetes megszemlélése nélkül sok oly nehézségbe ütközünk, amit elkerülni csak fáradságos utánjárás árán lehetett; ez a kettős munka nem csak a szolgálatra hátrányos, hanem erőltetett menet után a fáradt legénységnek, lovaknak is, ezáltal a felelősséget a szálláscsinálókra hárították.

Az eddig felsoroltak egyértelmű és elégséges indokai annak, mennyire szükséges lenne a cs. kir. tartományok területének ismeretét figyelemmel kísérni és azt minél hamarabb pótolni.

Az elmúlt évben Felsőgednek erről jelentést terjesztettünk fel, amely a vezérkar tisztjei által végzett térképezés eredményét mutatta be a maradék Szilézia területén, *mint első kísérletet az országos felmérésre.*

Ezek a tisztek ezt a feladatot igen ügyesen oldották meg, és magukat alkalmasnak és hajlandónak mutatták, ilyen nagyságú területet felmérni, a felmérést befejezni.

Kívánatosnak tűnik a felmérést Cseh- és Morvaországban elkezdni, noha azt a tisztek száma miatt talán nehéznek, ha nem lehetetlennek tartjuk; ez a munka talán több évet is igénybe vehet, de az állam számára igen hasznosnak mutatkozik.

A tisztelt Udvari Haditanács továbbá is szükségesnek tartja ezt a helyzetet Felsőgeddel közölni azzal a kiegészítéssel hogy *a munka gyorsabban oldható meg, akkor, ha a tartomány ezredeinek tisztjei is részt vesznek benne helyőrségeik területén, eközben a Vezérkar tisztjei az ország határait mérnék fel; erre a rajzolni képes tiszteket kell alkalmazni, azokat a Vezérkarhoz vezényelni és a munkák befejeztével ezredeikhez őket visszavezényelni; a munkát rajzolásra azoknak kellene kiadni, akik a következő területért illetékesek.*

Az eddigi adatok alapján, a 2 tartományban a rajzolásra és felmérésre alkalmas tiszteket kb. 30 főre lehet becsülni, *akik az országleírást is el tudják készíteni.*

A személyi állomány biztosítása mellett gondolni kell a mérőműszerekre, papírra, rajzeszközökre, festékekre is, valamint a felmérők szállítására, ellátására, vendéglőkre, ami nagyobb költséget jelent, mint a szálláskészítők esetében

M
 Allergnädigste Kaiserin,
 Königin und Frau Frau

Ein das Fürstliche Hofrath
 bey Sr. Königl. Majestät in Wien
 befindliche Hofrath
 des Fürstlichen Hofrathes
 allseitig einmüthig, dergestalt
 d. d.

Ich das Fürstliche Hofrath
 bey Sr. Königl. Majestät in Wien
 befindliche Hofrath
 des Fürstlichen Hofrathes
 allseitig einmüthig, dergestalt
 d. d.

Ich das Fürstliche Hofrath
 bey Sr. Königl. Majestät in Wien
 befindliche Hofrath
 des Fürstlichen Hofrathes
 allseitig einmüthig, dergestalt
 d. d.

Az Udvari Haditanács vezetőjének Mária Teréziához benyújtott „minden alattalóra vonatkozó” javaslata.

in unum successore in imperium
transiitum ab unumquemque leg.
sicut in unumquemque leg.
sicut

Die Heilig Kaiserliche
und kaiserliche Majestät
der in unumquemque leg.
sicut in unumquemque leg.
sicut

[Was ist die Ursache der
ganz dem generals und
officers bei dem in unum
garden generalat der selbst
der ganz nicht mehr in
militarische fünde, in unum
bei dem ganz fünde die
ganzigste fünde fünde fünde
aufgesetzte prima may

Primum Jan 5to May 1764.

St. Anna

Az előterjesztés utolsó oldala. A bal oldalon levő oszlop Mária Terézia feljegyzése.

és nagyobb terhet ró az elmúlt háborúban kárt szenvedett tisztekre, azaz szükzsoldjuk megnövelésére kell intézkedni.

Gondolni kell továbbá az anyagiakon kívül arra is, hogy a felmérést végző tisztnapi 1 koronát, vagy havi 30 koronát kapjon, évente max. 6 hónappal számítva, ami 40 tisztnap számítva évi 8000—9000 koronát tesz ki; ezáltal a rajzolást-mérést és leírást 3—4 év alatt be lehetne fejezni és a teljes költségráfordítás 30 000—40 000 koronára rúgna. Ez nem olyan nagy összeg, hogy hasznát a szolgálat ne nélkülöznél és előnyeiket rövid időn belül ne élvezné.

Fel séged nemcsak katonai előnyöket várhat ettől az akciótól, hanem a 16 milliós ország is hajlandó megszavazni ennek költségeit, ha másképp nem, akkor az erődítési rendkívüli alapból, hiszen az erre szükséges pénzt jobbra nem is lehetne elkölteni.

Az Udvari Haditanács eme javaslatai Fel séged jóváhagyását várják; ennek alapján az illető ezredeket és tiszteiket azonnal utasítással látjuk el, hogy munkájukat megkezdhessék és hamarosan befejezhessék elsősorban azzal a gondolattal, hogy később az Osztrák Tartomány (az Ennsen alul és felül, innen és túl) és a Belső-Ausztriai területek is felmérésre kerüljenek a lehető leggyorsabban.

Bécs, 1764. május 5.

Daun”

Mária Terézia saját kezű feljegyzése, az akta utolsó oldalán olvasható:

„Bin völlig (ein)verstanden und kan man auch besonders in Hungarn nicht genug diese Arbeit pressiren” vagyis:

Teljesen egyetérték s a munkát, különösen Magyarországon, nem lehet eléggé szorgalmazni (sürgetni).⁶

Ezzel a vállalkozás fontosságának szem előtt tartása mellett a végrehajtás törvényerőre emelkedett. Mária Terézia, a felmérés fontosságát mintegy alátámasztva, utasítást adott arra, hogy a felméréssel kapcsolatban új beosztásba kerülő tábormokok és tisztek fizetését ne a katonai, hanem a gárdaalapból fizessék ki.

A felmérési munkák által felölelt területet tekintve kijelenthetjük, hogy Európa-szerte páratlan vállalkozás volt.

A felmérés kiterjedt a tulajdonképpeni osztrák örökös tartományok és a cseh korona országaira.⁷

Ezek nevezetesen:

1. Ausztria az Ennsen innen és túl (a mai Alsó- és Felső-Ausztria, 1491 után ilyen néven is); Belső-Ausztria (Steierország, Karintia, Krajna, Isztria a határvidék nélkül, a velencei államok: osztrák Friaul, azaz Görz és Gradiska), valamint Trieszt és Fiume, utóbbi 1776 után Magyarországhoz csatolva, mint „Corpus separatum”; Tirol (1491 után Vorarlberggel és az előausztriai résszel Felső Ausztriaként megnevezve); Vorarlberg és több Rajna-menti sváb és breisgaui terület Előausztria néven; továbbá Cseh-Morvaország és az ún. császári Szilézia (egy töredék).

2. Galícia és Lodóméria, Bukovina.

3. Magyarország, Erdély, Horvátország és Szlavónia (kivéve az ún. katonai határvézetet; „Katonai Horvátország és Szlavónia”, szemben az ún. „Polgári Horvátország-Szlavónia” területével). Utóbbi változó szélességű sáv volt az ak-

⁶ Kriegsarchiv, HKR. 1764. 336.

⁷ 75 Jahre Kartographie am Ha merlingplatz. Bundesamt für Eich- und Vermessungswesen, Landesaufnahme. Wien, 1980: 33. o.

kori török-dalmát határ mentén, egészen Bukovináig. A „határőr lakók” katonaparasztok voltak, akik ezredeikhez tartós szolgálatra vonultak be.

4. Az ausztriai Hollandia (a mai Belgium), ennek szegélyén volt a ma már nem létező egyetlen francia-osztrák határérintkezés a mai belga Roisin helység mellett (Valenciennes-től keletre), ahol még állnak osztrák-francia határkövek. A kövek egyik oldalán látható a császári kétfejű sas (felirat: „Autriche”), másikon a Bourbon lilimos címer és felirat: (France). Ezt a területet Ausztria 1797-ben a campoformioi békében Franciaországnak adta át. Mivel az osztrák Hollandia az utrechti (1713), illetve a rastatti (1714) békével került a birodalomhoz, ezek a kövek kb. 260 évesek.

5. Milánó és Mantua hercegségei, az ún. osztrák Lombardia.

A felmérés végrehajtására sor került a fent utalt területeken, kivéve Tirolt, Voralberget, Lombardiát és Hollandiát.

A végrehajtás sorrendjét a felmérésnél nélkülözhetetlen alapozó háromszögeles elkészülte és a várható háborús veszély „irányai” határozták meg. Így történt, hogy elsőnek a porosz hadszínteret mérték fel (1763), evvel egyidejűleg kezdődött és 1768-ig tartott Cseh- és Morvaország, majd a tatár betörés veszélye idején Magyarország keleti határvidékének felmérése.⁸ Ezt követte a török veszély miatt 1766—73-ig Erdély és a Temesi bánság, majd 1770—85 között a katonai határőrvidékeken folyó felmérési munka. Végül 1782—88 között mérték fel Magyarországot és Ausztria belső területeit.⁹

Ami a terület nagyságrendjét és nem utolsósorban a méretarányt (1 : 28 800) illeti, ez a felmérés térben és időben túlszárnyalta korának két jelentős térkép-művét, Franciaország Cassini-féle nagy térképét,¹⁰ valamint Nagy Frigyes kabinet-térképét. Utóbbi Poroszországot ábrázolja a Wesertől nyugatra, 270 térkép-szelvényen.¹¹

A felmérés végrehajtásának előzményei

A magyarországi részletes felmérést előkészítő munkálatok a kor technikai színvonalán biztosították azt az alapot, melynek segítségével a több mint ezer térképszelvény megbízható csatlakoztatással elkészülhetett. A geodéziai alappelmérések, melyeken nemcsak a múlt és jelen térképező munkálatai épültek fel, hanem amelyre az eljövendő kor topográfiai, kartográfiai és ezekkel kapcsolatos munkálatai még hosszú időn át támaszkodni fognak, lassú fejlődésen keresztül érték el a mai színvonalat.

A térkép felhasználója aligha gondol arra, hogy a térképrészletek pontossága egy minden követelményt kielégítő geodéziai alap nélkül nem képzelhető el.

A geodézia feladata megteremteni azt az alapot és keretet, amelyen egy nagyobb terület (ország, országrész), topográfiai részletmérése biztosított. Ez feltételezi mindazon mérések végrehajtását, amelyek a Föld alakjának meghatározásához szükségesek. Az itt vázoltakból is kitűnik, hogy a feladat végrehaj-

⁸ Kriegsarchiv, HKR. 1766. 508.

⁹ Hadtörténelmi Intézet Térképtára (a továbbiakban—HIT) gyűjteményében az itt ismertetett területekről nagyszámú térképszelvény, vagy azok fotómásolata található. A kutatóknak jelentős segítséget nyújt a *Nemesné Ipoly Márta* szerkesztette Földabroszok, mappák, térképek katalógusa; Katonai vonatkozású térképek a Habsburg Birodalom és az osztrák-magyar monarchia korából. Kézirat gyanánt. Budapest, 1982.

¹⁰ Carte geometrique de la France 1750—1793. Méretaránya 1:86 400, szelvényeinek száma 182 darab. A felmérést alapozó háromszögelést 1744-ben kezdték el. A térképszelvények fellelhetők a Hadtörténelmi Térképtár gyűjteményében, jelzetük B V a 86.

¹¹ Méretaránya 1:50 000, a sorozat címe: Tableau aller durch den preussischen Obersten Graf v. Schmettau von anno 1767 bis 1787 aufgenommenen und zusammengetragenen Länder.

tása komoly elméleti felkészültséget, valamint megbízható műszerezettséget feltételez.

Geodéziai mérésekre, földfelszíni, földrajzi meghatározásokra már I. Lipót¹² és III. Károly¹³ is alkalmaztak hadmérnök tiszteket, azonban a nagy horderejű, jelentős kiterjedésű terület részfeldmérését megalapozó munkák csak Mária Terézia uralkodása alatt kezdődtek meg.

A hadmérnökök intézményes képzését Szavojai Jenő III. Károlynak tett előterjesztésével alapozta meg. A herceg javaslatának lényege, hogy egy létesítendő intézmény, melynek neve „Kays. Königl. Ingenieur Akademie” (Császári Királyi Mérnöki Akadémia), képezzen olyan hadi és polgári szolgálatra alkalmas mérnököket, akik tudományos és gyakorlati vonalon Európában a legmagasabb szintet képviselik. Indoklásában úgy vélekedik a herceg, hogy az itt tanult mérnököknek olyan sok és olyan változatos feladatot kell megoldaniuk a birodalomban, de különösen a töröktől felszabadított Magyarországon, hogy erre csak a legkiválóbbak, a legjobban felkészültek lesznek alkalmasak.¹⁴

III. Károly az akadémia létrehozására vonatkozó rendeletet 1717. dec. 24-én írta alá. Az alapító rendelet intézkedik arról, hogy a hallgatók a mérnöki tudomány (Ingenieur-Kunst) minden ágában, kiemelten az elméleti és gyakorlati geometriában, a statikában és mechanikában, polgári és erődépítésben, folyóvizek szabályozásában, mocsarak lecsapolásában, út- és hidépítésben stb., egyaránt jártasak legyenek.¹⁵ Az elméleti oktatást szinte minden vonatkozásban gyakorlati képzés egészítette ki. A topográfiai felmérések végrehajtásához J. Marinoni, az akadémia aligazgatója, udvari matematikus szerkesztett távcsöves vonalzókat, melyek kivitelezését a legjobb bécsi mechanikai műhelyekben végezték. J. Marinoni tökéletesítette az asztrogeodéziai észlelésekhez használt, kvadránssal kombinált műszert is.¹⁶

J. Marinoni váratlan halálakor (1775. január 10.), Mária Terézia saját kezű feljegyzéssel úgy rendelkezett, hogy a nagy tudós hagyatékát azonnal vegyék leltárba, s az értékes szakkönyveket, csillagászati műszereket, észlelési jegyzőkönyveket, asztronómiai számításokat adják át az akkor már európai hírnévű Hell Miksa csillagásznak, akit egyben az elhunyt utódjává nevezett ki. Így lett Hell Miksa a bécsi cs. kir. Mérnöki Akadémia első magyar származású tanára, illetve aligazgatója.¹⁷

J. Liesganig, a bécsi egyetem professzora¹⁸ végezte — Mária Terézia megbízásából — az első, nagy területet átfogó fokméréseket. E célból a bécsi meridiánkörön Brünn és Varasd között háromszögláncolatot alakított ki, ezen belül két bázisvonalat (alapvonal) mért Wiener Neustadt-nál és a morvavölgyi Seyring-nél 1762-ben. Az előbbi még ma is látható a Neunkirchener Alle mentén. Az eredeti északi végpont, területrendezési okból, az út másik oldalára került át és ma a Kamman-utca torkolatában található.¹⁹

Ez a Semmering-hágó felé obeliszkkal van megjelölve, melyet egy köglöbusz

12 1657—1705.

13 1711—1740

14 *Bendefy László: A bécsi Csász. kir. mérnöki akadémia alapítása és oktatási rendje a XVIII. század végéig Technikatörténeti Szemle, 1975—76. 8. sz.*

15 *Gatti, Friedrich: Geschichte der K. K. Genie Akademie 1717—1869. Wien, 1901.*

16 Uo. Kvadráns — Irányzóbotból és beosztással ellátott negyedkörből álló, csillagmagasságok mérésére használt műszer.

17 *Bendefy: i. m.*

18 1719—1799. Kiváló matematikus, a jezsuita rend feloszlatása után Mária Terézia az Udvari Kamara állományába helyezte.

19 Eredetileg a Wienerneustadti szövetségi úton, korábban a Trieszti úton, amit régebben VI. Károly óta a „Cs. kir. olasz főposta és kereskedelem útja”-ként neveztek. 75 Jahre Kartographie an Hamerlingplatz 1905—1980. Bundesamt für Eich- und Vermessungswesen, Landesaufnahme.

díszít az alábbi felirattal: „Francisci et Mariae Theresiae Augg. iussu et auspiciis meridiani Viennensis gradus tres dimensus hanc besismetam borealem statuit Jos. Liesganig Societatis Jesu anno MDCCLXII. — Auf Geheis und mit Förderung der Majestäten Franz und Maria Theresia mas Joseph Liesganig S. J. drei Grade des Wiener Meridianbogens und errichtete diese Säule am nördlichen Erdpunkte der Grundlinie im Jahre 1762. Instandgesetzt vom Bundesamt für Eich- und Vermessungswesen im Jahre 1930.” Vagyis Öfelségeik, Ferenc és Mária Terézia felszólítására J. Liesganig jezsuita páter mérte a bécsi meridián 3°-os ívét és építette ezt az oszlopot az 1762. évben az alapvonal ezen északi végére. Helyrehozatta a BEV intézmény 1930-ban.²⁰

Az első katonai felméréssel egyidejűleg végzett Liesganig-féle háromszögelések — köztük a Magyarországon mért két alapvonal (Csurog, Kistelek) — a részletes felméréssel nem voltak összefüggésben, legalábbis ezen mérések felhasználásáról az eddigi kutatások nem tudnak. Tudunk arról, hogy Liesganig javaslatot tett a katonai felmérés egységes geodéziai megalapozására, mégis, a térképszelvényekkel bizonyított, hogy a felmérés országonként külön-külön egységet képez.

Liesganig magyarországi fokmérési munkáival egyidejűleg (1769) javasolta, hogy a bécsi és a budai meridiánokban általa mért háromszögelési láncolatokat a birodalom határáig hosszabbítsák meg és egészítsék ki három merőleges láncollal, amely megbízható kiindulási alapot biztosít.²¹

A meridiánvonal meghatározásának jelentőségéről Elmpt tábornok a Hadi-tanács-hoz intézett felterjesztésében az alábbi írja:²² „Egy országnak a csillagászat és szögmértan szabályai szerint való felméréséhez elsősorban a meridiánvonalat kell meghatározni. Ez a vonal, mely a déli pólustól az északi pólusig húzható meg, kompasszal (iránytű) nem tűzhető ki. Az irányvonalat világos napokon lehet kítűzni, amikor süt a nap délelőtt és délután is. Ha erre a vonalra — mely az országon keresztül meghosszabbítható — egy merőleges vonalat jelölünk, úgy az a vonal fogja összekötni a napkeltét napnyugtával. Így megtudható a négy fő világtáj, melyek a térképeken jelekkel, vagy kiírva tudtul adandók.”

Magyarország felmérése

Mária Terézia már idézett záradékán túl a magyar Udvari Kamarához küldött latin nyelvű átirat²³ rögzíti a felmérés célját, valamint elrendeli, hogy a Kamara biztosítson a felmérők mellé olyan embereket, akik a területet kellően ismerik, és a környékre vonatkozó tájékoztatást meg tudják adni. Ezen személyek minden bizonnyal a térképszelvények kiegészítéséül készült országleírók munkáját, a „Landesbeschreibung”-ot segítették. Igazolja ezen feltevést az is, hogy a Haditanács Esterházyhoz, a magyar udvari kancellárhoz a következő tartalmú átiratot küldte:²⁴ Pest vármegyének a magyarországi városok, vásárhelyek és falvaknak az ezredek által való összeírása alkalmával beadott panaszára, nevezett megye értesítendő, hogy ez az összeírás egyedül a még hiányos katonai térképekre vonatkozik.

²⁰ Az obeliszken olvasható szöveg latinul és németül örökíti meg a 18. század nagy jelentőségű geodéziai munkájának egy állomását, pontosabban egy földrajzilag meghatározott pontját.

²¹ E. Nischer: Österreichische Kartographen. Wien, 1927. 76. o.

²² Páludus József: Die Militärischen Aufnahmen im Bereiche der Habsburgischen Länder aus der Zeit Kaiser Josephs II. Wien, 1919. 16. o.

²³ Kriegsarchiv, HKR. 1766. 508.

²⁴ Kriegsarchiv, HKR. Protocoll LXVI. 27.

Magyarország részletes felmérése 1782 márciusában²⁵ kezdődött, de mint arra már utaltunk, a határvidékek térképi biztosítása, azok korábbi felmérését igényelte. Huszt katonai parancsnoka, Sterling őrnagy a feladatot végrehajtására az alábbi utasítást kapta:

„Az ez ügyben kapott dekrétum alapján s az ezen célra hozzá beosztott hadmérnök tisztekkel (Hoffmann mérnökkari alhadnagy és Bebó conducteur), Máramaros körzetet az Erdélyi fejedelemségtől kezdve Moldváig terjedő legszélső határig, főképp Lengyelország felé, mértanilag pontosan vegye föl; amennyire csak lehetséges, a legszélső határtól befelé haladva dolgozzék és jegyezze fel mindazt, ami egy pontosabb, részletesebb térképhez általában hozzátartozik. Egyúttal alkalmazza mindazokat a feljegyzéseket és jeleket is, amelyek a politikai és kamarai spekulációkhoz szükségesek s amely kívánalmak miatt főképp a magyar Udvari Kamaránál Pozsonyban jelentkeznie kell és ezek felől a Kamara által kijelölt hivatalnokokkal a legjobb belátása szerint egyezzen meg.

Feladata továbbá egy teljes katonai térképet készíteni, nemcsak a nagyobb tárgyakról, mint városok, mezővárosok, falvak, kastélyok, kolostorok, hegyek, völgyek, erdők, szőlők, szántóföldek, a homokos, köves és agyagos talajok megkülönböztetésével, hanem a kisebb tereptárgyakról is, mint: hidak, dombok, mélyutak, gyalogösvények, patakok, tavak, mocsarak, bokrok, szakadékok, szorosok, amelyeken kocsival vagy gyalog lehet átmenni, ahol a folyók vagy lóval átjárhatók, vagy hidakat kell rajtuk verni, ahol fatorlaszokat kell emelni, vagy ahol a határ megszállandó lenne, vagy ahol a legfontosabb pontokat erősségekkel kellene ellátni — háború esetén az ellenség ellen, békés időben a csempészet megakadályozására, vagy pedig a pestiskordon meghúzására —, továbbá a mi területünkön kívül eső területről annyit kell felvenni, amennyi látható és a területre az utakat is rá kell vezetni és az arra vonatkozó külön magyarázatot úgy megadni, hogy az összehasonlításnál a fent nevezett tárgyak világosan és sok fáradság nélkül leolvashatók legyenek s a térkép annak idején használható legyen.

Fölösleges lenne külön hangsúlyozni az egységes térképméret szükségességét és a csatlakozások fontosságát, amikor a munkát úgyis hadimérnökök végzik.”²⁶

Ha röviden is, de ide kívánczok, hogy a térképkészítéshez a részletes felmérés végrehajtása előtt a terepen arra alkalmas mérőműszerekkel és mérési módszerekkel helymeghatározásokat kell végezni. A helymeghatározások (fix pontok) összességének felhasználásával, azokról történt részletpontok mérésével készíti el a topográfus az előírt méretarányú alaptérképet.²⁷

Magyarország kezdő háromszögelése²⁸ 1782-ben vette kezdetét, melynek hasznosításáról — még akkor is, ha sok esetben kezdetleges módszereket alkalmaztak — az elkészült és összességében egymáshoz csatlakozó térképszelvények tanúskodnak.

Magyarországon a mindaddig legnagyobb terület részletmérését biztosító háromszögelést — vagy amint akkor nevezték: fokmérést —, mint már említettük, J. Liesganig készítette.

Sajnos, Liesganig kétségtelenül hasznos javaslata, miszerint a bécsi és budai meridiánokban mért háromszögelési láncolatokat egékszítsék ki arra merőleges

²⁵ Kriegsarchiv HKR. Memoiren 1751—83. 11—105.

²⁶ *Borbély Andor—Nagy Júlia: Magyarország első katonai felvétele II. József korában. Budapest, 1932.*

²⁷ A katonai akadémiák hallgatóinak ilyen irányú képzése mindenkor gyakorlat volt, és nem csak elméleti de gyakorlati kiképzést is kaptak.

²⁸ A munkarészek eredetijének fotómásolata, valamint ezek alapján szerkesztett vázlatok, megtalálhatók a Hadtörténelmi Térképtár gyűjteményében. B IX c 721.

lánccal, nem került kivitelezésre. Jóllehet a későbbi rendszeres háromszögeléseknél, mint arra egy későbbi feldolgozás utal, csak a bécsújhelyi alapvonalat tudták felhasználni.²⁹ Mindenesetre az biztos, hogy az első katonai felméréssel egyidejűleg végzett Liesganig-féle fokmérési háromszögelések, köztük a Magyarországon mért két alapvonal (Kistelek, Csurog) és a budai meridiánban fektetett háromszögelés, a katonai felmérésekkel nem voltak összefüggésben, bár Galícia térképezése során³⁰ Liesganig háromszögelését előnyösen felhasználták, továbbfejlesztve hasznosították. Magyarország felmérésének alapjait jelentős kiterjedésű területen grafikus háromszögeléssel, mérőasztal-eljárással biztosították. A felvételek nagybani összefüggését az úgynevezett orientális, perpendikuláris és meridionális vonalak biztosították.³¹ Meghatározták, és vagy közvetlenül, vagy háromszögelés útján folytatólagosan a terepen is kitzűtek egy fő tájékozódási vonalat (pl. a csillagászati északot). Erre merőlegest szerkesztve egy derékszögű tengelykereszthez jutottak, amely a szelvényezés és a további munkálatok kiinduló alapja és gerince lett. A vonalakat a szelvényezésnek megfelelő részekre osztották be. Minden felmérőnek egy-egy így keletkező oszlopot, vagy annak részét adták ki részletes felmérésre. A munka egyidejűleg a tájékoztató vonal mentén kezdődött és a szomszédokkal való összhangban, csatlakozó szelvényenként haladt tovább.

A háromszögeléshez mért alapvonal hosszát többnyire 1000—1200-öles nagyságrendben határozták meg.³² Az így létesített alapvonalból kiindulva a háromszögelést grafikus meghatározással mérőasztalonként továbbfejlesztették és fokozatosan a felmérendő terület egészére kiterjesztették. A szelvényenkénti háromszögelési főpontok meghatározása az ún. Dumont-féle módszerrel történt. Ennek lényege, hogy hat egymáshoz illesztett mérőasztalon az irányzást egy öt láb hosszú távcső biztosította. Előnye az volt, hogy nagyobb távolságokra lehetett így irányozni és a metszéspontokat a felmérendő szelvényeken rajzilag biztosítani. A hat mérőasztalon felvett nagy háromszöggel egységes hálózatot lehetett szerkeszteni, amiből aztán a szelvényenkénti háromszögelés és a részletpontok mérése megoldható volt. Bár csak alkalomszerűen, de a kvadránsal — azaz szögméréssel és számítással — is végeztek háromszögelést.

A részletes felmérést a háromszögelési hálózatnak irányzással és metszéssel végzett sűrítése tette lehetővé, amit kiegészített a részletpontok távolságának meghatározása láncsal, vagy lépéssel, esetenként csupán becsléssel.

A magyarországi felmérések vezetője, a megbízást kevéssel megelőzően előléptetett Neu ezredes, 1782 márciusában³³ utasítást kapott a felügyelettel megbízott Elmpt tábornoktól a felmérésekhez használandó műszerek biztosításáról. Az utasítás a legfontosabb műszerekként az alábbiakat sorolja fel:

1. *Kvadráns*: mozgatható, illetve rögzített távcsöves, vagy irányzó-vonalzóval.
2. *Asztrolábium*: 180°-ra beosztott szögmérő, mozgatható, vagy merev irányzóval.
3. *Mérőasztal* nagy sárgaréz irányzó vonalzóval, mindkét oldalán dioprával úgy, hogy biztosítsa az előre és hátra irányzást.
4. *Tájéoló* az irányok meghatározásához.
5. *Függőn* a műszer, illetve felmérőasztal pontosításához.

²⁹ *E. Nischer*: i. m. 76—80.

³⁰ Történet 1772—74 között.

³¹ *Paldus József*: Katonai térképek készítése II. József császár idejében, különös tekintettel Magyarországra. Hadtörténelmi Közlemények, Budapest, XVIII. kötet, 1917. 172. o.

Orientálás = irányítás (kelet-nyugati irányú beállítás) Perpendikuláris = függőleges Meridionális = meridiánhoz, délkörhöz tartozó

³² *Paldus József*: i. m. valamint *Borbély Andor*—*Nagy Júlia* i. m. 31. o. 1 öl = 1,89648384 méter

³³ *Kriegsarchiv KA. 1781—83. 11. 105.*

6. *Mérőlánc* a hosszak meghatározásához.

7. *Pontszűrőtű*, a mérőasztalon végzett irányok és távolságok rögzítéséhez, nem feledve az asztallap vízszintesre állításához egy e célra alkalmas golyó biztosítását.

Neu ezredes, tanulva a korábbi évek tapasztalataiból, külön tervet készített Magyarország felméréséhez.³⁴ Mint az az áttekintő szelvényről is kitűnik az előkészítés, alapos, mindenre kiterjedő volt. A végrehajtást így ismertette:³⁵

„Az ország egész területén át egy fő orientális és egy merőleges oszlopot fejlesztünk. Erre a fő orientális oszlopra az egyes felvételek elhatárolása végett további merőleges oszlopotokat s ezekre ellenőrzés és helyesbítés céljából ismét merőleges oszlopotokat állítunk. E fő háromszögelés terve és a hozzávaló műszer (Dumont) elkészült így a munka tavasszal elvégezhető.

A mappieuröknek ebben a meghatározott rendszerben (hálózatban) kell dolgozniok, mert ha a munkát az orientális vonalról kiindulva, s egy erre merőleges mentén, egy-egy szelvény szélességben egész az ország széléig ki-ki önállóan végezné, a sok szelvényen keresztül az egyszerű mérőeszközökkel végzett műveletekből végül is igen nagy hibák keletkeznének. Az orientális oszlop és a főháromszögeléshez vont merőlegesek minden szelvényoszlopban megadják a térképmező elhatárolására és a merőlegesek ellenőrzésére szükséges északi irányt, anélkül, hogy a fő háromszögelésnél a tájoló egyáltalában használatra kerülne. Ha ellenben egy meridionális kiindulási vonalat választanánk, s az erre szerkesztett merőleges szolgálna irányul, akkor a valódi északról való eltérést kinek-kinek magának kellene a maga oszlopában meghatároznia, ami sokfajta tévedésre és hibára adna okot és a legtöbben figyelembe se veszik.”

A felmérés méretaránya

A katonai és minden bizonnyal a polgári érdekeket is mérlegelve az első nagy méretarányú — az ország teljes területét ábrázoló — térképszelvények méretarányát a bécsi öl-rendszerre alapozva állapították meg,³⁶ vagyis a térképi ábrázolás egy-egy millimétere 28,8 méternek felel meg. Természetes, hogy ez csak irányadó mértékszám, ami tized- vagy akár századnagyságrendjét illetően eltérő az alapjaiban helytálló méretarány pontosságától. Ilyenek a házak, utak vagy akár vízfolyások rajzi „kifejezhetősége.”

A napjainkban műszaki utasításként megadott előírások — vonalvastagság, értékrend, eltérés a méretaránytól — a kezdet kezdetén még ismeretlenek voltak. Cél az ábrázolás, helyenként még akkor is, ha az a pontosság rovására méretbeli torzítást eredményezett. Az ilyen esetenkénti ábrázolások napjainkban is fellelhetők, ami nem pontatlanságra, hanem gazdagabb információk, méretarányon aluli tájékoztató elemek bemutatására ad lehetőséget a térkép készítőjének. Bár a jelkulcsi ábrázolásra később térünk rá, itt mégis szükséges megjegyezni, hogy ilyen méretarány esetében bizonyos fokú torzítás elengedhetetlen és megengedett. Természetes, hogy az ilyen eltérésekre — napjainkban, de már korábban is — a jelkulcsi előírások felhívják a térképhasználók figyelmét.

Az első részletes felmérési lapok (térképszelvények), a napjainkban közre-

34 HIT. B IX a 527/1.

35 Paldus József: i. m. 15. o.

36 Borbély Andor—Nagy Júlia: i. m. 34. o

adott térképek méreteitől eltérően, derékszögű szelvényekből állnak; méretük nagysága 64×42 cm. Egy-egy térképszelvény kb. 200 km^2 (2 méröld \times $1 \frac{1}{2}$ méröld) területet ábrázol.³⁷

Jelkulcsi jelek

A 18. századot megelőzően készült térképek település-, úthálózat-, vár-, vagy más tereptárgy-ábrázolása lényeges változáson ment keresztül. A méretarányok különbözősége, a térképek rendeltetésének meghatározatlan irányvonala, olyan kiadványokat eredményezett, amelyeknek elsősorban esztétikai értékük volt és a tájékozódás célját csak másodlagosan szolgálták. Az ország területét egységes méretarányban ábrázoló felmérés igazolta a térképi jelek egységének fontosságát is. Sajnos, a napjainkig végzett kutatások a jelkulcsi jelek egységes alkalmazását dokumentáló bizonyítékokat nem tárták föl. Igaz, hogy az első katonai felmérés térképszelvényein fellelhető jelkulcsi jelek hasonlósága tagadhatatlan, rajzi kivitelükben mégis eltérőek.

Vitathatatlan, hogy az első részletes felmérés során a terepnek egyes elemei útján történő ábrázolását csaknem teljes egészében, pontosabban alapvető jelölésében, a katonai rendeltetés határozta meg. A térképi ábrázolástól megkövetelték a gyors tájékozási lehetőséget és azt, hogy a csapatok mozgását illetően a terep „járhatósága” könnyen elbírálható legyen. A térképeknek a hadsereg igényeihez való alkalmazkodása (méretarány, jelek, jelmagyarázatok) képezte a térképészítés alapját, a felhasználhatóság mértékét.

Ekkor született döntés, hogy a Föld felszínét adó terepet, térképészeti szempontból, két részre kell osztani: a) A felszínen fellelhető mindennemű mesterséges építmény, valamint a helyhez kötött élő, illetve élettelen tárgyak (növényzet, vizek) csoportja az egyik, ezek a térkép síkrajzát alkotják. b) A felszín egyenetlenségét, domborzatát kifejező idomok.

Hosszú évszázadokon át a síkrajzot térképjelekkel (mai szóhasználattal jelkulcsi jellel), többségében generalizált formában (így pl. települést egy épület vagy templom oldalnézetes ábrázolásával) juttatták kifejezésre a térképek készítői. Később a templom, vagy épület jelét egy kör kiegészítésével rajzolták, mintegy pontosítva a település központját, földrajzi helyét. Hasonlóan jellegzetes példa a rom vagy akár a gémeskút jele. Mint azt számos régi térkép is igazolja, a síkrajz jeleit az eredeti „képből”, látványból vezették le, így a térkép használójának megkönnyítették az azonosítást, a jel és a valóság pontosítását.

A domborzat ábrázolásának kérdése különösen nagy jelentőségre tett szert, miután a 18. századot megelőző hegyábrázolás sem formailag, sem kiterjedését illetően nem nyújtott segítséget. A vertikális meghatározás még az első katonai felmérés során sem oldódott meg. Óriási lépés viszont az ún. csíkozott domborzati rajz, amikor is a három dimenzióból kettő — a hosszúság és a szélesség — rajzilag megoldódott. Igaz, hogy a csíkokkal való domborzatábrázolás többet adott a korábbi oldalnézeti, vagy halmocskás rajznál, ugyanakkor a domborzati formákkal, részletekkel való túlterhelés — különösen a nagyobb kiterjedésű dombvidéken — csaknem olvashatatlanná tette a térképek egyes részeit.³⁸

³⁷ A térképszelvények valamennyi fotómásolata, jelentős terület színezett másolata, értékelhető a Hadtörténelmi Térképtár gyűjteményében.

³⁸ HIT. B IX a 715/1. Méretaránya 1:92 000, valamint B IX a 528/3, méretaránya 1:96 500.

rázatok, vagy más változatú jelek megfejtését a szerzők minden bizonnyal a térkép használójának előzetes ismereteire, avagy feltételezett következtető felismerésére bízták.

A térképek jelkulcsismeret nélküli olvasását megkönnyítette a jelek kis száma és az ábrázolt tereptárgy látványosan rajzos kifejezése. Így pl. nem volt nehéz megfejtetni a vízimalom jelét (csónakkal kombinált malomkerék), vagy például a vesztőhely ábrázolását (akasztófa oldalnézetben).

Bár ez a jelkulcs a más térképeken is fellelhető jelekhez hasonlóan nem teljes, mégis e magyarázó térképszelvény egyedinek tekinthető a Monarchia felmérésének, azaz ábrázolásmódjának vizsgálatához. Az „Erklärung” jelei természetesen sematizáltabbak a magyarországi felmérésen készült térképszelvények jeleinél, helyenként azonban megegyeznek azokkal.

A térképrajzolók képzése

Mind ez ideig egyetlen dokumentum felkutatásán keresztül értékelhető a 18. század második felében végzett kiképzés. A Hadmérnöki Akadémia 1783-ban nyomtatásban is megjelent tankönyvéből képet nyerhetünk a térképrajzolás technikájának korabeli fejlettségéről, a térképrajzolók képzéséről.³⁹

A szerző nem kis büszkeséggel jelenti ki előszavának befejezésékként: „... mindenképp hízelgő, hogy sok tisztet, akik a császári, királyi mérnökkarnál, a vezérkarban, vagy más térképezési munkáknál képességeiket és alkalmasságukat bebizonyították, tanítványomnak nevezhetek...”

A 75 oldalt kitevő tankönyvet 18 látványos, rajzos táblázat egészíti ki. A leírás első részében részletes útmutatásokat olvashatunk a rajz technikájáról, a szükséges rajzszerkekről és azok kezeléséről. Útmutatást találunk a rajzhoz szükséges festékek készítéséhez, felhasználhatóságukhoz. A „Tus” címet viselő leírás első mondata: „Der ächte chinesisches Tusch ist allerdings der beste, aber schwer zu bekommen...”⁴⁰ Bizonyára ez a magyarázata, hogy más források a könnyen elkészíthető — maradandó — festék, tus, pótlására ecetbe áztatott vasrozsdát ajánlanak a térképek rajzolóinak. Alkalmazásukat számos régi térkép „rozsdabarna” feliratozása, rajzi ábrája bizonyítja.

A már utalt tankönyvben⁴¹ ismertetett térképjelek nagysága, a vonalak vastagsága, nincs előírva. A tankönyvi magyarázat a rajz alapvető (legegyszerűbb) elemével a vonal képzésével kezdi leírását és a jelek sokféleségén át eljut a legbonyolultabb ábrázolás szerkesztéséig. Meglepő, hogy a látványos „képszerűség” milyen jelentős szerepet játszott, amit talán a jelek árnyékhatásának kifejezésével lehet legjobban bizonyítani. Az árnyékot a jel szerves részeként hozzárajzolták a függőleges kiterjedésű ábrákhoz, de még az országot jelölő négy párhuzamos vonalnál is előírják, hogy kettőt vastagabbra kell rajzolni „az árnyék hatása” miatt. Az előírás szerint a rajzi munkához frissen dörzsölt tus⁴² szükséges, miután a leszálló, levegőben levő por, a tus folyékonyságát csökkenti, s nem utolsósorban a szennyeződés ráakódik a tollhegyre. Rajzolás előtt a papírt tiszta ruhával át kell törölni, simítani, a papíron keletkező boly-

39 Grundliche Anleitung Situations — Plane zu zeichnen. Zum Gebrauche der k. k. Ingenieur — Akademie, sie auch jener, die sich den Mappirungs — Geschäften widmen. Herausgegeben von Ferdinand Landerer, Lehrer in der k. k. Ingenieur — Akademie Mit 18 gestochenen Planen. Wien, verlegt bei Johann Georg Mösle, 1783. Kriegsarchiv Wien. Bibliothek, k. 7. A címlapon látványos, térképezéssel összefüggő rézmetszet. (Irányzóvonalzó, földgömb, körző, szögmérő, térképek figurális ábrázolással, ágyúcső, zászlók stb.)

40 Fordításban: A hamisítatlan kínai tus kétszelenül a legjobb de nehéz hozzájutni.

41 Ferdinand Landerer: i. m.

42 A kínai tus préselen, rúd formájában került forgalomba és ú.n. csiszolt „matt” üvegen csöpögtetéssel hozzáadott víz segítségével a dörzsölés útján nyerte el jó minőségű folyékony — rajzra alkalmas — állapotát.

Szolnok és környéke (1783. Col. XIX. Sect. 21.)

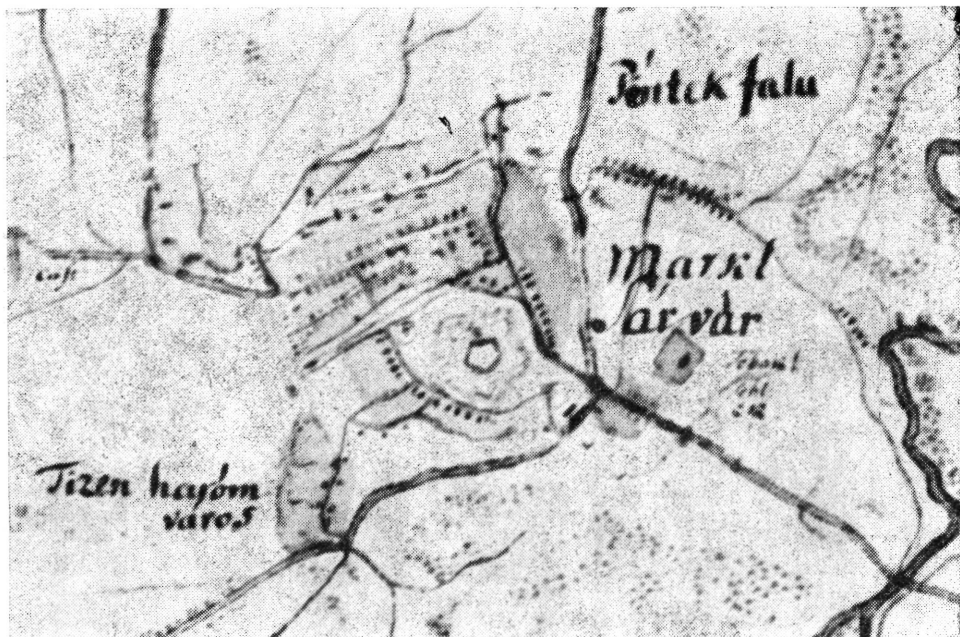
hok lesimítása céljából. Ez a művelet a tollrajznál kedvező jelentőséggel bír.

A tankönyv első fejezete útmutatásokat ad a szükséges rajzszeretekre, azok kezelésére (még a rajztoll csiszolását is részletesen ismerteti), a különböző színű festékek készítésére, valamint a rajz technikai kivitelére. A jelek rajzolásához fűzött magyarázatok inkább tanácsok mint előírások. Ez a leírás végigvezet a térképjel kialakításának minden fázisán, de elsősorban rajztechnikára tanít. Bizonyára ez a magyarázat a jelek sokféleségére, de tartalmában azonos jellegére (templom, vesztőhely, rom stb.) A szerző minden jelet külön paragrafusban ír le. Így például a vonalas jelekre a következő előírásokat találjuk; az országutat négy párhuzamos vonallal, a kocsutakat egy folyamatos és egy szaggatott, a gyalogutakat szaggatott, a gyalogösvényt pontozott jelekkel kell ábrázolni. Figyelemre méltó, hogy az előírás szerint a vonalvastagságnak igazodnia kell a méretarányhoz.

A jelek fennmaradására jó példa — miután ma is közel azonos — a szőlő, a temető, a nádas, valamint a hidak ábrája. Ezen jeleknél a változás csupán annyi, hogy méretük ma már meghatározott, így összességük nagyobb terület esetén (a hidak kivételével) rajzilag is látványosabb.

A folyók rajzolására az alábbi útmutatást találjuk: „mindenekelőtt elő kell rajzolni a folyó főkanyarját, azután a kisebb kanyarokat. Utóbbiak sodorvonalban távolodnak egymástól, majd fokozatosan vékonyodnak.” A hullámos, „rezegetett” vonalak ábrázolása megkülönbözteti a folyóvizet az állóvíztől. A „Laken oder Teiche”, vagyis állóvizeket egyenes vízszintes vonallal, a mocsarakat vízszintes kard- vagy lángalakú vonalak egymás alá rajzolásával szükséges feltüntetni. Szinte valamennyi ábrából kitűnik, hogy igyekeztek a valóságot utánozó rajzi jeleket alkalmazni.

A térképrajzolóknak elé állított követelmények az értékelt tankönyv leírása és

Sárvár és környéke (1784.) Col. V. Sect. 14.

ábrái alapján rámutatnak arra, hogy a terepfelmérő mérnöki munka a földrajzi pontosításon túl közel állt az ábrázolás művészetéhez. Igaz, hogy a barokkos keretek, mitológiai jelenetek, díszoklevél formájába foglalt címfeliratok, ajánlások elmaradtak, de egyes rajzi megoldások nem kimondottan mérnöki munka részei.

Landerer tankönyvének célja, hogy a szemléltetést jó kézügyességgel, kifejező formában, térképi változatban tovább adhassák a felmérés művelői. A könyv csak azon térképjelekkel foglalkozik, amelyek térképre vitele a szerző meglátása szerint nehézséget okozhat. Ilyenek a szántóföldek, összefüggő növénytakarók, tavak, folyók, hidak stb., mert ezek nem grafikus munkák, a térképészeknek ezeket alaprajzban kell ábrázolni. Nem hagyható figyelmen kívül a terep jellege, valamint a méretarány. A tankönyv utolsó oldalán található jelkulcs 45 jelet mutat be, melyek többsége már közismerten elfogadott a 18. századot megelőző térképeken is. A településekre utaló jelnél — a méretarány függvényében — természetesen az alaprajzi változat értelemszerűen indokolt.

Az első katonai felmérés idején a hadmérnöki akadémia hallgatói számára készült tankönyv és annak jelkulcsa a kis méretarányú térképek készítését tárgyalja. Néhány jelet a jelkulcs ennek ellenére sokkal aprólékosabban ábrázol. A vesztőhelyek tankönyvi ábrája sok helyen megegyező, a hajómalomé több helyen eltérő a felmérési lapok ábráitól. Nem pontosíthatók térképeken a tankönyv jelkulcsában részletezett malmok, bányák, vendégfogadók, vallások szerinti egyházi épületek.

A Landerer jelkulcsában bemutatott hegyábrázolás ekkor már régen idejét múlt és ellentétben áll a tankönyv leíró részében olvasható — „Schwungstrich” — alaprajzi — ábrázolásmóddal. A domborzat alaprajzi, a valóságos fekvésnek és formának megfelelő ábrázolása a 18. század második felében újnak, korszerűnek számított és így is találjuk az első katonai felmérés valamennyi szel-

vényén. Igaz, hogy a domborzati forma kifejezőmódja még távol áll a részletes értékelhetőségtől, de alapjaiban többet ad minden korábbi ábrázolásmódnál.

Az ország első nagy méretarányú térképszelvényeinek tudományos értéke, különös tekintettel a jelkulcsra

Talán nem közömbös eljárásban kiemelten utalni arra, hogy ez a felmérés az első, amely összefüggő képet ad a 18. századi Magyarországról; ezt megelőzően hasonló nem található. A méretarányában és tartalmában minden elismerést kivívó, Európában elsőként végrehajtott felmérés térképi vetülete gazdag tartalmával különböző tudományágak képviselőit segítheti.

Mielőtt a kérdés tárgyalásába bocsátkoznánk, szükséges megemlítenünk, hogy a jelek, térképi ábrázolások értékelését nagymértékben megkönnyíti és azokat kiegészíti a felméréshez készült országleírás. Különösen előtérbe kerülnek a korabeli ismeretek szerint nem ábrázolható — többségében katonailag fontos — adatok a települések távolsági viszonyának feltüntetésétől a katonailag hasznosítható kastélyok befogadóképeségéig, meghatározva a védelemhez szükséges erőket és eszközöket.

A terep járhatóságát a domborzati értékelésen túl jelentősen befolyásolják a vízrajzi viszonyok. Ennek egyenes következménye, hogy az akkor újnak számító domborzati ábrázolás után a folyók, patakok, tavak, források, vizegyék és mocsarak létét és kiterjedését aprólékosan feltüntették. Az ábrázolás fejlődésének történetén túl értékes adatokat nyerhetnek a fentiekből a természetföldrajz kutatói, amikor is a régi vízrajzi viszonyok, a vízzel borított és vízjárta területek szabályozás előtti állapotát rekonstruálhatják kétszáz év változásain keresztül. Természetszerűen hozzátartoznak a vizek vizsgálatához a kapcsolódó utak, hidak, révátkelőhelyek, és nem utolsósorban olyan ipargazdasági létesítmények, mint az ekkor nagyszámú hajó- és vízimalmok.

A településföldrajz és településtörténet kutatói az ország valamennyi városának, községének de még a szórványtelepüléseknek is olyan alaprajzát vizsgálhatják, amely az ezt megelőző időből lehetetlen. Így elsőként került ábrázolásra 1782—85 között összefüggően, azonos szempontok figyelembevételével valamennyi lakott hely, szórtságával, az utcák terek tudatos, vagy spontán kialakulásával. Ide kívánczol! hogy a térképszelvények értékelője ne feledkezzen meg a méretarányról! Indokolt erre a figyelmet felhívni, miután kutatók több ízben egy-egy falu házainak számát ezekről a szelvényekről kívánták megállapítani.⁴³

A hadsereg érdekeinek megfelelően mindenkor ábrázolták a várak, kastélyok, templomok kőből épült masszív építményeit, valamint az elszállásolásra, istállózásra és a raktározásra alkalmas épületeket. Gyakran feltüntették az épületek akkori rendeltetését is. Így pl. Castel, Wirtshaus (WH), Salzmagazin, vagy Ställe.

A művelési ágak tanulmányozásánál gondot okoz a szántóterület vizsgálata, miután csak néhány felmérő fordított gondot annak ábrázolására. Jól értékelhetők ezzel szemben az erdők, szőlők, kertek, gyakran a rét és legelő is.

Az ipar- gazdaság- és hadtörténet kutatói részére különös tekintettel a tér-

⁴³ A méretarány szabta határ (1 mm = 28 méter) nem engedi meg, hogy valamennyi ház ábrázolásra kerüljön. Elsősorban a jellegzetes, és főként az utcák kereszteződésénél, az utak elágazásánál lévő épületek kerültek alaprajz-helyesen ábrázolásra.

képszelvények feliratai adnak felvilágosítást a kor létesítményeiről, valamint a csatahelyekről és az azokat megközelítő út- és vízhálózatról.⁴⁴

A régészek munkáját a modern kutatási alanyon (légifénykép) kívül, legmegbízhatóbban ezek a térképszelvények segíthetik. A 18. századot megelőző út és vízhálózatról legteljesebb képet az első nagy méretarányú szelvények vizsgálata útján nyerhetünk. Vitathatatlan, hogy a felmérés befejezéséig az ember még csak kis mértékben alakította át a természetet, így törvényszerű, hogy ezek a térképek alapul szolgálhatnak a középkori vagy akár az ókori természeti viszonyok rekonstruálásához. Jellemzőjük, hogy jellel és felirattal megörökítették a régi sáncok, elpusztult települések, ismeretlen időkből eredő őrhalmok, valamint a kastélyok — várak — és templomromok földrajzi helyeit.⁴⁵ Ezek helyi pontosítása, felkutatása a méretarány ismeretében könnyedén elvégezhető.⁴⁶

Mint a fentiekből következtethető, az első katonai felmérés — méretarányában és nagyságrendjében — a kor legnagyobb kartográfiai alkotása volt. Az utókorra maradt térképszelvények két példányban készültek: egy eredeti felmérési lap (originalaufnahme) és egy másolat (copie). A két változat nemcsak rajzi kivitelében, de helyenként tartalmában is figyelemre méltó eltérést mutat. A másolatok készítésével járó tévedésekről, hiányosságokról nem feladatunk itt szólni, viszont feltétlen hasznos tudnunk a két változat létéről.

A térképszelvényeket értékelő előtt, az azonos tereptárgyakat jelölő ábrák sokféleségén túl, szembeötlő a magyarázószöveg írásmódja és tartalma, pontosabban a térképjelek szöveges kiegészítése. Itt írásmódban (megnevezésben, pontosabban megfogalmazásban) olykor eltérő feliratokkal találkozunk, nem is beszélve a helyesírásról. Míg pl. a vesztőhely jele nyolc változatban került ábrázolásra, addig a vendégfogadó jele mindenkor téglány formátum, mellette W. H. (Wirtshaus) rövidítés. A templomokat 16 változattal találjuk, de a kereszt valamennyinél fellelhető. A sokféleség ellenére a jelek többségének megfejtése nem okoz problémát, hiszen valamennyi, ha más-más formában is, de utal a tereptárgy rendeltetésére. Mint a fentiek is igazolják, a *kartográfiatörténet* kutatói változásában és fejlődésében nyomon követhetik a térképjelek kialakulását a természetes jelektől a mesterkéltnél ábrák kialakulásáig. A jelek fennmaradására jó példa a szőlő rajzolás módja, melyet Landerer a 18. század során így fogalmazott meg: „... a területet egyenesen álló vonalakkal töltjük ki, melyhez egy kis alapvonalat húzzunk árnyékként. A második sornál ügyelni kell, hogy a felette levők felezőjébe rajzoljunk, két jel közé egy jusson. Az álló vonalakat „S” betű alakú vonallal vegyük körül úgy, hogy a felső görbület az alsónál kisebb legyen.”⁴⁷ Mint sok más ebből az időből eredő jel, a 18. századokon át megőrizte talán legelső térképi változatát (így pl. híd, útszéli kereszt, barlang, vadászlak, rom stb. stb.). Érdekes Landerer tankönyvének alábbi megfogalmazása: „Amennyiben olyan tárgyakat szükséges ábrázolni melyekre itt utalás nincs, azokat úgy kell rajzolni, hogy a terepen fellelhető építményhez leginkább hasonlítsanak, felismerésüknek legjobban megfeleljenek. Ezeket azonban külön jelmagyarázatban szükséges feltüntetni.”

A *névrajzkutatók* bizonyára számos olyan megnevezéssel találkozhatnak a térképszelvények vizsgálata során, melyek eredete vagy fennmaradása sok más vizsgálathoz kapcsolódóan bizonyító erővel hat. A térképek névrajza (telepü-

44 N. *Ipoly Márta*: Ipari és gazdasági létesítmények az első katonai felmérés értékelése alapján Budapest, 1979. (Kézirat); *Csendes László*: Történelmi ábrázolások és feljegyzések az első katonai felmérés térképein Budapest, 1979. (Kézirat.)

45 *Csendes László*: uo.

46 Kiváló összehasonlítási lehetőséget biztosít a légifényképek és térképszelvények párhuzamos vizsgálata.

47 *Landerer*: i. m. Térképi rajz.

lész-, dűlő-, vagy akár hegy-, erdő-, területelnevezések mindenkor visszavezethetők egykori eseményekre, a megnevezés forrására. Sajnos meglehetősen sok — főként területneveknél — a német nyelvű, vagy németesített felirat, persze ezek fordítása nem okozhat különösebb gondot. Nem ritka a „Faluhely”, „Várhegy” felirat, de található „Császárhoegy”, „Ördomb”, „Regement útja” vagy pl. „Tizenkét ember laposa” megnevezés sem.

A tudományos felhasználásra utalóan a felmérést értékelő első feldolgozásban⁴⁸ ezt olvashatjuk: „A Josephinische Aufnahme lapjait nem a mai kartográfus szemével kell néznünk és megbírálnunk, hanem keletkezési koruk hasonló célból készült felvételei közé illesztve. A 18. sz. második fele egész kartográfiai tudását és ismeretét egyesítik magukban a lapok és összehasonlítva a francia Cassini-féle és Nagy Frigyes ún. kabinet térképeivel látjuk, hogy azok mellett is megállják helyüket. Kartográfiai becsüknél még nagyobb történelmi földrajzi jelentőségük. Az I. felvétel hazánk 18. századbeli településéről éppen nagy méretarányánál fogva az adatok olyan nagy tömegét szolgáltatja, amit semmiféle más forrásban nem találhatunk meg.”

A továbbiakban nézzünk meg néhány térképi jelre történő utalást,⁴⁹ anélkül, hogy fontosságai sorrendet állítanánk fel. A feliratok a térképpel megegyezően betűhelyesen olvashatók.

Víz- és takarmányelőhely, valamint esetleges beszállásolás szempontjából figyelemre méltatták a tanyák, szállások térképi ábrázolását. Jelük leggyakrabban az épület alaprajza, azok magyarázata az alábbi:

IV—9	Praedium	puszta
VIII—22	Pusztza	
XI—33	n. Kemend geh.	Kemendhez tartozó
XIII—26	Egy ház Szálások	(Duna) Egyházához tartozó szállások
XIII—27	meier höffe	majorsági udvarok
XIII—28	Maierhoffer	majorsági udvarok
XIV—23	Putry	putri
XIV—25	Szent Tamás Maior vel m.h.	Szent Tamás major
XIV—32	Bajer Gemeind Szalaz	Bajai községi szállás
XIV—29	Benedek Szal	Szállás a tulajdonos nevével
XV—30	bosin istvan saläche	
XV—27	Hütten	Kunyhók
XVI—18	Salpi Pusztza 4 Häuser	Selypi pusztza 4 ház
XVI—23	Mai: Hoff.	Majorság
XVII—27	szállás	
XVII—31	varos szálasa oder Aedl. Salage	városi és nemesi szállás
XVIII—20	Zalaschen od. Ställe	Szállások, ill. istállók
XVIII—29	Sallaschen nach Kiss Telek gehörig	Kistelekhez tartozó szállások
XXI—26	Szállásen oder Hütten	

⁴⁸ Borbély Andor — Nagy Júlia: i. m. 53. o.

⁴⁹ A szöveg közben előforduló utaló számok. pl. IV—9 a felmérés szelvényezésére vonatkoznak. Jelen esetben Colone (oszlop) IV. Sectio (szelvény) 9.

A Békéscsaba környékén fellelhető magyarázó szöveg jellemzően vet fényt a felmérők nyelvismeretének hiányára. Ezen szelvényen a következők olvashatók:

Szállásen von Tsaba
 Szállásen oder Hitten von
 Szaba
 Szállásen von Szaba
 Csaba

A térképek értékelői a malomra utaló jellel és jelmagyarázattal szinte csaknem valamennyi szelvényen találkozunk.⁵⁰ A nagyszámú malmokra jellemző, hogy pl. a XXV—13 térképszelvényen Timár, Szabolcs, Vencsellő, Gáva, Balsa községek egymástól alig 2—3 kilométerre települtek, mégis, a településeken belül mindenütt, legalább két malom ábrázolás található.

A malmok közelében számos helyen Ziegel Ofen (téglaégető) jele, illetve jelmagyarázata utal a létesítményre. A VI—23 szelvényen téglavető, fűrészmalom és malom található egymás közelségében.

A malom jele többségében egy kör, a vízimalomra utaló keréklapátok kiegészítésével.

A malmok milyenségére a jelmagyarázat utal, így a legkülönbözőbb feliratok olvashatók. Ilyenek: száraz vagy taposómalom (lőhúzta), hajómalom, malomház, malom, fűrészmalom, szélmalom, megszűnt szélmalom, ökörhúzta taposómalom stb., stb. Helyenként felírták a malom tulajdonosának nevét is, illetve a malom közismert elnevezését.

Jelentős számú a téglavető, téglaégető jel, illetve jelmagyarázat. Gyakran találjuk malom közelében, de önállóan is fellelhetők számos helyen. Az ábrával bemutatott téglavetőkön, téglaégetőkön túl a létesítmények Ziegel Hütten, Ziegelhütterey (IV—5), C. Z. of (IV—9), Szigel hütt (VII—12), Zigel hütt (VII—16), Ziegel (VIII—25), Ziegl h: (XIV—29), Zigel h: (XIX—17), Z. H. (XV—28), Zigl ofen (XXI—22), Z. off. (XXV—14) jelmagyarázattal is fellelhetők. Számos helyen egy szelvényen belül is más-más változattal találkozhatunk. Előfordul (Kalcik öven XII—31) mészegető ábrázolás, illetve jelmagyarázat is.

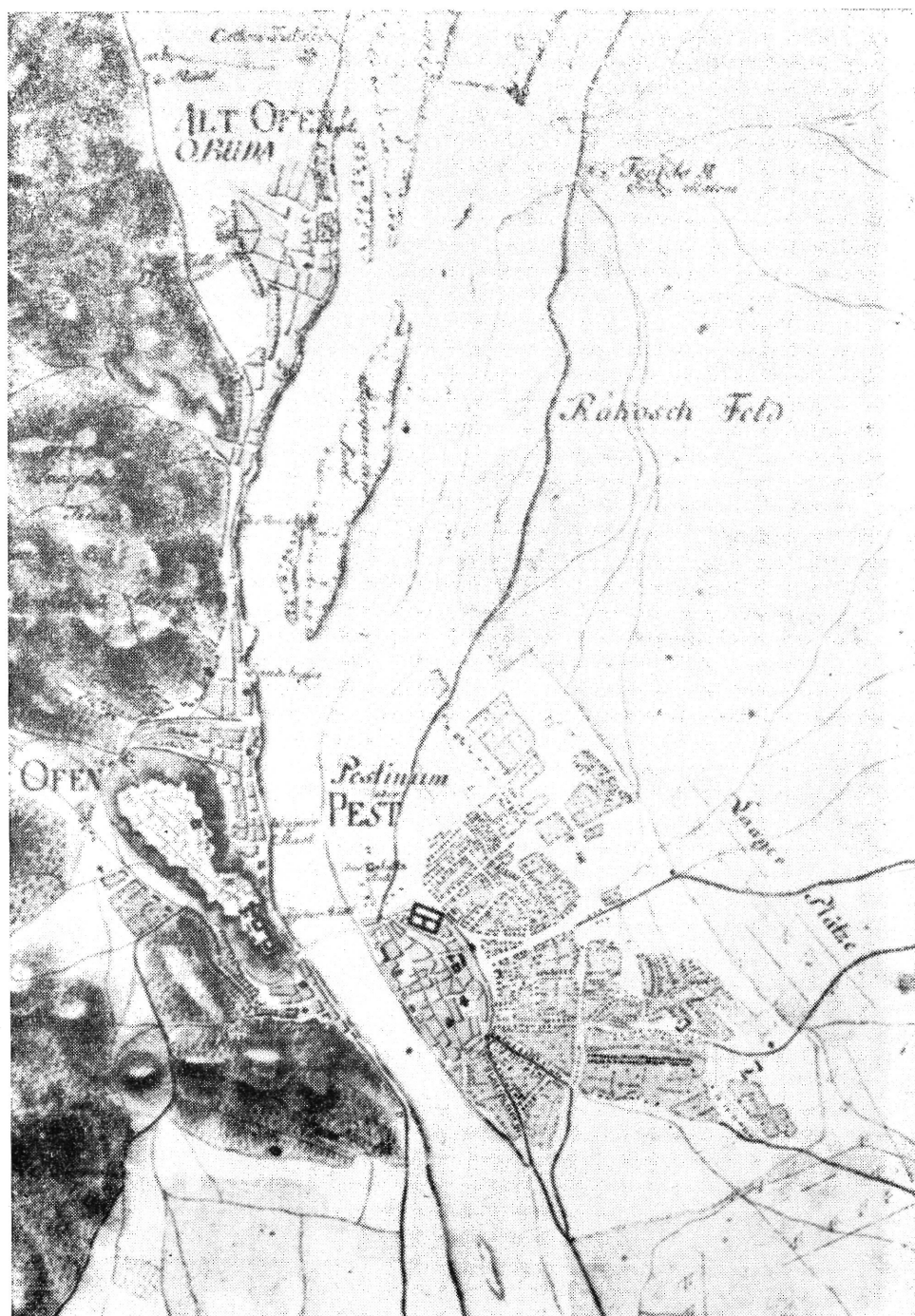
Egyes felmérők munkájának alaposságára utal, hogy helyenként ábrázolásra, illetve jelmagyarázattal feltüntetésre került tejgazdaság (Schweizerey) (VII—22), vagy pl. épületfa kitermelő, vagy raktározó hely (Bauholtz) (VIII—15). Dohánykertészet (XVIII—24 Tabak Gärtner, XVIII—27, 28) ugyancsak. Fellelhetők kénes vagy melegvízforrások (XI—34) és olyan fürdőhelyek (VI—21), vagy gyógyászatilag ajánlott vizek (XI—20), amelyek napjainkban már jól kiépültek.

Nem ritka a fácánoskert, méhészet (XXIII—14, XXII—17, XXIV—21) és dohánykertészet jelmagyarázó felirata a térképszelvényeken.

A gyárak, raktárak (magtárak, hombárok) ábrázolása, illetve jelmagyarázata szám szerint kevés. Helyenként (XV—26) feltüntették a Flachsdürrhaus azaz a lenszáritó helyeket is. Gyárak: IV—8 Fabrig, VI—11 Tuch Fab., XI—18 Majolica Fab., XIV—20 Cotton f. Raktáraknál gyakori a sóra utaló feljegyzés X—5 Salz m., XIV—20 Saltz Amt., de van lőporraktár is X—30 Pulv. M., XIV—21 Pulven Magazin, stb.

A salétrom vagy salétromsavas só jelmagyarázatnál egyezményes jelkulcsi ábra nem állapítható meg, de a feliratával a legkülönbözőbb módon találkozunk: V—10 Saliterey, VIII—24 Salliter hütten, XV—17 Saliderey, vagy pl. a

⁵⁰ N. Ipoly Márta: i. m.

Budapest és környéke (1783.) Kicsinyített. Col. XIV. Sect. 20.

XX—16 szelvényen: Salite Süderey. Más helyeken Pothaschen Brenner, VIII—19 Aschen hüte, vagy egyszerűen VI—11 Salit. Jó tudnunk, hogy térképi ábrázolása, illetve jelmagyarázati feltüntetése nem véletlen, hiszen ipárilag a kálsialétromot a fekete lópor készítéséhez használták fel.

Mint példák is igazolják, a térképszelvényeken utalást találunk a káliumkarbonát, népies nevén a hamuzsír készítésének helyére is. Az egyezményes jelkulcsi jel itt is hiányzik, de a jelmagyarázat egyértelmű. A hamuzsír fontos segédanyaga az üvegyártásnak, szappangyártásnak és a kálsialétrom készítésének.

Nagyszámú a Glashütte (üveghuta, olvasztó) ábrázolás, illetve feljegyzés, de különböző változatok is fellelhetők. Így pl. egy megszűnt üveghuta (XII—31 Glashütte, eine eingegangen), megszűnt német üveghuták (VIII—17 Teutsche glashütten ist eingegangen), vagy például: üveghuták, itt dolgoznak (VIII—17 glass Hütten, hier wird gearbeitet).

A sokoldalú ábrázolás nem nélkülözheti a bányák feltüntetését, jelmagyarázati hovatartozásukat. A legszélsőségesebb utalásokkal találkozunk a bányák 18. századbeli létét vizsgáló kutató. Ilyenek: kőszén, antimon, vas, timsó, kő, vörös-fehér-fekete márvány, arany, ezüst, stb. bányák. Így pl. VIII—17 Vitriol, XIV—17 Steinkohl, XI—18 Tufstaine, VIII—17 Antimonium, XI—18 Roth weis und Schw. Marmar, XV—17 Gipps und Alabaster grb., XVIII—15. Silberberg, VIII—17 Eisen, stb.

A várak, sáncok, romok, történelmi feljegyzések nagyszámú előfordulása külön tanulmány tárgyát képezi, melynek terjedelme, vázlatok bemutatásával, meghaladja a száz oldal terjedelmet.⁵¹ Így azok bemutatásától eltekintünk. A kiértékelés nagyságrendjéről és az előfordulási helyekről az itt bemutatott áttekintőszelvény alapján képet kaphatunk.

Napoleon térképészei Magyarországon

Alábbi fejezetünk tárgyalását az indokolja, hogy az események, bár a felmérés befejezését követően két évtizeddel később következtek be, mégis szoros összefüggésben lehetnek az első katonai felmérés térképszelvényeinek hasznosításával.

Közel fél évszázada látott napvilágot dr. Irmédi Molnár László tudósítása: „1809-ből származó francia térkép Magyarországról” címmel.⁵² Tanulmányának utolsó bekezdése így szól: „...Bejelenteni kívánja az Állami Térképészet ezen legújabb szerzeményét azzal az ígérettel, hogy a térkép eredetének, felvételének, történetének utánajárván, minderről a legpontosabban fog beszámolni a Térképészeti Közlöny olvasói és a térképeket kedvelők táborának.” Nos mindaddig csupán az történt, hogy Irmédi Molnár után többen hivatkoztak a napóleoni térképszelvényre, de annak, vagy azoknak tényleges értékelésére, bemutatására nem került sor. Miután a hazai gyűjteményekben mind ez ideig ismeretlen ilyen térkép, ezért az vagy megsemmisült, vagy talán magánkézbe került a második világháború viharos éveiben. Előkerülése, majd értékelő elem-

⁵¹ *Csendes László*: i. m.

⁵² Térképészeti Közlöny III. kötet. Budapest, 1935. Augusztus 3—4. füzet 281—283. o. A térkép egy Zürichben rendezett aukció után került az Állami Térképészet gyűjteményébe. Az aukción ez az egyetlen magyar vonatkozású térkép volt, ami Napoleon mostohafiának Eugene de Beauharnais-nak könyvtárából eredt. Irmédi Molnár szerint valószínű, hogy az olasz király is ezt a térképet használta, mikor a lombard határról János Főherceg visszavonuló hadait üldözőbe vette.

A térkép sorsát illető fejlemények miatt ide kívánczik, hogy Dr. Irmédi Molnár László ekkor a M. kir. Állami Térképészeti Intézet munkatársa és egyben a Térképészeti Közlöny főszerkesztője volt.

zése jelentős mértékben gazdagíthatná térképtörténeti irodalmunkat. A fentebb utalt bejelentés szerint a térképről ismert címleírás a következő: „Reconnaissance militaire en Hongrie, exécutée d'après les ordres de Sa Majesté Empereur et Roi par les ingénieurs géographes françaises et italiens attachés a l'Armée d'Italie 1809. Carte géographique en 5 bandes de papier montées sur de la toile. In Fol. imp. obl. dans un étui en d. veau de l'époque.” („Ő császári, királyi felsége rendeletére francia és olasz mérnökgeográfusok készítették felvételek során, 1809 . . . , összehajtogatva eredeti bőrtokban . . .”)

Irmédi láthatta a térképet, hiszen röviden így minősíti: E kiváló állapotban lévő kéziratos térkép öt különböző nagyságú, átlag 90 cm széles és 1,5—4 méter hosszú (!) szalagon ábrázolja Magyarország nyugati részét a Sopron—Győr vonaltól Szentgotthárdig. A területet nyugaton az ország határvonala, keleten a Rába határolja.

Elgondolkodtató a fenti leírás, miután a lehatárolt terület formáját tekintve csaknem háromszög, valamint azért is, mert szokatlan, pontosabban a francia és magyar térképtörténetben is ismeretlen az ilyen szalag alakú térkép. Talán egyedüli, vagy elírásról lehet szó? Ez nem valószínű, hiszen a professzor precízítése, térképész szakismerete közismert.⁵³ Mint a továbbiakban írja, a térkép kidolgozása elsőrangú, csaknem minden községnél megtalálható a házak, valamint a lakosok száma is, melyek hasznos adatokat szolgáltatnak. Nagy méretarányát tekintve (konkrét számérték nélkül!) kitűnő vízrajzi, településföldrajzi tanulmányokra is alkalmas. Megtudhatjuk, hogy a domborzat ábrázolása csak megközelítően ad képet a formai és magassági viszonyokról. A térkép sikrajzának minősítése: megérdemli a legnagyobb elismerést. Mintegy összegezésül Irmédi így fogalmaz: „Eddigél ez az egyetlen, hazánk területét ábrázoló kéziratos térképelemünk az utolsó nemesi felkelés idejéből.”⁵⁴ Az osztrák és magyar seregek vezetői akkorában a Lipszky-féle térképet használták . . .⁵⁵

A Lipszky-féle térkép értékelésére itt nem térünk ki, de említést érdemel, mert térképének mérészaki és sok-sok tartalmi vonatkozása nagy hasonlóságot mutat az első felméréshez. Térképének pontosságához életű és ismeret-ségi köre nagymértékben hozzájárulhatott. (1783-ban, mint önkéntes, a Neu ezredes vezette térképraajzó bizottságba került, ahol hamarosan az egyik legjobb munkaerőként jegyezték.) Kalandos életútja során elsősorban jó szervezőként ismerik, térképész munkásságáról életrajzírója szinte alig tesz említést. Feltevésem szerint köze van a franciák készítette térképhez is. A huszárkapitány (térképének megjelenése idején még az volt), négy év múltán mint ezredes, különböző feladatok végrehajtásával hívja fel magára a figyelmet.

Közismert, hogy Napóleon hadvezetése során a térkép kiemelt szerepet játszott.

Más források és a Hadtörténelmi Térképtár gyűjteményében fellelhető Cas-sini-féle térképek⁵⁶ egyértelműen igazolják a francia hadvezetés térképigenyét valamint a francia mérnöktisztek térképkészítő tevékenységét. Irmédi szerint a szóban forgó franciáktól származó térkép, melyet az olaszországi francia haderőhöz beosztott olasz és francia mérnöktisztek készítettek 1 : 28 800-as méretarányban, minden kétséget kizáróan Napóleon egyenes parancsára ké-

53 Dr. Irmédi Molnár Lászlónak köszönhető hazánkban az egyetemi szintű térképész képzés. Mi sem bizonyítja ezt jobban mint az, hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar Térképtudományi Tanszék megteremtője és első tanszékvezető tanára volt. Fáradszónak dolgozott, hogy célját elérje.

54 Az elmúlt évtizedek során a térképgyűjtemények anyagának feldolgozása sok, korábban ismeretlen térképet hozott felszínre. Megállapíthatjuk, hogy számos hasznos, ebből az időből eredő térképpel rendelkezünk. Sajnos az utált térképet tovább kell keresnünk, de felvetődik a kérdés: lehet, hogy Irmédi Molnár hagyatéki anyagában várat magára?

55 Lipszky térképe külön tanulmányt érdemel, de annyit már itt is jó tudni, hogy mappájának méretaránya 1:470 000. B IX a 518 „Tabula generalis regni Hungariae. . . 1806.”

56 HIT. B V a 86. Carte geometrique de la France 1750—1793. Méretaránya 1:86 400.

szült. Hogy milyen módon, azt egyenlőre homály fedi. A térkép méretaránya gondolatébresztő, hiszen ilyen mértékű térképek még hazájukról sem készültek, ami a továbbiakban arra enged következtetni, hogy az első katonai felmérés szelvényeit — méretaránya megegyező a fentivel — használtak fel alapként és azt reambulálva „naprakész” adatokkal — a szükséges változtatásokkal — egészítették ki. Amennyiben feltevésünk valós, két kérdést nem szabad figyelmen kívül hagyni.

Egyik: ismert, hogy a katonai felmérést a hadsereg szervei hajtották végre. Az elkészült térképszelvényeket a topográfiai osztály őrizte és felhasználásukat, sőt még megtekintésüket is, szigorú előírások rendszabályozták. Maga a térképanyag szigorúan el volt zárva, az ott dolgozó tiszteknek büntetés terhe alatt megtiltották, hogy a *mérnökhar főnökének írásos engedélye nélkül* bárki-
nek betekintést engedélyezzenek.⁵⁷

Másik: Napóleon hadai elől a topográfiai osztály teljes anyagát, valamennyi térképszelvényt és más értékes iratokat 1805-ben, több mint 200 ládába csomagolva, hajóra rakták és Budán áthajózva Péterváradra irányították. A pozsonyi béke után (1806) a Pétervárad előtt veszteglő hajót visszarendelték Bécsbe, ahol ki sem csomagolhattak, mert az 1809-es események miatt újra útnak indították. Igaz, hogy 1809. november 8-án Budáról jelentést küldenek Bécsbe, miszerint a tárgyalt anyagot szállító hajó, mely Bajáról október 26-án indult el, november 8-án Budára érkezett. Ott a szállítmányt kicsomagolták és a szelvények alapján a vezérkar tisztjei elkészítették a birodalom új határának térképét és lemásolták az elszakított területek térképlapjait, hogy az eredetieket a békekötés értelmében az elszakított területek új kormányának átadhassák.⁵⁸ A kalandos utat megtett szállítmány végül is 1810-ben érkezett vissza Bécsbe.

A fentiek alapján a térképek védelme, a titkos minősítésüket érintő rendszabályok betartása biztosítottnak látszik. Igaz, hogy Budán kirakodtak, de ez már a győri (június 14.) és a wagrami (július 4–5.) csatavesztés után volt.⁵⁹ Hogy a napóleoni térképek készítésének kérdését még tovább bonyolítsuk, ide kíváncozik a hadjárataival összefüggő 1 : 100 000 méretarányban Közép-Európát ábrázoló térkép is, melyet — sajnos — szintén csak irodalomból ismerünk. Ez a térkép hazánkat is ábrázolja. A gondos kivitelű, sok részletet, különösen a hadiutakat kiemelten ábrázoló térképet szintén Napóleon térképező mérnökei készítették az 1806–1810 közötti években.⁶⁰

Ezek után felvetődik a lehetőség, hogy Napóleon térképészeinek munkáját egy korábban megszerzett térkép revíziójának, vagy a legújabb felmérések egyszerű másolásának tekintsük. Induljunk ki a Győr és környékét ábrázoló térképszelvényekből!

Tehát ismert, hogy az első katonai felmérés térképszelvényei ekkor már elkészültek. Az érintett terület jelentős részét 1784-ben, néhány szelvényt 1785-ben mértek föl.⁶¹ A térképeket szigorúan titkosan kezelték. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy egy ekkora terület újramérése mennyi munkát és időt igényel, egyértelműen kijelenthetjük: Napóleon térképészei a már utalt háromszögben új felmérést nem végezhettek, viszont ez nem zárja ki, hogy eddig ismeretlen úton hozzájuk jutott térképszelvényeket ne helyesbítsenek, pontosítsanak a saját céljaiknak, kívánalmainak megfelelően.

A válasz megadásához nélkülözhetetlen a két térkép összevetése, de sajnos

57 Borbély A. — *Nagy Júlia*: i. m. 50. o.

58 Kriegsarchiv, Feldakten, 1809. M. 1269 Praes, 1247, 1251, 1278, 1286, B IX c 61, B IX c 62 Kartenabteilung

59 I. Ferenc a bécsi (schönbrunni) békét, október 14-én kötötte meg Napóleonnal.

60 Groll: Die wichtigsten Kartensammlungen von Berlin. Petermans Mitteil, 1911. 191., 256. old.

61 Csendes László — *N. Ipoly Márta*: Települések szelvényezése az első-második-harmadik katonai felmérések alapján. Hadtörténelmi Térképtár, Budapest, 1977.

ez nem adatik meg mindaddig, amíg az elveszettnek tudott térképnek nem jutunk nyomára.

Sokan vallják, hogy „a világra szóló dolgok”, jelentős „találmányok” gyakran véletlenek művei. Természetesen e megállapítás tagadásának, vagy bizonyításának elemzése nem lehet a jelen tanulmány célkitűzése még akkor sem, ha a „véletlen” tárgyalásunk következő szakaszában szerepet játszott.

Mi is történt? Történelmünkéből ismert, hogy Napóleon — hogy a Habsburgokat meggyengítse — igyekezett velük Magyarországot szembe állítani. Így történt, hogy az 1809-es hadjárat során — Bécs elfoglalása után — 1809. május 15-én proklamációt intézett Magyarországhoz, s a függetlenség ígéretével próbálta szembeállítani a nemességet a Habsburgokkal.

A magyar nemesség, miután Napóleonban a francia forradalom örökösét látta, egyöntetűen elutasította a felhívást, sőt, fegyverbe szállt a magyar határokat veszélyeztető ellenség ellen.

Ismerve az első katonai felmérés végrehajtását előidéző okokat (francia és porosz példákból indultak ki), katonai szemmel nézve akaratlanul felvetődik a kérdés: ha Napóleon, seregeivel Magyarországon bármire is készül, térképpel kell, hogy rendelkezzen. Miután ez így igaz, van-e, pontosabban honnan van és milyen méretarányú a rendelkezésre álló térkép?

Tudjuk továbbá, hogy a nemesi felkelő sereget a francia csapatok 1809. június 14-én Győrnél megverték, majd bevonultak a városba.

Az eltűnt térkép hosszú évek kutatásai ellenére ez ideig sem került elő, de a már említett „véletlen” új térképet eredményezett. Így végül Párizsból sikerült — vizsgált kérdésünkhöz kapcsolódó — három térképmásolatot beszerezni.⁶² Ezek egyike részletes, nagy méretarányú, a korabeli katonai térképek részletességével megegyező (elemzésére később kitérünk), a másik kettő inkább áttekinthető térképnek mondható, de mindhárom távol áll a korábban hivatkozott térképtől. Jellemzőjük, hogy méretarányukat tekintve a 19. század elején valamennyi használatos volt a hadseregknél.

A nagy méretarányú (1 : 50 000)⁶³ térkép címe: Carte de Raab et de ses Environs comprenant le champ de Bataille du 14. Juin 1809. par les Ingenieurs Géographes Francais et Italiens attachés a l' armée d' Italie.⁶⁴ („Győr és környékének térképe az 1809. június 14-i csatarenddel kapcsolatban, melyet a francia és olasz mérnök geográfusok készítettek az olasz hadsereg számára.”)

A térképszelvény mérete 40×33,5 cm, mely jelentősen eltér az akkor szokványos szelvényezéstől. Tartalma és rajzmodora meglehetősen arra utal, hogy nem másolat, de nem kizárt, hogy korábbi alapanyag alapján készült. A térképszelvény központjában Győr városának alaprajza látható, ami alaposabb részletességű mint az első katonai felmérés szelvényén,⁶⁵ vagy akár az ötven évvel később készült második katonai felmérés térképén.⁶⁶ A rajz meglepően kulturált, a térkép jól áttekinthető és mai szemmel nézve csak a leglényesebb adatokat tartalmazza. Meglepő, hogy a Győrbe, illetve onnan kivezető utakon tájékoztató feliratok olvashatók. Így pl. „Route de Poste de Raab á Comorn” ettől délre „Chemin de Kis-Bér” majd alább „Chemin de Vespem”. Ezt követi az óramutató járásával megegyezően „Route de Poste de Papa a’

⁶² Ezúton is köszönetet mondok *Dr. Zachar József* hadtörténésznek, aki kérésre párizsi kutatásai során eljárt a „keresett” térképek felkutatása érdekében. Munkájának eredményeként új adalékhöz juttatta a térképtörténetet valamint az eseményeket vizsgáló hadtörténészt.

⁶³ A méretaránynál ekkor elsőként a franciák használták a métert, amit az 1799. évi törvény alapján vezettek be.

⁶⁴ Jelzete A. H. A. Paris L/3—459. A térkép délkeleti sarkában ez olvasható: ECHELLE au 1/50,000 ou deux Centimètres pour mille mètres, alatta mérőéc rajza a körző használatához.

⁶⁵ HIT. B IX a 527. VIII. 12., 13.

⁶⁶ HIT. B IX a 530. XXVI. 49.

Raab”, „Grande Route de Poste de Vienna a' Raab”, valamint „Chemin de Hedervar a' Raab”.

A térkép névrájzában keveredik a magyar, német és a francia elnevezés. Így pl. Mosonyi Duna F. Kis Duna, Danube F. A város térképi felirata RAAB, de a településen belül Révfalu, Pataház, Priméd vagy akár Westbrun, Weissenburg elnevezés is olvasható.

A város nyugati oldalán a mosoni Duna-ágtól csaknem a Rába medervonaláig Észak—Dél összekötő vonalban városfalra utaló erődvonal ábrázolása látható „Camp Retra” felirattal. A városmagban Győr vára fallal körülvett ábrázolással igazolja erősségét.⁶⁷ A város északkeleti oldalán, valamint délen a Rába hídjánál, rövid feljegyzés látható, de sajnos alig olvasható. Korábbi és későbbi térképekkel összevetve azokon a helyszínen feljegyzés nem látható. Előbbi a várfalnál van „1809 június hónapban nyitott átjáró” felirattal, utóbbinál a folyón híd jele „a hidat 1809 júniusában franciák létesítették” kiegészítéssel. Ez valószínű „szükségvár”, vagyis pontonhíd lehetett, ami a seregek átkelését biztosította, majd később lebontották.

Amíg a térkép domborzata hipszometrikus ábrázolásra emlékeztet, addig az utak, vizek, valamint az erdők ábrázolása rendkívül aprólékos és minden bizonnyal pontos munkára utal. A Győr és Komárom összekötőút mentén, még az utat szegélyező fasor is ábrázolásra került.

Másik térképünk Pápa környékét mutatja be, közel sem olyan részletességgel mint azt a Győr-környéki térkép tette. Első látásra itt a domborzatábrázolás a szembeötlő, ami — csíkozással — ilyen méretarányban (kb. 1:225 000) formáinak bizonyul. A Marcaltól keletre elterülő rész települései alaprajz nélkül csupán körrel vannak jelölve. A kéziratos térkép címe: „COMBAT de Papa en Hongrie par l' Armée d' Italie le 12 Juin 1809.”⁶⁸ (Az olasz hadsereg harca Pápánál Magyarországon 1809. június 12.) A térképlap középpontjában Pápa városa, melyet hadrendi ábrázolás vesz félkörbe a Tát-felé vezető úttól a Merse-felé vezető útig. A csapatok hovatartozását a jelmagyarázat részletezi, 6-os sorszámmal a Győr-felé haladó erők ábrázolására került sor.⁶⁹

Harmadik térképünk a Sárvár—Ikervár vonaltól a Rábán és a Marcalon át keletre és délkeletre elterülő részt ábrázolja.⁷⁰ Méretaránya, domborzat- és településábrázolása megegyezik a Pápa környékét bemutató térképével. Címe: „Passage de la Marczal par l' Armée d' Italie le 11 Juin 1809”. („Az olasz hadsereg Marcal folyón való átkelése 1809. június 11.”). Itt is sor került a hadrend és a jelmagyarázat feltüntetésére. A csapatok felvonulási útvonala Jánosháza, Karakó, Tüskevár, Vásárhely (Somlóvásárhely) Doba, de kisebb erőket Uk (Ukk) és Galsa (Zalagalsa) körzetében is jelöl.

A két utóbbi térkép más-más kartográfus munkája, de az alapanyag, a víz és úthálózat egybevetése alapján, egyértelműen azonos.

Ezzel, ha a térképi értékelés bemutatása az események sorrendjének fordított változata is, eljutottunk a napóleoni hadsereg felvonulási területén át a győri csata színhelyéig.

Természetes, hogy az eddig ismert térképek léte, érdeklődést kelt a napóleoni seregek használta több más térkép tartalma és holléte iránt is. Az szinte vitathatatlan, hogy több térképpel is rendelkeztek, s ha ez így igaz, azok felkutatása a magyar térképtörténet szempontjából nem lehet közömbös.

67 Jelzete: A. H. A. Paris L/3—459.

68 Archives du Service Historique de l' Armée, Paris-Vincennes, L/3—414.

69 Uo. Az erők elhelyezése 1—6 folyószám alatt.

70 Archives du Service Historique de l' Armée Paris-Vincennes, L/3—353.

Következtetésként: a napóleoni hadsereg, felvonulásához, valamint a csata megvívásához, korának egyik legjobb térképével (térképeivel) rendelkezett. Jó lenne tudnunk, hogyan volt lehetséges egy tartalmában oly gazdag és részletes térkép készítése mint például a Győr-környéki nagy méretarányú felmérés vagy reambulálás, ami a napóleoni hadsereg elé állított feladatok végrehajtását minden kétséget kizáróan segítette. Naivitás lenne feltételeznünk egy alapjaiban új felmérést, de hogy a beszerzett alapanyagot jobbá tették, mint amilyenek a saját térképeink voltak, az térképész szemmel értékelve vitathatatlán. Munkájuk tartalmában és kivitelében iskolapéldája lehet az utókornak.

SZEMLE

BISZTRA CVETKOVA

PAMETNA BITKA NA NARODITE

(Evropejszkijat jugoiztok i oszmanskoto zavoevanie — kraja
na XIV. i pervata polovina na XV. v.)

(Georgi Bakalov Könyvkiadó, Várna, 1979. 353 o., 28 t.)

Több éves elmélyült kutatómunka és tiszteletet parancsoló nyelvtudás gyümölcse ez az imponáló kötet, amely nemcsak Bulgária, hanem közvetve az egész Balkán sorsdöntő századáról szól. A legtekintélyesebb európai levéltárakban és könyvtárakban kutatta fel a szerző az eddig többnyire ismeretlen adatok tömegét az oszmánok első európai térfoglalásáról, amely csak lazán összefüggő mozzanatokban volt ismeretes.

Bisztra Cvetkova műve első megfogalmazásban a várnai csatáról és koráról „A népek emlékezetes csatája (Délkelet-Európa és az oszmán hódítás — a XIV. század vége és a XV. század eleje)” címen 1969-ben jelent meg a várnai Állami Kiadónál. A gazdagon dokumentált könyvet nemcsak a bolgár, hanem a nemzetközi történettudományi kritika is elismeréssel fogadta. Magyar részről Niederhauser Emil méltatta. A munka könyvsiker lett, példányait rövid idő alatt szétkapkodták.

Cvetkova új lendülettel folytatta kutatásait. Könyvét alaposan átdolgozta és újabb részekkel bővítve 1979 végén, a bolgár honalapítás 1300. évfordulójára, azonos címen ismét kiadták. A mű újból sikert aratott, a kritika a bolgár marxista történetírás egyik legnagyobb fejlődési eredményeként üdvözölte, s a bolgár állam a szerzőt Dimitrov-díjjal tüntette ki.

Cvetkova professzornő, a történettudományok doktora, ahhoz a szerencsés történész-nemzedékhez tartozik, amely már a népi hatalom éveiben alakíthatta ki világnézetét és marxista-leninista módszerét. Rendkívüli munkabírással

rendelkezik, humán beállítottságú, és bizonyára ezért szemelte ki magának tudomány szakul a ritkán választott oszmanisztikát. E tudományban elmélyedve behatolt az oszmán paleográfia és diplomatika rejtelseibe. Szilárd ismeretekre tett szert az ógörög és latin után az arab és török nyelvben, elsajátította a legfontosabb nyugati és balkáni nyelveket is.

Cvetkova „A török feudalizmus a XV—XVI. századi bolgár földeken” címmel 1952-ben védte meg kandidátusi értekezését Szófiában. 1958-ban Kairóban, 1961—62 folyamán Párizsban folytatott oszmanisztikai tanulmányokat. 1972-ben a leningrádi egyetemen nyerte el a történettudományok doktora tudományos fokozatot.

1969-ben docens, 1973-tól pedig egyetemi tanár a szófiai egyetemen. 1974—76 években a marseille-i egyetemen adta elő a balkáni népek történetét és oszmán paleográfiát oktatott. Ezenkívül rendszeresen tartott előadásokat Kairóban, Párizsban, Leningrádban, Lipcsében, Londonban és az Amerikai Egyesült Államokban, de Budapesten is.

Elévülhetetlen érdemei vannak a bulgáriai hódoltságkori török okmányok tanulmányozásában, kiadásában és értékelésében. Több kötetnyi oszmán okmányt adott ki bolgár fordításban, a forráskutatás legújabb módszereinek szellemében.

Kutatásai felölelik a török vonatkozások széles területét. Számos fontos megállapításra jutott a török feudális rendszert, annak belső fejlődését, majd bomlását illetően. Kutatási eredményeként egészen más színben áll már előttünk

Bulgária hódoltságskori történelme, mely eddig tele volt fehér foltokkal. Párhuzamot vont a hódoltság előtti középkori bolgár intézmények és a helyükbe léptetett török intézmények között, s bebizonyította, hogy a hódítók átvették a balkáni államok középkori berendezkedését, régi közép-európai és főként magyarországi államszervezetet vezettek be, semmi újat nem honosítottak meg. Erről szóló francia nyelvű alapvető műve Wiesbadenben 1978-ban jelent meg.

Cvetkova egyéb kutatásai ugyanakkor azt is bebizonyították, hogy a török előnyomulás a Balkánon korántsem volt diadalmenet, miként a burzsoá történetírás szerette beállítani, hanem kockázatokkal teli élethalálharc, amely később sem szűnt meg véglegesen. Ehhez kapcsolódóan külön művet szentelt a bolgár nemzeti ellenállásnak, a XV—XVIII. századi hajdúmozgalomnak.

„A népek emlékezetes csatája” bevezetőjében a szerző azt ígéri, hogy — új források és kutatások alapján, a várnai csata értelmének és jelentőségének a bemutatása során — elénk állítja a korszak három történelemalkotó tényezőjét: a léteért küzdő délkelet-európai társadalmat és viszonyát az oszmán hódításhoz, az oszmán hódítókat módszereikkel és korai intézményeikkel, valamint a segítségnyújtó európai politikai erőket Jagelló Ulászló és Hunyadi János két hadjáratában.

A mű első és második kiadásának figyelmesebb összevetéséből kitűnik, hogy a monográfia dokumentáltságban jelentősen gazdagodott és így következtetései meggyőzőbbekké, megalapozottabbakká váltak. A legkülönbözőbb könyvtárakban és levéltárakban végzett kutatásai révén a szerző új tényekkel gazdagította művét.

A könyv első fejezete, mely az első kiadásból még hiányzott, bevezeti az olvasót a kérdések feldolgozásának a fejlődésébe, és historiográfiai értékelést ad. A hazai bolgár, a szerb, a dubrovnikai, a bizánci, az oszmán, illetve az itáliai és a pápai források elemzése után a viszonylag nagy számú magyar forrásokot külön értékeli. Hasonlóképp tárgyalja fejezet a lengyel, cseh, német stb. forrásokat.

Számos újonnan felkutatott és feldolgozott tényt tartalmaz a második fejezet „A balkáni népek harcban az oszmán hódítókkal” címen. Előbb a bolgár nép ellenállási erőfeszítéseit mutatja be a XIV. század végétől a XV. század közepéig, minthogy az oszmánok első balkáni rohama a bolgárokat érte. Elismeri, hogy a kisázsiai helyzethez hasonlóan a balkáni államok — és köztük a részeire hulló Bulgária — urai torzsalkodásaikkal köny-

nyítették az oszmánok előnyomulását, mert a közös ellenállás helyett egymás ellen szövetkeztek. Mikor aztán komolyra fordult a helyzet, lavírozni kényszerültek az oszmánok és a Balkán iránt érdeklődő magyar királyság között. A szabadságvágy azonban tovább élt a bolgárságban. Zsigmond királyunk nikápolyi hadjárata idején, majd a Zsigmond által támogatott vidini királyfi, Konstantin és később a tirnovói Fruzsín királyfi balkáni megjelenésekor — bármennyire is gyérek történeti adataink — a bolgár nép készen állt a harcra. Annyi bizonyos, hogy tartós sikereket e felkelések azért sem érhetek el, mert az egykori feudális urak nagy része addigra már beilleszkedett a török birodalom rendszerébe és cserben hagyta saját népét. Cvetkova „megkülönböztetetten értékeli az egyes bolgár társadalmi osztályokat, melyek az adott helyzetben osztályérdekeiknek megfelelően cselekedtek. Az alsó néprétegek, egykori vezetőktől elárulva és magukra maradva, mégis sokszor vállalták a harcot, sőt a jövő reményében a török belviszályokba is beavatkoznak. Így az eretnek Mahmud Bedredin 1416. évi zendüléséből — éppen reformtörekvései miatt — a többi balkáni nemzetek fiai mellett, bolgárok is kivették részüket.

Hasonlóképpen lavírozott az oszmán birodalom és Magyarország között Szerbia, Bosznia és Horvátország, mígnem végül egymás után török uralom alá kerültek, miközben Zsigmond király eredménytelen terveket szövögetett egy általános oszmánellenes keresztény koalícióra.

Cvetkova külön tárgyalja Albánia sorsát, mert a XV. század 40-es éveiben, adatai szerint, ott az oszmánok hatalma a nép kitaró és makacs ellenállása miatt igen korlátozott volt.

E fejezetben a szerző a tények erejével cáfolja egyes mai török történészeknek azt az állítását, hogy a balkáni népek, megelégedve uraik hatalmát, önként vetették magukat alá a hódítóknak.

Jelentős, új következtetéseket von le Cvetkova a harmadik fejezetben a balkáni országokban meghonosított oszmán feudális rendszer jellegettségéről: a helyi arisztokrácia és hivatalnoki kar beilleszkedéséről a hódítók rendszerébe, valamint a helyi lakosság egy részének az udvari hierarchiába való felvételéről. Helesen állapítja meg a szerző, hogy ezek az elemek néhány nemzedék után teljesen megfeledeztek keresztény eredetükről és asszimilálódtak. Az oszmán hatalom felszámolta a különálló nemzeti ortodox egyházakat is a Balkánon és a Konstantinápolyi pátriárkának rendelte alá őket. A helyi egyházi vezetők a szom-

szédos Havasalföldön, Moldovában és Oroszországban kerestek menedéket.

A földbirtoklás terén megmaradt az addigi feudális rend és e mellé épült ki a szpáhi-rendszer. Az adminisztráció sem változott, megőrződött a helyi középkori rendszer.

Az oszmán kormányzat általános irányzata a hangsúlyozott centralizmus volt. Minden hatalom a szultán kezében összpontosult. A keresztények rovására bevezetett kegyetlen janicsárszedés biztosította a hadsereg emberszükségletét. A meghódítottak kénytelenek voltak a befolyásos oszmán földesurak és tisztviselők pártfogását keresni, ami kiszélesítette a rendszer társadalmi bázisát, és meggyorsította az asszimilációt. A Balkán kiszakadt az európai fejlődésből és egy kezdetlegesebb, katonai alkatú feudalizmusba került vissza.

Mindez megcáfolja azokat az állításokat, melyek szerint a török uralom felvirágoztatta népeit a béke áldásaival, felszámolta a jobbágyrendszert és biztosította a társadalmi fejlődést.

A monográfia negyedik fejezete differenciáltan vizsgálja az európai államok viszonyát az oszmán veszélyhez. A maga nemében ez az első ilyen összegezés a török invázió koráról. Külön rész körvonalazza Magyarországot, Lengyelországot és Csehországot részben közös és részben egymástól eltérő saját álláspontját.

A szerző a magyar balkáni politikát Zsigmond királytól kezdve követi, bár figyelmen kívül hagyja, hogy már Nagy Lajos király összehozott a törökökkel és a velük éppen szövetséges bolgárokkal. Részletesen elemzi viszont Zsigmond küzdelmeit a feudális urakkal és a különböző belső mozgalmakkal, valamint erőfeszítéseit az oszmánellenes koalíció létrehozására és a hadsereg megfelelő átalakítására. Részletes képet rajzol Hunyadi Jánosról, hadvezérré fejlődéséről. Mélyrehatóan elemzi a pápaság, Velenec és az itáliai városállamok ellentmondásos és következtelen magatartását az oszmán kérdésben. A Habsburg kézbe került Római Szent Birodalomról viszont megállapítja, hogy bármennyire közelről fenyegette az oszmán veszély, csak később kapcsolódott be a török elleni koalícióba.

A kötet ötödik fejezete Jagelló Ulászló és Hunyadi János „hosszú” hadjáratának előkészületeit és lefolyását mutatja be. Kiténik a szerző gazdag ismerete a magyarországi viszonyokról. Új tényeket közöl Hunyadi bulgáriai előnyomulásáról, a bolgárság segítőkész, hazafias csatlakozásáról, fegyveres segítségéről, és számos régi felfogást helyesbit.

A hadjáratról szólva Cvetkova hang-

súlyozza, hogy a magyar hadak megjelenésével a szerbek és bolgárok, valamint az albánok megmozdultak, erőre kapott Bizánc, s mindez azt bizonyította, mennyire nem volt szilárd az oszmán hatalom a Balkánon.

A monográfia utolsó fejezete a katasztrofális vármai csata előkészületeivel és lefolyásával, valamint következményeivel foglalkozik. A szerző feltárja, mennyi sok zavaró mozzanat gátolta az előkészületeket, és hogy a végtelen halogatás már a hadjárat sorsát fenyegette. Végül a hadsereg az előző évinél kisebb létszámmal kelt útra Budáról — 16 000 lovas és kétezer huszita típusú harci szekér — főleg magyarok, azután lengyelek és csehek. A bolgár lakosság, ha nem is fegyverrel és nem olyan nyíltan mint előzőleg, továbbra is támogatta a felszabadítókat, erre lehet következtetni a török büntetőakciókból. Nikápoly ostroma közben pedig új szövetségesként jelentkezett a havasalföldi Vlad Dracul. Cvetkova kiemeli, hogy a Duna menti várakat belső bolgár segítséggel vették be egymás után a keresztések. A mai Provadija táján értesültek a keresztények arról, hogy Murád szultán átkelt seregével a Boszporoszon.

Bár a győzelem reménye csökkent, a keresztések folytatták útjukat Várna felé. A könyvben szemléletesen és teljes pontossággal tárolnak az olvasó elé a csata-eseményei.

Cvetkova csataleírása hőskölteménybe illő. Erősen kidomborodik mind Szilágyi Mihály helytállása, mind Hunyadi János hadvezéri lángelméje, aki a túlerőben levő ellenségtől sem riadt vissza, s a király halála után sem vesztette el fejét. A csatavesztéssel azonban súlyos csapás érte az oszmánellenes eszmét is. A vereségért Cvetkova finoman azokat a nyugati hatalmakat, főként a pápaságot marasztalja el, amelyek nem vonták le a következtetéseket az előző év győzelmeiből és nem használták azokat ki. De a szerző tárgyilagosan sorra veszi az elkövetett hibákat is. Megrója a balkáni népeket érezhetően gyengébb helytállásukért és idézi Hunyadi nyilatkozatát arról, hogy sem „egyes bolgár herecek”, sem Havasalföld és Moldva fejedelmei, sem az albánok, sem a bizánci vezető körök nem teljesítették ígéreteiket.

A szerző a vereség bemutatása mellett azt is bebizonyítja, hogy a török hatalmat embervesztése erősen megrendítette és hosszabb időre cselekvésképtelenné tette.

Tudományos jelentőséggel bírnak azok a megállapítások, ahogyan Cvetkova az ütközet nemzetközi jelentőségét értékeli.

Rámutat a balkáni keresztény népek igazára, akik közel egy évszázadig erőt, vért nem kímélve küzdöttek a túlerőben levő oszmán katonai erő feltartóztatásáért.

Cvetkova munkája a várnai csatáról érdeklődésre tarthat számot mind a bizantinológusok, mind a Balkán-kutatók, mind a történészek, mind a hadtörté-

nészek részéről. Mély bolgár hazafiságát áthatja őszinte magyarbarátsága is, mely a könyv sok lapjáról előcsillan. Múve a magyar történettudomány számára hézagpótló alkotás. Múltán számíthat magyar nyelvű kiadása esetén széles társadalmi érdeklődésre.

Bödey József

V. SZ. POZNANSZKIJ

V. I. LENIN I SZOVJETI SZIBIRI (1917—1918)

Rukovodstvo vojenno-polityicseszkov gyejatyelnosztjyju szovjetov v borbe sz kontrrevoljuciej

(Izdatyelsztvo „Nauka”, Szibirszkoje otgyelényije, Novoszibirszk, 1977. 316 o.)

A könyv (V. I. Lenin és Szibéria szovjetjei. A szovjetek katonapolitikai tevékenységének irányítása az ellenforradalom ellen vívott harcban.) kiadásának történetéhez tartozik, hogy — mivel Lenin tevékenységével kapcsolatos — az SZKP KB tudományos fórumait is megjárta a kézirat. A sematikusságokhoz szokott szemlélő számára a forradalom és polgárháború kérdéseinek megítélése két nagy időszakra osztható, amelyek választóvonalát az SZKP XX. kongresszusa jelzi. Nem kívánjuk kétségbe vonni ennek a nézőpontnak a kétségtelen alapjait, viszont mindkét időszakban tanúi lehetünk a tudományos és a felszínes, sok esetben szubjektív szemléleten alapuló, de a véleményalkotásra kétségkívül ható nézetek összecsapásainak. Ilyen vitaterület lett a szibériai szovjetek katonapolitikai szerepének a megítélése az 1917—1918-as időszakra vonatkozóan.

V. V. Rjabikov a Központi Szibériai Szovjetről 1949-ben kiadott könyvében, majd a Központi Szibériai Szovjet elnökéről, N. N. Jakovlevről 1955-ben napvilágot látott írásában reális képet rajzolt. Az említett szerző tagja volt a Központi Szibériai Szovjetnek, a közlekedésügy népbiztosa tisztségét töltötte be. Hasonlóan pozitív, a tényeknek megfelelő képet rajzolt a Központi Szibériai Szovjet tevékenységéről 1968-ban megjelent könyvében V. T. Agalakov professzor.

Ezzel szemben az 5. hadsereg egykori parancsnoka, aki egyik irányítója volt Szibéria felszabadításának 1919—1920-

ban, a szibériai szovjetek 1918-as szerepéről meglehetősen negatívan nyilatkozott „A feladott hátország” című, 1966-ban Moszkvában megjelent könyvében. A mű szerzője, Henrich Hrisztijánovics Ejhe, támaszkodott a kolcsakista hatóságok és katonai alakulatok irataiban végzett kutatásokra, de az 1918-as év első felére vonatkozó forrásokat, melyek csak töredékben maradtak fenn, nem igen vette figyelembe, hanem egy sajátosan szubjektív, negatív véleményt fogalmazott meg a Központi Szibériai Szovjet és személyesen N. N. Jakovlev tevékenységét illetően. Az utóbbit menekülés közben a fehérek a mai Jakutia területén 1918 őszén elfogták és kivégezték. Ellenvéleményt nem állt módjában kifejteni.

Ejhe ugyanis, mint túlélő kortárs, nem kevesebbet állított, mint azt, hogy a Központi Szibériai Szovjet helytelenül ítélte meg a katonapolitikai helyzetet keleten, s a Távolkeleti Népbiztosok tanácsával együtt figyelmen kívül hagyták Lenin utasításait. A két szovjet hatalmi szerv — Ejhe szerint — a szűkkeblűen felfogott helyi érdekektől vezéreltetve intézte az ügyeket. A kellő éberség hiányával vádolja őket, továbbá azzal, hogy elmulasztották a szükséges intézkedéseket a csehszlovák hadtesttel szemben. Kárhóztatja a tárgyalásokat, a helyi fegyvernyugvásokat. Az értékelés, miután kortárs tollából jelent meg, s a könyv tekintélyes része forráskutatáson is alapult, hullámokat vetett.

A fennmaradt források újratanulmányozására, azok egybevetésére egy tudós

történész, egykori levéltáros vállalkozott. V. Sz. Poznanszkij, akinek a polgárháború szibériai történetéről már számos írása jelent meg, minden elérhető dokumentumot áttanulmányozott, s Ejlé véleményétől lényegesen eltérő eredményre jutott. Bebizonyosodott, hogy a szibériai szovjetek a hatalom átvételétől az átmeneti leveretésükig Lenin irányítása alatt állottak. Szibériának Ukrajna ideiglenes elvesztése után, gabonataralékai miatt, rendkívül megnőtt a szerepe az egész ország élelmezésében. Poznanszkij meggyőzően mutatja be, hogy a gabonáért a kuláksággal már 1917 végén éles harc bontakozik ki. Részletesen ismerteti, hogy miként követi figyelemmel Lenin a szibériai gabona begyűjtésére küldött biztosok, osztagok tevékenységét, s milyen konkrét szerepet szán e téren a szovjeteknek.

A kapcsolattartás számos formája állott fenn Lenin és a szibériai szovjetek között. 1917 őszétől az OSZD(b)MP KB két megbízottja dolgozott Szibériában: N. N. Jakovlev és V. M. Koszarjev. Poznanszkij számos hitelt érdemlő forrást idéz, amely bizonyítja, hogy a hatalomátvételtől kezdve N. N. Jakovlev állandó telefon- és távírókapcsolatban állott a Központi Bizottsággal és személy szerint Leninnel. A táviratokat rögzítő szalagokat gondosan megsemmisítették, de a beszélgetésekről Jakovlev egy külön füzetben készített feljegyzéseket. A feljegyzések nem maradtak ránk, de meglétük meggyőzően bizonyított.

N. N. Jakovlev a tomszki bolsevikok vezetője volt, majd a Nyugat-Szibériai Szovjet elnöke. Ezt követően választották meg a Központi Szibériai Szovjet elnökévé. Tudott németül is és személyének nem kicsi volt a szerepe az internacionalista hadifogolymozgalom kibontakoztatásában. Az első eredményekről is tőle értesült Lenin. Még feltárára vár az a szerep, amit Jakovlev játszott Kun Béla felfedezésében, forradalmi pályafutásának az egyengetésében. Mindehhez Poznanszkij értékes kutatási eredménye megbízható kiindulópont.

Poznanszkij meggyőzően veti el Ejlének azt a megalapozatlan véleményét, hogy a Központi Szibériai Szovjet fegyveres erőinek küzdelme nem nyújtott érdemi segítséget a Volga mentén harcoló Vörös Hadseregnek. Bebizonyítja, hogy 1918 nyarán és őszén a Bajkál-tó környékén, a Bajkálon-túl, a távol-keleti hadszíntéren az elszigetelten harcoló szibériai vörös csapatok jelentős ellenforradalmi és intervencióerők kötöttek le. Megakadályozták, hogy a kritikus hónapokban az antant hadianyag- és csapatutánpótlást juttasson a Volga és az Ural körzetébe a fehérgárdisták és a csehszlovák hadtest hadműveleteinek a támogatására. A szerző neves bolsevik forradalmároknak szolgáltatt igazságot, s ezzel elősegíti azt is, hogy helyesen értelmezzük az itt harcoló internacionalisták ezreinek a hőstetteit, tényleges katonai szerepét.

Józsa Antal

MONTGOMERY TÁBORNAGY EMLÉKIRATAI

(Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó — Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1981. 368 o.)

Huszonnégy évvel ezelőtt — 1958-ban — jelent meg a második világháború egyik legsikeresebb és legismertebb brit tábornokának, B. L. Montgomery tábornagnak az emlékirata „The Memoirs of Field-Marshal the Viscount Montgomery of Alamein, K. G.” címmel.

Most — a Zrínyi Katonai Kiadó és a Kossuth Könyvkiadó jóvoltából — magyar nyelven is eljutott ez az emlékirat az olvasókhoz. Nem lehet azt mondani, hogy ez a késés kimondottan jót tett az emlékiratnak, hiszen a Montgomery által leírt események számos történelmi munkából már eléggé ismertek. A sze-

mélyes emlékek, a sajátos egyéni látásmód, az előforduló ellentétes vélemények — más emlékiratok szerzőinek megítélésével szemben — továbbá az az érdeklődés, amely napjainkban a különböző — főleg második világháborús — visszaemlékezések, emlékiratok iránt megnyilvánul mégis hasznossá tette ezt a vállalkozást.

Montgomery, ez a sokat vitatott, a kortársak által kissé különnek tartott tábornok, akiről a Brit Birodalom miniszterelnöke, Winston Churchill azt mondta: „Rendíthetetlen a veszélyben, kérihetetlen a harcban, elviselhetetlen ha

győzött”, vázlatosan egész életútját megrajzolta könyvében. Azt az életutat, amelyet mint egy sokgyermekes anglikán lelkész negyedik gyermeke kezdett és mint a Brit Birodalom Vezérkarának Főnöke fejezett be.

A szerző könyvében — érthető okokból — a legnagyobb terjedelmet a második világháború időszakára eseményeinek szentelte, hiszen ezek voltak azok az évek, amikor pályafutása gyakorlatilag a csúcspontjára érkezett. A háború éveit a nem különösebben jelentős parancsnoki posztokat betöltő tábornok, akiről azt hiszem, nyugodtan mondhatjuk, hogy a brit katonatisztek „klasszikusnak tekinthető” pályáját — katonaiskola, gyarmati szolgálat, I. világháborús harcmezők, vezérkari iskola, gyarmati és anyaország-beli szolgálat — futtatta be, hirtelen kiugrott társai közül.

A második világháború kitörése után Montgomery az európai szárazföldre érkezett Brit Expedíciós Erők 3. hadosztályának parancsnokaként harcolt a németek ellen. Ő is részt vett a brit–francia erők súlyos vereségével végződő Dunkerque-i csatában, majd visszatért a szigetországba. Ott az egyetlen épékzláb brit hadosztály parancsnokaként az esetleges német inváziótól leginkább veszélyeztetett partszakaszt védte csapataival. Gyakorlatilag ettől az időtől számíthatjuk gyors és fényes karrierjének a kezdetét.

Churchillnek a 3. hadosztálynál tett látogatása (1940 nyara) során megtetszett a határozott, kezdeményezőkézséggel megáldott parancsnok, aki szigorú fegyelmet tartott alakulatai körében és a kiképzésben is a maximumot követelte tőlük. A miniszterelnök látogatása után röviddel Montgomeryt kinevezték az 5. hadtest parancsnokává, majd hamarosan a Délkeleti Hadsereg parancsnoka lett.

Miután elmúlt a szigetországot fenyegető német invázió veszélye, a brit hadvezetés a rendkívül rosszul álló afrikai pozíciót igyekezett megerősíteni, javítani. Montgomeryt kinevezték az 1. brit hadsereg parancsnokává, hogy ebben a minőségében vegyen részt Eisenhowerrel együtt az észak-afrikai partraszállási hadművelet (Torch) terveinek a kidolgozásában. Egy repülőszerecséltenség azonban, amelynek során a brit 8. hadsereg parancsnoka, Gott tábornok életét veszítette, Montgomeryt állította az Egyiptomot védő 8. hadsereg élére.

Montgomery nagyon rossz helyzetben találta a hadsereget. Szervezetlenség, hiányos felszerelés, alapjában véve kidolgozatlan védelmi tervek. Rommel német–olasz csapatai Egyiptom kapujában álltak. Hogy még nem foglalták el, az

inkább a rossz és hiányos utánpótlásnak, mint a brit csapatok ellenállásának volt köszönhető. Egyiptom megtartása létfontosságú volt a brit hadvezetés számára, hiszen a birodalom egyik kulcsáról volt szó.

Montgomery az egyre nagyobb mennyiségben beérkező amerikai hadianyagokkal, hadfelszereléssel — harckocsik, tüzéség, kézifegyverek — látta el csapatait, amelyek így már egyenrangú ellenfelei lettek Rommel csapatainak. Megerősítette az állásokat és tervet dolgozott ki a német–olasz hadsereg visszaszorítására. A kiválóan elkészített haditerv mehozta gyümölcsét. A jelentős fölényben levő brit csapatok áttörték a német–olasz állásokat, elhárították a megkísérelt ellenlökéseket — elsősorban a légierő révén — és rövid idő alatt, a már „megszokott útvonalon” — Szidi Barrani, Tobruk, Benghazi — több mint 1500 kilométerrel vetették vissza Rommel megmaradt alakulatait.

Közben Marokkóban és Algériában partraszálltak az amerikai és brit csapatok és ezzel gyakorlatilag lehetetlen helyzetbe hozták a még megmaradt német–olasz erőket, melyek Tunéziában próbáltak meg védekezni — reménytelenül.

Feltűnő, hogy az afrikai hadműveletekkel kapcsolatban Montgomery említést sem tesz az ugyanezen időben folyó sztálingrádi csatáról, amely döntően hozzájárult ahhoz, hogy a németek szinte semmilyen jelentősebb erősítést, utánpótlást nem voltak képesek Afrikába küldeni.

Montgomery a sikeres észak-afrikai hadműveleteket tárgyaló fejezetek után jóval kisebb teret szentelt könyvében a szicíliai partraszállásnak és hadműveleteknek, amely tevékenységének következő állomása volt. Hogy miért, arra úgy vélem egyszerű a magyarázat. Ez már kevésbé öregbítette hadvezéri hírnevét, és mint maga írja, volt valami amit meg kellett (volna) tanulnia: „Valahogy minél többet gondolkoztam, annál világosabb lett számomra, hogy vége a sivatagban élvezett szabadságnak. Meg kell tanulnunk együtt dolgozni másokkal...”. Ezen utóbbi volt az, ami nehezen ment Montgomerynek. Szinte rendszerek voltak összeütközései az amerikai tábornokokkal. Ezekről általában úgy ír, mint ha az esetek többségében neki lett volna igaz, de ezt valahogy senki sem akarta elhinni neki.

A rosszul vezetett szicíliai hadműveleteket a még rosszabbul vezetett olaszországi hadműveletek — később „csiga hadművelet”-nek is nevezték — követték. Ezekben Montgomery 1943 karácsonyáig

vett részt. Akkor visszarendelték a szigetországba és kinevezték a 21. brit hadseregcsoporthoz, amelynek az 1944 tavaszára tervezett franciaországi invázióban — második front — való részvétel volt a feladata.

Az invázió előkészítésében tagadhatatlan és jelentős érdemei voltak Montgomerynek. A csapatok előkészítése, begyakorlaltatása, az utánpótlás megszervezése zömmel az ő nevéhez fűződik. Természetesen nem is felejtí el ezen érdemeit kiemelni könyvében. Annál kevesebbet ír, és igyekszik áthárítani a felelősséget a Caennél folytatott — és igen csak elhúzódott — harcokért, melyekről úgy véli, ellentétben az amerikai megítéléssel, hogy azok tették lehetővé az amerikai csapatoknak a gyorsabb előrenyomulást Normandiában és ő szinte szándékosan vont egyre több német alakulatot csapataira. Ez a Caenért folytatott küzdelem, amely az eredeti hadműveleti tervek szerint 3—5 napot igényelt volna, 33 napig tartott — az amerikaiak szerint Montgomery hibájából. Ugyancsak Montgomeryt hibáztatta az amerikai hadvezetés, amiért nem sikerült Normandiában a 7. német hadsereget bekeríteni és megsemmisíteni, mivel a 21. brit hadseregcsoporthoz ahelyett, hogy „bekötötte volna a zsák száját”, nyomást gyakorolt annak a bal oldalára és ezzel lehetővé tette, hogy a németek kicsúszszanak egy harminc kilométer széles nyíláson. Ekkor mondta Patton amerikai tábornok Bradleynek, a 12. amerikai hadseregcsoporthoz parancsnokának: „Engedjenek Falaise-ba és az angolokat a tengerbe kergetjük, úgy mint Dunkerquenél.”

A nyugati szövetségesek, a köztük meglevő ellentétek és a nem minden esetben jól alkalmazott haditervek ellenére, a német csapatok ellenállását fokozatosan megtörték. Ekkor ismét felmerült a kérdés, hogyan tovább. Montgomery jelentős erőt szeretett volna képezni északon és áttörni a német védelmet Antwerpen irányában és elfoglalni a Ruhr vidéket. Az amerikai tábornokok, élükön Eisenhowerrel, a főparancsnokkal, az egész arcvonalon való támadást — széles arcvonal stratégia — részesítették előnyben. Ebből a huzavonából egy eléggé meg nem alapozott hadművelet, a „Market Garden” bontakozott ki. A kellően elő nem készített hadművelet, amelynek célja a brit hadsereg előtt álló víziakadályok — különböző csatornák — hídjainak az elfoglalása és azok megtartása lett volna, súlyos kudarcot vallott. A több mint 9000, ejtőernyővel ledobott katonából alig 2500-at sikerült megmenteni, és ezzel a sikertelen arnhem-i ütközetrel gya-

korlatilag megszűnt a Ruhr-vidék gyors elfoglalásának a lehetősége.

Vizonylag rövid terjedelemben tárgyalja Montgomery az ardenneki csata eseményeit is, amelyről a szövetségesek győzelme ellenére maga is úgy vélekedik, hogy „... az ardenneki ütközetből a szövetségesek valóban »vérző orral« kerültek ki”.

Ezek után részletesebben foglalkozik viszont a németek kapitulációs szándékával, a Németország területén folytatott harcokkal. Leírja saját, a szövetséges nagyhatalmak megállapodásával ellentétes fegyverszüneti tárgyalásait és egyre jobban érződik munkájában, hogy ebben az időben tevékenysége a katonai területről inkább a politikai síkjára tevődött át.

Montgomery tábornagy emlékiratában is, mint az emlékiratok legtöbbszörében, erősen érződik a szubjektív értékelés, véleményalkotás. Montgomery írásában igyekezett erőteljesen kidomborítani azokat az eseményeket, sikeres hadműveleteket, amelyek számára dicsőséget, hírnevet szereztek. Szinte pár szóval intézte el viszont azokat a hadműveleteket, amelyekben kevesebb, vagy sikertelenebb szerepet játszott. Ilyen esetekben a legtöbbször rajta kívül álló okokban keresi a kudarc okát — meg nem értesítés, időjárás stb.

Montgomery tábornagy emlékirata a jelzett szubjektívizmus és az egyenetlenségek ellenére is hasznos olvasmány. Elsősorban mint forrás jöhet tekintetbe a kutatók számára (természetesen a megfelelő forráskritika alkalmazásával), hiszen a szerző saját emlékei mellett számos korabeli dokumentumot is közöl, amelyek esetleg másként nem állnak a rendelkezésünkre.

Érdemesnek tartjuk azonban megjegyezni azt, hogy az eredeti emlékirat, amelyből a fordítás készült, összesen 33 fejezetből áll. A magyar nyelvű változatban viszont csak 21 fejezetet talál az olvasó. Ez nem azt jelenti, hogy összevontak fejezeteket, hanem azt, hogy 12 fejezetet nem fordítottak le. A kiadók úgy vélték, hogy elégséges Montgomery tábornagy emlékiratainak a szűken vett, második világháborús részeit, valamint a korábbi időszakot tárgyaló részeket lefordíttatni és megjeleníteni. Ebben az esetben — véleményünk szerint — nem ártott volna ezt jelezni! Hasznos lett volna továbbá az is, ha a szerkesztő az eredeti műből nem csak a térképeket, de a jónak mondható képanyagot is felhasználja, hiszen az olvasók többsége mindig is szívesen lát eredeti, dokumentum értékű felvételeket az általa olvasott

könyvben szereplő személyekről, eseményekről.

Nem lett volna haszontalan — mivel Montgomery további pályafutásáról a rövidített kiadás miatt nem kaphattunk teljes képet — egy rövid életrajzi kiegészítést közölni, amely legalább olyan hasznos lett volna az olvasók számára, mint a Nagy Gábor által írt utószó, amely valóban segítséget nyújthat a könyv minden olvasójának.

Szakály Sándor

OLAF GROEHLER

A KOREAI HÁBORÚ 1950—1953 A KNDK elleni amerikai agresszió bukása

(Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest, 1981. 168 o.)

1981-ben új sorozatot indított útjára a Zrínyi Katonai Kiadó. Célja a második világháború utáni úgynevezett „helyi háborúk” — Korea, Vietnam stb. — történetének a bemutatása, az olvasókkal való megismertetése.

A sorozat első köteteként, a hazánkban is ismert NDK-beli hadtörténésznek, Olaf Groehlernek a koreai háborúról készített munkáját jelentették meg. A szerző, aki gyakorlatilag az egész XX. század (had)történelmét kutatási területének tekinti, érdekes és izgalmas feladatot vállalt magára, amikor kísérletet tett a koreai háború történetének a megírására. A munka érdemét mindenek előtt abban látjuk, hogy a szerző a viszonylag rövid „történelmi távlat” — 30 év — ellenére is vállalkozott arra, hogy egy rövid, de ugyanakkor tartalmas, hasznos ismereteket nyújtó könyvet nyújtson át az olvasóknak. Különösen jelentős ez nálunk, ahol a koreai háborúról gyakorlatilag semmilyen feldolgozás nem jelent meg ez idáig. Bizonyára szívesen veszik az olvasók a könyv jó illusztráltságát — fotók, térképek, rajzok —, valamint a konkrét adatokon alapuló összehasonlításokat. Ismeretésünkben azonban nem a könyv — röviden már jelzett — érdemeit kísérjük figyelemmel, hanem a munka olvasása közben bennünk felmerült kétségekre, hiánypontokra utalunk elsősorban.

Groehler könyve, amely alapjában véve D. F. Fleming: *The Cold War* (London, 1961.) című — sokak által a hidegháborúról írt legjobb feldolgozásnak tartott — munkájára épül, sajnos, bizonyos vonatkozásokban hiányos. Igaz, a kiadót az a cél vezérelte, hogy elsősorban olyan köteteket vegyen be az induló sorozatba, amelyek a „helyi háborúk” katonai eseményeit, a hadműveleteket tárgyalják,

de egyben olyanokat is, amelyek a kül- és belpolitikai eseményekkel is foglalkoznak. Ezen utóbbi kérdések azok, amelyekre a könyv szerzője kevesebb figyelmet fordított.

*Nehéz megértenie az olvasónak a koreai háború történetét, eseményeit, ha nem kap viszonylag részletes áttekintést az ország 1945—1950 közti történelméről. Ugyanígy nem könnyű megérteni ezt a nemzetközi helyzet mélyebb elemzése, a második világháborúban győztes nagyhatalmak között megváltozott viszony, a hidegháború kezdetének legalább vázlatos ismerete nélkül.

Hasznos lett volna továbbá — az olvasók szempontjából — az ENSZ szerepének a felvázolása az 1950. áprilisával kezdődő időszaktól.

Groehler már a háború kitörése napján (1950. június 25.) amerikai agresszióról beszél, jöllehet az csak néhány nappal később, a légierők bevetése alkalmával következett be. Az igazi, az ENSZ által szentesített és zászlaja alatt folytatott invázió 1950. szeptemberében indult meg, amikor a szinte teljesen reménytelen helyzetben lévő dél-koreai hadsereget az ENSZ-erők Inchonnál (Incson) „megmentették” és megindították a támadó hadműveleteket.

A jelentős létszám- és fegyverzeti fölényrel rendelkező dél-koreai hadsereg és a zömmel amerikai alakulatokból álló ENSZ csapatok (14 ország küldött kisebb-nagyobb létszámú alakulatot Koreába) gyakorlatilag egy hónap alatt felszámolták a hősiessen védekező népi erők ellenállását. A dél-koreai és ENSZ-csapatok, nem tartva be azt a korábban kitűzött célt, miszerint a 38. szélességi fokonál megállnak, miután az „agresszort” kiszorították délről (az ENSZ erőteljes

amerikai nyomásra a KNDK-t nyilvánította agresszornak, nem vette figyelembe Jugoszlávia, valamint több afrikai és ázsiai ország ellenvetéseit), mélyen benyomultak Észak-Koreába.

Ekkor került sor a kínai önkéntesek harcba lépésére. McArthur tábornok, aki az egész hadműveletet irányította, az USA kormányának szigorú utasítása ellenére is egészen a koreai—kínai és a koreai—szovjet határig nyomult előre. Kína kormánya, amely már korábban jelezte, hogy nem tűr meg határai közelében amerikai csapatokat, aktívan bekapcsolódott a háborúba. A nagy számú kínai önkéntessel (egyes adatok szerint 1 millió, Fleming szerint csak 400 ezer) megerősített és korszerűtlen szovjet fegyverekkel (MIG—15, T—34/85 stb.) ellátott néphadsereg 1950. októberében—novemberében sikeres ellentámadásokat hajtott végre. A következő évben a harcok gyakorlatilag a 38. szélességi fok körül zajlottak, a front megmerevedett és kezdetét vette az állóháború.

A súlyos harcok közepette megindultak a fegyverszüneti tárgyalások — elsősorban a Szovjetunió és néhány afrikai, ázsiai ország javaslatára — a harcoló felek között. Ezek a tárgyalások sajnos csak 1953-ban vezettek eredményre és a koreai népnek addig még borzalmas szenvedéseket kellett átélnie. (Észak-koreai városok terrorbombázása, vízierőművek lerombolása stb.)

A háborút lezáró fegyverszünet a 38. szélességi fokot mint határt rögzítette a két Korea között. A háború, amely nem érte el célját — a KNDK megsemmisítését — súlyos veszteségeket követelt mindkét fél részéről. Az amerikai had-

sereg 144 173 halottat, sebesültet és hadifoglyot, a dél-koreai hadsereg 1312 836 halottat, sebesültet, hadifoglyot, míg az ENSZ erők 17 266 főt veszítettek. A KNDK hadserege és a kínai önkéntesek mintegy 1 540 000 főt veszítettek.

Groehler munkájában jelentős helyet biztosított a harci események, a hadműveletek leírása mellett a két szemben álló oldal haditechnikai felszerelésének a bemutatására, összehasonlítására. Sajnos nem mindig a konkrét mutatók feltüntetésével.

A 32—33. oldalon számszerűen közli a szerző a háború kitörésekor a déli, illetve az északi hadsereg létszámát, fegyverzetét. (A dél-koreai hadsereg létszámába beleszámítja a rendőrséget is.) Ebből az összehasonlításból kiderül, hogy a népi Korea hadserege létszámban és fegyverzetben is felülmúlta Li Szin Man hadseregét. Természetesen egész más az arány ha, mint ahogy a szerző is tette, figyelembe veszi Dél-Korea potenciális szövetségeseinek és támogatójának az Egyesült Államoknak Japánban állomásozó hadseregét.

Nagyon bőkezűen bánt a szerző a „legnagyobb”, „legsikeresebb” jelzők használatával. Egy-egy ütközet után olyan súlyos amerikai veszteségekről adott számot, amelyet csak több ütközet és több év múlva szenvedett el összességében az amerikai hadsereg.

Mindent egybevetve megállapíthatjuk, ha valaki megfelelő kiegészítő ismeretek birtokában veszi kezébe a könyvet, hasznos ismeretekkel gyarapíthatja politikai, hadtörténelmi ismereteit.

Szakály Sándor

WOJSKOWY PRZEGLAD HISTORYCZNY (Lengyelország)

1979. 1—4. szám

H. Ponichtera: A politikai nevelőmunka a 2. lengyel hadseregben az 1945. évi harcselekmények alatt" (1. sz., 5—36. o.). Az ideológiai nevelő és propaganda-agitációs tevékenység kutatásával eddig keveset foglalkoztak a történelmi irodalom-

ban. A 2. hadsereg berlini és prágai hadműveleteiben sem vizsgálták a politikai tisztek nevelőmunkájának hatását a harckokra, holott a harcfeladatok végrehajtására nagyon is jelentős befolyással volt a politikai nevelőmunka eredményessége.

Konkrétan vizsgálja a luzsicei és prágai fronton 1945 április—májusban a katonák intenzív politikai felkészítését. Megismertették őket az ellenség védelmi rendszerével és harc módjával. A 2. hadsereg újságjaiban, rölapjaiban aktuális cikkeket közöltek, állandó tájékoztatást adtak a harc helyzetről, az ellenség erejéről, a fegyelem fontosságáról. Tudatosították a lengyel nép történelmi jogát Lengyelország nyugati területeihez, ennek visszacszerzésében a szovjet katonák segítségét, a szovjet—lengyel fegyverbarátság fontosságát, ismertették az Ideiglenes Kormány tevékenységét a demokratikus átalakulás megvalósításáért Lengyelországban.

A 2. hadsereg politikai apparátusa a luzsicei és prágai hadművelet első napjától minden erejével mozgósított a harcra, népszerűsítette az egyes katonák hőstetteit, bátorságát, a nehéz helyzetekben való helytállást. Nyíltan szólt a veszteségekről, mely különösen magas volt a politikai tisztai állomány körében. Levéltári adatokra támaszkodó részletes elemzést ad a tanulmány.

H. Dobiegala: „A Westerplatte Hősei” elnevezésű 1. harcoksidandár felállítására és kiképzése, valamint átcsoportosítása a Szovjetunióból Lengyelországba” (1. sz., 37—79. o.). 1943 augusztusában alakult az 1. lengyel hadosztály és ennek keretében az 1. harcokcsiezred. Ennek bázisára épült az 1. harcokcsidandár. Parancsnoka Zygmunta Berling lett, helyettesei pedig Włodzimierz Sokorski és Karol Świerczewski. Ismerteti a dandár szervezeti struktúráját, személyi állományának összetételét, felszerelését, kiképzési programját, majd 1944 elején átcsoportosítását a Szovjetunió területéről a Bug, majd a Visztula mellé. 1944 elején folytatódott a dandár katonai és politikai kiképzése (134 órás program szerint), majd ennek pozitív értékelése után újabb átcsoportosítás következett s 1944 augusztusában a dandár 2542 fővel készen állt a harcokra. Közli a dandár állománytáblája szerint a beosztottak névsorát.

Stefan Ciesielski: „Toborzás a lengyel hadseregbe Kanadában 1940—1942. között” (1. sz., 80—101. o.) A kanadai lengyel közösség demográfiai jellemzése után a Lengyel Nemzeti Szövetség taglétszámát, politikai aktivitását vizsgálja. A kanadai hadseregben mintegy 4000 lengyel harcolt, az amerikaiban kb. 400 ezer. A tanulmány azt vizsgálja, hogy miért nem találták meg ezek a lengyelek a lengyel hadseregbe vezető utat. A lengyel emigrációs kormány 1940 júniusában kidolgozta hadászati-politikai koncepcióját, mely szerint tovább folytatja a har-

cot Nagy-Britannia oldalán a hitleri csapatok ellen. Sikorski tábornok elhatározta, hogy a felállítandó lengyel hadseregbe az Amerikában élő lengyelek közt is toboroz katonákat. Ennek politikai, diplomáciai és szervezési előkészítését ismerteti, majd a kanadai lengyel misszió tevékenységét, s Sikorski kanadai és amerikai utazása eredményeit vizsgálja. A kanadai lengyel misszió felállítása nagy reményeket ébresztett, de főleg pénzügyi okok miatt a toborzott katonák száma nagyon alacsony volt. Az egész akciónak inkább csak propagandisztikus hatása volt, a lengyel népek hazájába szabadságáért folytatott erőfeszítéseit tárta a világ elé.

Jerzy Nazarewicz: „A hadbíróóságok tevékenysége Lengyelország 1939. évi honvédő háborújában” (1. sz., 102—136. o.). Az 1939 szeptemberi háborúban a lengyel nép a hősiesség és bátorság kiemelkedő példáit mutatta fel. De mint minden háborúban, ebben is voltak negatív jelenségek. A tanulmány kísérletet tesz néhány eltitkolt és szegyeült vonás felvázolására. Sorra veszi az egyes hadseregknél működő hadbíróóságok tevékenységét, melyekből kirajzolódnak a köztelességmulasztók, gyávák, árulók, diverzánsook, dezertálók bűnei, akik kompromittálták a haza szabadságáért küzdők erőfeszítéseit.

Karl Greese és Alfred Vorster az NDK Nemzeti Néphadseregének új szocialista hagyományairól és ezek fejlődéséről írtak cikket (1. sz., 137—149. o.).

Antoni Wolny: „A légideszant csapatok szervezése a második világháború idején” (1. sz., 189—209. o.). A légideszant csapatok új fegyvernem, a második világháborúban alkalmazták először. A légi szállítás alkalmazása magasfokú mozgékonytságot, önállóságot, a harctevékenységeknek az ellenség hátába való kiterjesztését tette lehetővé. Vizsgálja a fegyvernem kialakulásának kezdeti lépéseit — a Szovjetunióban, Németországban — még a második világháború előtt, majd a háború éveiben, szervezeti, felszerelési és alkalmazási elveinek és gyakorlatának változásait, tökéletesítését — a német, a szovjet, a szövetséges és a lengyel légideszant csapatok vonatkozásában. A Szovjetunióban 150 ezer fő, Németországban 120 ezer fő, Angliában 75 ezer, az USA-ban 70 ezer katona tartozott a fegyvernem állományába.

Fryderyk Zbiniewicz: „A hadtörténelem marxista metodológiájának kérdéséhez” (1. sz., 210—221. o.). Általános áttekintést ad a marxista történelmi kutatás eredményeiről és a kutatás helyzetéről

Lengyelországban. A történeti metodológia eredményei és hiányosságai érvényesek a hadtörténeti kutatás módszertanára is. Első ízben 1965-ben Poznańban rendeztek hadtörténeteszek tudományos konferenciát a kutatási módszerek kérdéséről, melynek anyagát 1966-ban közreadták. A lengyel hadtörténetírás történetéről 1975-ben jelent meg egy tanulmánykötet szintén Poznańban, a kutatásokat a krakkói és a poznaíni egyetem hadtörténeti intézeteiben folytatják. A Lengyel Néphadseregben a hadtörténeti kutatás eszmei-politikai alapjait vizsgálva kiemeli az események dialektikus-materialista tanulmányozásának fontosságát, a pártosságot, a társadalom történelmi tudata alakításában betöltött szerepét. Hangsúlyozza a komplex kutatás fontosságát a hadtudomány minden területén, közzösen a katonai szociológia, a katonai pszichológia, a pártpolitikai munka elméleti kérdései, a hadigazdaságtan stb. kutatóival. A történeti és logikai módszer alkalmazását húzza alá a kutatás folyamatában.

Tadeusz Stawicki: „A kurszki csata a német felderítés szemével” (1. sz. 222—231. o.). A Reinhard Gehlen által aláírt titkos jelentésekből közül néhány fontos levéltári forrásanyagot, az 1943 téli hadjárat során a kurszki csata szovjet erőire, támadási céljaira vonatkozó német felderítési adatokból.

A tudományos élet hírei közt beszámoltól találunk *Piotr Staweckitől* a Lengyelország újjászületésének 60. évfordulója alkalmából tartott tudományos ülésről.

A 2. szám a Lengyel Népköztársaság születésének 35. évfordulójára megjelentetett ünnepi szám. *Woyciech Jaruzelski:* „A ZBoWiD — a Szabadságért és Demokráciáért küzdők Szövetsége, a lengyel fegyveres erők jelentős erkölcsi támasza” (2. sz., 16—18. o.) és *Michał Zymierski:* „A ZBoWiD tagjai — az alkotó munka emberei” (2. sz., 19—22. o.) a második világháborúban, az antifasiszta harcokban helytálló lengyel hazafiak példájáról, mai helytállásukról és a Lengyel Néphadseregnek nyújtott erkölcsi támogatásukról szóltak a ZBoWiD VI. kongresszusán tartott felszólalásokban.

Stefan Zwolinski: „A Lengyel Néphadsereg részvétele az ország szocialista fejlődésében” (2. sz., 23—63. o.). Az 1944 júliusi Manifesztum 35. évfordulója alkalmából tekint vissza Lengyelország társadalmi és gazdasági fejlődésére és ebben a hadsereg szerepére. 1945 májusában 400 ezer katonája volt a lengyel hadseregnek, akiknek a harctevékenységek be-

fejezésével legfőbb feladatuk Lengyelország határainak megvédése, a földalatti bandákkal való leszámolás, az aknamentesítés és az újjáépítés volt. Részt vett a hadsereg az államhatalmi szervek munkájának megszervezésében, a hírközlés, a vasútvonalak és vasúti hidak helyreállításában. Segítséget nyújtott a mezőgazdaságnak, Varsó és az ország újjáépítéséhez, az ipar és a kereskedelem talpraállításához, a közbiztonság megteremtéséhez. Aktív propagandamunkát folytatott a választások célkitűzéseiért a civil lakosság körében, a földreform megvalósításáért — Lengyelország demokratikus felépítése, a békés építőmunka érdekében. Sorra veszi a szocialista fejlődés állomásait, a hadsereg részvételének számcsere adatait és jelentőségét. A lengyel hadsereg 1955-től a Varsói Szerződés szilárd támaszaként a szocializmus, a béke és a biztonság védelmezője. Békemissziót teljesített több mint 13 ezer katonája Koreában, Kambodzsában, Laoszban, Vietnámban, Nigériában, Szenegálban és a Közel-Keleten.

Jan Lawski: „Lengyelország határvédelmi szervezete 1945—1948 között” (2. sz., 64—93. o.). A határok katonai biztosítása nagy jelentőséggel bírt az ország gazdasági fejlődése szempontjából. Meg kellett szervezni a határőrséget, ellenőrizni a határmenti forgalmat, megakadályozni a reakciós földalatti szervezettekkel a kapcsolattartást. A Karol Swierczewski vezette 2. lengyel hadsereg kapta 1945. május 7-én a parancsot az ország nyugati határvédelmének a megszervezésére. A sajtó örömmel közölte: azok vigyáznak az ország határaitra, akik azt saját vérükkel szabadították fel. Ismerteti a nyugati, délnyugati határok melletti diszlokációt, majd az 1945 novemberében létrehozott határőrség új szervezetét. Értékeli az 1945—1948 közötti felelősségteljes szolgálatuk eredményeit.

Ryszard Nazarewicz: „A londoni lengyel közösség politikai-katonai koncepciója Lengyelország felszabadításának előestéjén” (2. sz., 94—122. o.). Az 1943. évi konferenciákon (Quebec, Moszkva, Teherán) a második front megnyitásáról és a háború utáni tervekről tárgyaltak. A moszkvai konferencia előtt, 1943. október 6-án, Washingtonban Jan Chiechanowski átnyújtotta a londoni emigráns kormány memorandumát, melyben azt az előterjesztést tették, hogy az USA képviselje Lengyelország érdekeit a Szovjetunióval szemben. A Mikolajczyk vezette lengyel emigráns kormány szovjetellenes politikát folytatott és a „két ellenség” teóriát hirdette, harcot a hitleri megszállók és a Szovjetunió ellen. A teheráni konferen-

cián azonban a szövetségesek megegyeztek a lengyel határokat illetően, ami a Mikolajczyk-kormányt a földalatti mozgalom és az Armia Krajowa tevékenységének erőteljes inspirálására készítette.

Wladyslaw Honkisz: „Politikai nevelő tisztek a harcmezőn” (2. sz., 123—141. o.). A lengyel politikai tisztek a leninói csatában estek át az első tűzkeresztségen. Mind a katonák harci felkészítése, mind a politikai tiszteknek a harcmezőn való helytállása azt bizonyította, hogy a politikai nevelőmunka színvonala kiváló volt. Végigkíséri az 1944/45. évi harcokban a politikai felkészítés módszereit és eredményeit és a harcokban résztvevő politikai tisztek tevékenységét. Bátorságukért, hősiességükért példamutatásukért nagyon sok kitüntetést kaptak.

Czeslaw Krzeminski: „A lengyel légi-erő korszerűsítése 1945—1975 között” (2. sz., 142—156. o.). Levéltári forrásokra támaszkodva vizsgálja a lengyel légi-erő fejlődésének egyes szakaszait. 1945—1947 között alakították ki a békeszervezetét és teremtették meg a légi-erő kádereinek kiképzéséhez a feltételeket. 1947. február 1-én 9832 katona tartozott a légi-erő állományába 663 repülőgéppel, melyből 23% vadászpilóta, 23,5% csatapilóta, 16,6% bombázópilóta volt — az iskola- és egyéb speciális gépek mellett. 1948—49-ben tovább folyt a lengyel légi-erő tökéletesítése, főleg új Jak, Il és Tu gépeket kapott a Szovjetuniótól. 1951 a lengyel légi-erő gyors mennyiségi és minőségi fejlődésének éve volt. A lengyel népgazdaság 6 éves tervében a repülőgépipar szovjet licenck alapján megkezdte a Lim-1 (MiG-15), Lim-2 (MiG-15 bis) és a Lim-5 (MiG-17) gépek gyártását. 1955-re termelésével a 4. helyre került Európában. A 60-as években a Junak-2 és -3, a Lim-5, -6, az Iskra, az An-2, Jak-12 vadászgépeket gyártották. A 70-es évek elején megkezdtek a Mi-2 helikopterek gyártását is. Jelentős előrelépést hozott, hogy a Varsói Műegyetemen megnyitották a repülőmérnöki képzést. Az ország védelmi képességének növelése érdekében 1972-ben Honi Légvédelmi Parancsnokságot szerveztek a repülőcsapatok parancsnoksága mellett, ezek feladatait és parancsnokait mutatja be, valamint a csapatok felszerelését. A lengyel légi-erő káderei magas szintű képzettséggel rendelkeznek, melyet a Varsói Szerződés gyakorlatain bizonyítanak és tökéletesítenek.

Ryszard Majewski: „A szovjet hadsereg 1945 februári alsó-sziléniai hadművelete” (2. sz., 157—191. o.). Az 1. Ukrán Front Viszula—Odera hadműveletének

előkészítését, csapásmérő erőit, felszerelését, utánpótlásának biztosítását, a szemben álló német „Közép” hadseregcsoport felállítását, vezetését, az erőviszonyokat emberben és fegyverben, valamint a harctevékenységek részletes leírását találjuk a tanulmányban, a hadműveletben résztvevő alakulatok és parancsnokok név szerinti felsorolásával.

A történelmi adalékok rovatban említésre méltó *Marian Pyschalski* marsall visszaemlékezése a lengyel nemzeti bizottság 1944 májusi Szovjetunióban tett látogatására Sztálin marsallnál és a lengyel hadsereg katonái között (2. sz., 192—206. o.).

Leonid Bujan: Az Armia Ludowa osztagainak a szovjet hadsereg egységeivel 1944 július—november közötti együttműködésére hoz adatokat (2. sz., 207—232. o.).

Czeslaw Dega a vietnami háború problémáit vizsgálja 1945—1975 között (2. sz., 259—273. o.). Négy periódusra osztja Vietnam 30 éves háborúját: 1. 1945—1954 között a francia—vietnami háború, 2. a Diem-diktatúra és az USA intervenció politikájának érlelődése 1955—1964, 3. az amerikai harctevékenységek Vietnamban 1965—1973 között, 4. a Thieu-diktatúra és a vietnami nép harca az ország egyesítéséért, 1973—1975.

Az 1939. évi honvédó háború 40. évfordulója alkalmából több tanulmány foglalkozik az 1939-es év eseményeivel. Így *Marian Porwit:* „Az 1939. évi lengyel honvédelem megítélése” (3. sz., 11—23. o.) c. cikkében a lengyel harctevékenységek valóságos képét akarja felvázolni és értékelni. A „Westerplatte”, „Bzura”, „Warszawa” és „Kock” elnevezésű, szinte 6 napos szériákban lezajló csatákat elemzi a hadtörténetírás által feltárt tények alapján a német agresszorok szárazföldi, légi túlsúlyát felmutatva. A következtetésekben eddig mutakozó hibák messze kiható következményeire mutat rá és a nyugati hadtörténetességgel folytatandó viták fontosságát hangsúlyozza az események valóságát megítéléséhez.

Czeslaw Pilichowski: „A hadifoglyok ellen elkövetett hitleri bűntettek a második világháború idején” (3. sz., 24—43. o.). Már a Lengyelország elleni hitleri agresszió előkészítése során kidolgozták a hadifoglyok munkaerejének igénybevételét a német gazdaság számára. Az 1939 szeptemberi német támadás során 450 ezer, illetve más adatok szerint 694 ezer hadifoglyot ejtettek, közülük külön táborokba, gettókba vitték a zsidókat. Ismerteti a hadifogly- és koncentrációs táborok szervezetét, a kényszermunkára

vitt hadifoglyok, deportáltak és a meghalt foglyok létszámadatait, a Barbarossa-terv végrehajtása után a szovjet foglyok ellen elkövetett bűntetteket. A Nürnbergi Nemzetközi Bíróság háborús bűntettnek minősítette a német fasiszták kegyetlen kizsákmányoló és megsemmisítő politikáját.

Jerzy Bonczak: „Higiéniá és járványtan a hitleri népiértő rendszerben” (3. sz., 44—60. o.). Vizsgálja a Wehrmacht katonáinak egészségügyi helyzetét, a koncentrációs táborok egészségügyi-járványügyi állapotát. A Waffen-SS Higiéniái Intézetének kísérleteit a Ciklon B gázzal s a népiirtás különböző módjait az egyes táborokban. A bakteriológiai, biológiai hadviselésre tett hitleri kísérleteket is ismerteti a tanulmány.

Zenon Jakubowski: „A Polgári Milícia és a Biztonsági Szolgálat felállítás és fejlődése, valamint részvételük a népi hatalom megerősítéséért folytatott harcban 1944—1948 között” (3. sz., 61—93. o.). 1944 augusztusában hozták létre a közbiztonság megszilárdítása érdekében a Polgári Milíciát és alakították ki a működésének megfelelő szervezeti kereteit. A párt és a népi hatalom felhívására kommunisták, volt partizánok, az Armia Ludowa volt harcosai álltak szolgálatba és kezdték meg a harcot az ellenséges erők ellen és vettek részt az ország újjáépítésében. A reakciós földalatti bandák és az ukrán nacionalisták ellen folytatott fegyveres harcokban a népi milícia speciális egységei több mint 4000 tagjukat veszítették el, míg 1949-re megtisztították az országot az ellenséges elemek-

Jan Wróblewski: „A Prusy elnevezésű tartalékhadsereg felkészítése az 1939. évi bevetésre” (3. sz., 94—114. o.), *Rajmund Szubanski:* „A német páncéloscsapatok 1939-ben” (3. sz., 115—129. o.) és *Jerzy Izdebski:* „A 9. gyaloghadosztály mozgósítása 1939-ben” (3. sz., 190—212. o.) című cikkek az 1939 szeptemberi honvéd háború megismerését segítik elő egy-egy rész kérdés vizsgálatával. Az első cikk a „Prusy” tartalékhadsereg szervezeti felállítását, erőviszonyait, harci eszközeit, mozgósítási, hadművelési tervét és harci alkalmazását tárgyalja Varsó körzetében. A második cikk az ellenség oldaláról a német páncélos hadviselés doktrínájának fejlődését, a páncélos csapatok szervezeti felkészítését, a páncélozott eszközök korszerűsítését ismerteti a harmincas években, majd mozgósításukat és a Lengyelország elleni támadásban való részvételüket vizsgálja. Jerzy Izdebski tanulmányában a lengyel 9. gyaloghadosz-

tály mozgósításához szolgáltató részletes adatokat. Ismerteti az 1938-tól kidolgozott mozgósítási terveket, majd az 1939. március 23-i mozgósítás (személyi és anyagi) lefolyását és ennek értékelését adja levéltári források alapján.

Jerzy Jaworski: „A lengyel légierő 1945—1949 közötti szervezete” (4. sz., 3—24. o.). A légierő háború utáni történetének feldolgozása a maga teljességében még várta magára. Ez a tanulmány a fejlődés legfontosabb időszakának, az első öt év történetének feldolgozására tesz kísérletet. Vizsgálja a társadalmi feltételek megteremtésének körülményeit és a békeszervezetre való áttérés 1945. május 1-én 18 511 fővel történt. 751 repülőgépe volt ekkor a lengyel légierőnek, ebből 107 Pe—2 típusú bombázórepülőgép, 158 Il—2 csatarepülőgép, 159 Jak—1 vadászipülőgép stb. Két iskolája volt a légierőnek, egy tiszt iskolája és egy ezrediskola, ahol megfelelő szakkadereket képeztek a légierő számára. 1946—47-ben repülő-műszaki iskolákat is szerveztek a technikusok képzésére. Szovjet segítség-gel és szovjet tapasztalatok felhasználásával készítették fel a kádereket.

Antoni Sarosiek: „A híradó csapatok a leninói csapatban” (4. sz., 25—50. o.). A T. Kosciuszki elnevezett 1. lengyel hadosztály kötelékében híradók is voltak, akik a harcmezőn a vezetés, az együttműködés híradását szervezték. Ismerteti a híradó alegységek szervezetét, állománytábláját, felszerelését, utánpótlását, kiképzését, majd a Lenino melletti csoportosítás hírószekötését a harcfeladatok alatt, melyet mintegy 700 híradós teremtett meg 61 rádióállomással, 400 km telefonkábelrel, 300 telefonkészülékkel és sok egyéb híradóanyaggal. 2 és fél hónapos kiképzés után teljesítették bonyolult feladatukat. Külön táblázatban közli a leninói csapatban részt vett híradók névsorát.

Lucjan Broniarek: „A Lengyel Kommunista Párt katonai tevékenysége” (4. sz., 51—67. o.). Személyes visszaemlékezés a Broniarek család forradalmár múltjára és a saját tevékenységére a LKP ifjúsági szervezetében, majd a párt tagjaként az intenzív politikai harc időszakára. 1925-től tényleges katonai szolgálata alatt is folytatta a politikai munkát. Átélt az 1926 májusi katonai zendülést a hadseregben, vizsgálja a LKP és a Komintern álláspontját a fordulattal kapcsolatban. 1927—28-ban elvégezte a párt katonai-politikai tanfolyamát s 1929-től Gdańsk szabad királyi városban élt, ahol a kommunista párt legális tevékenységet

folytathatott. Szervezték a hazai lakta-nyákban a konspirációs munkát, politi-
kai felvilágosító előadásokban tudatosí-
tották a munkásosztállyal a lengyel nép
érdekeit a honvédelemben. A hadtörté-
nések számára figyelemreméltó adato-
kat közöl a lengyel hadsereg 1926—1930
közötti történetére vonatkozóan.

Michal Pirko: „A berlini csehszlovák
követ 1939 januári jelentése a Lengyel-
ország elleni német agressziós tervekről”
(4. sz., 176—182. o.). A második világhá-
ború történetét megvilágító számos for-
rásmunkát adtak közre a különböző or-
szágokban. A Csehszlovák Tudományos
Akadémia által német nyelven kiadott
„Az 1938. évi Münchener egyezmény” cí-
mű dokumentumkötet az 1937. november

3—1939. március 14. közötti időszak dip-
lomáciai iratait tárja fel. A lengyel ku-
tatók számára figyelemreméltó a berlini
csehszlovák követ, Vojtech Mastny 27 le-
vele a külügyminisztériumnak, melyek-
ben a harmadik birodalom külpolitikáját
elemzi a közép-európai országokkal és a
Szovjetunióval kapcsolatban. Ezek közül
az egyik levél konkrétan Lengyelország
helyzetét elemzi és a német „Ostaktion”
csoport Walter Brauchitsch vezetésével
kidolgozott agressziós tervét ismerteti —
az eredeti dokumentum közlésével.

Mind a négy számban gazdag könyv-
ismertetés-rovatot találunk és a tudomá-
nyos élet hírei mellett a második világ-
háborús bibliográfia 1978—79. évi újabb
adatait. (*Windisch Aladár*né)

BIBLIOGRÁFIA

Az 1979. ÉVI MAGYARORSZÁGON MEGJELENT HADTÖRTÉNELMI IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA

II. RÉSZ

Magyarország hadtörténelme 1919—1939

- Csehszlovákia likvidálása 1939 márciusában és ennek visszhangja a kommunista mozgalomban. (Közl.: Harsányi Iván.) (A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. Bp. 1979.) 89—94. p.
- Dombrády Lóránd: Mi volt a Vkf—2? — *História*, 1979. 3. sz. 21—22. p.
- Dombrády Lóránd: Út a katasztrófa felé. A győri hadseregfejlesztési program /1938—1940/. — *ÉT*, 1979. 35. sz. 1091—1092. p.
- Fogarassy László: Maderspach Viktor felkelőparancsnok emlékiratai. 3. r. — *Soproni Szemle*, 1979. 1. sz. 33—53. p.
- Gerencsér Miklós: A Helka utasai. (A siófoki Deutsch-udvar áldozatai. 1919. augusztus 28.) — *Népszabadság*, 1979. 199. sz. 4. p.
- Kádár Gyula: A Ludovika Akadémia. — Budapest, 1979. 10. sz. 14—16. p.
- Kirschner Béla: A hatalom jellegének megítélése a KMP-ben az ellenforradalom első szakaszában 1919—1922. — *Tájékoztató*, 1979. 2. sz. 45—58. p.
- Kovács Győző: Antifaszizmus és nemzeti-ségi adottság. — *Magyar Tudomány*, 1979. 12. sz. 897—903. p.
- Kováts Lajos: Adatok a magyar légierő anyagi-technikai állapotáról. 1938—1944. — *HK*, 1979. 3. sz. 462—485. p.
- Ladányi Andor: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben /1919—1921./ Bp. Akad. K. 1979. 234 p.
- Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 88./
- Nagy Zsuzsa, L.: A párizskörnyéki békék 1919—1920. — *História*, 1979. 1. sz. 5—7. p.
- Németh Imréné—Csehi Tiborné: A fehérterror Pápán a Tanácsköztársaság után. (Veszprém megyei honismereti tanulmányok. VI. Munkásmozgalom-és helytörténeti tanulmányok. Veszprém. 1979.) 111—126. p.
- Pintér István: 1919 végén történt. 1—5. r. — *Népszabadság*, 1979. 290—293. sz. 6., 294. sz. 8. p.
- Pintér István: A KMP újjászervezése és a népfrontpolitika 1938—1941. — *História*, 1979. 4. sz. 11—12. p.
- Pintér István: A magyar nacionalizmus a második világháború előtt és alatt. — *Társadalmi Szemle*, 1979. 10. sz. 38—49. p.
- Pintér István: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikája a második világháború előestéjén. Bp. Akad. K. 1979. 189 p.
- Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 87./
- Pritz Pál: Fejezet a Gömbös-kormány keleti politikájának történetéből. — *MTA Fil. Tört. tud. oszt. Közl.* 1979. 1—3. sz. 233—251. p.
- Pritz Pál: Hitler—Gömbös-találkozó és a német külpolitika 1933 nyarán. — *Acta Historica*, 1979. 1—2. sz. 115—144. p.
- Pritz Pál: Jelka bosszúja. Magyar—jugoszláv viszony. Usztasák Jankapusztán. — *Mo*, 1979. 21. sz. 23. p.
- Pritz Pál: Revíziós törekvések a magyar külpolitikában, 1920—1935. — *Magyar Tudomány*, 1979. 4. sz. 272—279. p.
- Sipos Péter: Nyilasmozgalmak 1931—1944. — *História*, 1979. 4. sz. 18—19. p.
- Somos József: Miért akarták bevezetni katonákkal szemben a botbüntetést az ellenforradalmi Magyarországon? — *HO*, 1979. 2. sz. 72—76. p.
- Vadász Sándor: Garami Ernő publikálatlan levele Jean Longuet-hoz a demokratikus intervenció ügyében /1919. szeptember 27./ — *TSz*, 1979. 1. sz. 101—104. p.
- Vajda Sándor: Kommunisták a nehéz napokban. Azok a napok... A beszél-

getést vez. Grósz F. András. — Ország Világ, 1979. 22. sz. 8. p.

Vargyai Gyula: A kivételes hatalom és az államszervezet militarizálásának néhány kérdése Magyarországon a második világháború előestéjén. — Jogtudományi Közlöny, 1979. 11. sz. 756—764. p.

Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása. Bp. Akad. K. 1979. 171 p.

/Ertekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 85./

Vigh Károly: „Ellentmondásos út”. [Bajcsy-Zsilinszky és a munkásosztály. — Élet és Irodalom, 1979. 2. sz., 6—7. p.

Zsiga Tibor: Az első királypuccs és Vas megye /1921/. — Vasi Szemle, 1979. 2. sz. 269—286. p.

Magyarország a második világháborúban

Bárczy János: Vádindítvány. Mellékletek, amelyek alapján a vádirat megfogalmazása az olvasó dolga. Bp. Magvető, (1979.) 309 p.

Benjámin László: Bujdosók. „Történelmi jelenlét” — 1944. — Új Tükör, 1979. 51. sz. 4—5. p.

Bokor Péter: 1944. október 15. Genfi beszélgetés Budapest egykori védelmi parancsnokával, Aggteleky Béla altábornaggyal. — Élet és Irodalom, 1979. 41. sz. 5—6. p.

Bokor Péter: Megszólalnak a koronatanúk. A Századunk 1944-ről. — Új Tükör, 1979. 13. sz. 27. p.

Bokor Péter: Titkos birodalmi ügyek. (Müncheni beszélgetés a budapesti Gestapofőnökkel, Alfred Trenkerrel. — Élet és Irodalom, 1979. 11. sz. 7—8. p.

Csonkaréti Károly: Adalék Magyarországon német megszállásának történetéhez. Újvidék, 1944. március 19. — HK, 1979. 2. sz. 275—280. p.

Dombrády Lóránd: Adalékok Kassa bombázásához. — HK, 1979. 2. sz. 319—321. p.

Dombrády Lóránd: A Kállay-féle kiugrási politika és a magyar katonai vezetés. — HK, 1979. 4. sz. 523—550. p.

Dudás Gyula: Lengyel menekültek Leányfalun (1939—1941). — Magyar Nemzet, 1979. 239. sz. 9. p.

Gerencsér Miklós: Szökés a jövőbe. (Hát-szegi Ottó ezredes és Fekete Rezső átrepülése a szovjet hadsereghez 1944. november 7-én. Fekete Rezső volt repülő őrmester visszaemlékezése.) — Népszabadság, 1979. 79. sz. 10. p.

Juhász Gyula: Quellenausgaben zur Geschichte Ungarns im zweiten Weltkrieg. (Acta Universitatis Debrecenien-sis de Lodovico Kossuth nominatae. Series Historica XXVII. Egyetemes történeti tanulmányok. 12. 1978.) 109—115. p.

Juhász Gyula: Magyar béketapogatózások 1943-ban. — História, 1979. 2. sz. 9—11. p.

Juhász Gyula: A nagyhatalmak háborús propagandája és Magyarország. — TSz, 1979. 3—4. sz. 484—504. p.

Juszinsky, Cezary: Zarándokút a barátság és testvériség nyomában. [140 000 lengyel menekült Magyarországon 1939-ben.] — Magyar Nemzet, 1979. 201. sz. 7. p.

Karsai Elek: Néhány nap előtte és utána. Így tört ki 40 éve a második világháború. — Új Tükör, 1979. 35. sz. 20—21. p.

Karsai Elek: Végzetes esztendők. (1—5. r.) — Új Tükör, 1979. 22—25. sz.

Kassa bombázása. (Pintér István és Almásy Pál hozzászólása Ránki György: Ki bombázta Kassát? c. cikkéhez.) — Élet és Irodalom, 1979. 21. sz. 2. p.

Laczkó Géza ismeretlen háborús naplója. (Bev. és a jegyz. írta: Véber Károly.) — Kritika, 1979. 8. sz. 17—20. p.

Lagzi István: Bánat és hit. (Lengyel katonák Magyarországon.) — Mo, 1979. 31. sz. 21. p.

Lagzi István: A „lengyelkedés” és lengyelmentés. — Délmagyarország, 1979. szept. 30. sz. 5. p.

Lagzi István: Magyarok és lengyelek. — Csongrád megyei Hírlap, 1979. máj. 26. sz. 2—3. p.

Lagzi István: Narwik majdani védőit és Monte Cassino ostromlóit segítettük. (A lengyelek Magyarországra „öznölésének” 40. évfordulójára.) — Tiszatáj, 1979. 9. sz. 38—46. p.

Lagzi István: Negyven éve történt. A lengyel kérdés Magyarországon a II. világháború éveiben. — Napjaink, 1979. 9. sz. 28—30. p.

Lengyel háborús menekültek Magyarországon. — Csongrád megyei Hírlap, 1979. szept. 27. sz. 5. p.

A magyarországi lengyel emigráció. — Hajdú-Bihari Napló, 1979. okt. 3. sz. 5. p.

A magyarországi lengyel emigráció. — Dél-magyarország, 1979. szept. 27. sz. 5. p.

A második világháború előtörténetéhez. Dokumentumok és jelentések. — Társadalmi Szemle, 1979. 9. sz. 68—78. p.

Mezei András: Megkérdeztük Kovács Andrást — miért nem hallgatott ifj. Horthy Miklósról? — Élet és Irodalom, 1979. 18. sz. 7. p.

Ölvedi Ignác: A sárka csík. Adalékok a kassai provokáció történetéhez. — Élet és Irodalom, 1979. 17. sz. 4. p.

- Pamlényi Ervin:** Egy éjszaka árnyai. [Teleki Pál öngyilkossága, 1941. április 3.] — Magyar Nemzet, 1979. 256. sz. 5. p.
- Péter János:** A magyar—szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéből, 1939—1941. (Bp.) Kossuth K. 1979. 143 p.
- Pethő Tibor:** A páncélököl. (1944. október. 15.) — Magyar Nemzet, 1979. 241. sz. 5. p.
- Ránki György:** Ki bombázta Kassát? — Élet és Irodalom, 1979. 16. sz. 5. p.
- Ruffy Péter:** Az eltűnt idő hadifoglyai. (Magyar hadifoglyok az angliai Kirkhamben a második világháború alatt. Jakab István életútja.) — Magyar Nemzet, 1979. 77. sz. 11. p.
- Ruffy Péter:** Palackposta a Keleti-tengeren. Egy szakadozott papírlap története. [Magyar hadifoglyok Angliában a második világháborúban.] — Magyar Nemzet, 1979. 59. sz. 11. p.
- Sipos Péter:** Magyarország és a második világháború kezdete. — Magyar Hírlap, 1979. 203. sz. 6. p.
- Sükkösd Mihály:** Magyar mélypont. Szálasi naplója. — Valóság, 1979. 2. sz. 33—41. p.
- Tanulmányok a magyarországi lengyel emigráció történetéből 1939—1945.** Szerk. Lagzi István. (A József Attila Tudományegyetemen 1979. szeptember 8-án megtartott tudományos ülészak anyaga.) [Kiad. a] Lengyel Tájékoztató és Kulturális Központ. Bp.—Szeged, Szegedi ny. 1979. 123 p. illusztr.
- Tóth Sándor:** Háborús propaganda és nevelés a magyar hadseregben (1941—1944.) — TSz, 1979. 3—4. sz. 540—551. p.
- Ungvári Jenő:** Emberáradat az utakon. Negyven éve, a Kárpátok gerincén át. Sok ezer lengyel menekült. — Esti Hírlap, 1979. 215. sz. 4. p.
- Vargyai Gyula:** Szembesítés nélkül. A Vkf különbírósa. — Mo, 1979. 44. sz. 22. p.
- Vigh Károly:** Ugrás a sötétbe. 1944. október 15. Bp. Akad. K. 1979. 166 p. 3 t. (Sorsdöntő történelmi napok. 5.) Bibliogr. 159—164. p.
- Wette, W.:** Német propaganda és a csatlósorságok: Magyarország, Románia és Bulgária (1941—1943). — TSz, 1979. 3—4. sz. 454—483. p.
- cember. Aszód, Petőfi Múzeum, 1979. 36 p.**
- Beránné Nemes Éva:** Adatok a felszabadulás és a demokratikus átalakulás kezdeteinek történetéhez Miskolcon és Borsodban. (Borsodi Levéltári Évkönyv II. Miskolc, 1979.) 163—191. p.
- Beregi, Théodore:** Budapest védelmében (1944—1945). — Budapest, 1979. 2. sz. 10—11. p. (Gavroche 1944. november 30-i számában megjelent cikk közreadása.)
- Centgraf Károly:** Budától Kőszegig. Radvánszky Albert országos koronaőr emlékiratai. — Levéltári Szemle, 1978. 1. 65—69. p.
- Felszabadulás. 1944—1945. Küzdelem a fővárosért.** — MHSZ Élet, 1979. 23. sz. 20 p.
- Gerencsér Miklós:** Történet a trafikosról. (Kéthely Máttyás, a Budai Önkéntes Ezred harcosa.) — Népszabadság, 1979. 35. sz. 6. p.
- Hajtlin Zahar:** Budapestért harcoltak. — ISz, 1979. 3. sz. 1—3. p.
- Hiller István—Németh Alajos:** A háború és a felszabadulás krónikája (Sopron 1941—1945). 4—7. r. — Soproni Szemle, 1979. 1. sz. 1—32., 2. sz. 97—128., 3. sz. 193—208., 4. sz. 289—320. p.
- Így indult öt város... Szeged, Székesfehérvár, Debrecen, Miskolc, Sopron felszabadulása.** — Népszabadság, 1979. 79. sz. 12—13. p.
- Keletről hozták a szabadságot.** — MHSZ Élet, 1979. 19. sz. 7. p.
- Kuti György:** Budapest felszabadítása. — MHSZ Élet, 1979. 3. sz. 18. p.
- Molnár István:** Felszabadulás 1944—1945. Felszabadítóként jöttek. — MHSZ Élet, 1979. 21. sz. 20. p.
- Nagy Gábor:** A dunántúli felszabadító hadműveletek. — Hadtudományi Füzetek, 1979. [2.] sz. 68—113. p.
- Némethi Györgyi:** Nemesmedves. — a múlt nyomában. — Ország Világ, 1979. 14. sz. 15—17. p.
- Ölvedi Ignác:** Tiszántúli felszabadítása. (A debreceni páncélos csata.) — Hadtudományi Füzetek, 1979. [2.] sz. 3—42. p.
- Pataki Iván:** Budapestet elérte a háború. Harmincöt éve történt. 1—2. r. — Lobo-gó, 1979. 18—19. sz. 24—25. p.
- Pintér István:** Budapest, 44 karácsony. (A gyűrű bezárul.) — Népszabadság, 1979. 301. sz. 12. p.
- Puja Frigyes:** Battonya felszabadulása. 1—4. r. — Magyar Nemzet, 1979. 218—219. sz. 7., 221. sz. 7., 223. sz. 9. p.
- Puja Frigyes:** A felszabadult Battonya. Bp. Gondolat, 1979. 446 p.
- Puja Frigyes:** Még egyszer az első felszabadult községről [Battonya.] — Békési Élet, 1979. 3. sz. 283—294 p.

Hazánk felszabadítása

- Bacsoni Gábor:** Történelmi pillanat [1944. december 21. Ideiglenes Nemzetgyűlés.] — Ország Világ, 1979. 52. sz. 2—3. p.
- Bank László:** Felszabadító harcok a gödöllői járásban: 1944. november—de-

R[egős] [László]: 52 nehéz nap. (Budapesti hadművelet.) — *Határőr*, 1979. 6. sz. 10. p.

Roscsin, I.: Zuhanás az életbe. (Budapest felszabadítása.) — *N*, 1979. 6. sz. 11. p.

Tanulmányok hazánk felszabadításának történetéből. (Szerk. Dombrády Lóránd.) Bp. TIT Hadtudományi Választmány, 1979. 115 p. (Hadtudományi Füzetek [2.]

Tóth Sándor: Észak-Magyarország felszabadítása. — *Hadtudományi Füzetek*, 1979. [2.] sz. 43—67. p.

Tóth Sándor: A gyűrű bezárult (1944. december). — *N*, 1979. 51. sz. 6. p.

Tóth Sándor: A 2. Ukrán Front hadműveletei. — *N*, 1979. 44. sz. 6—7. p.

Tóth Sándor: A 3. Ukrán Front hadműveletei. Átkelés a Dunán. — *N*, 1979. 48. sz. 6—7. p.

Tóth Sándor: Plijev és lovasai. Katonáit a hazánkat felszabadító harcokban vezette. [I. A. Pliev hadseregtábornok életútja.] — *Esti Hírlap*, 1979. 79. sz. 9. p.

Tóth Sándor: Vérbe hullt fehér zászlók. (Steinmetz Miklós és Ilja Afanaszevics Osztapenko szovjet parlamenterek.) — *N*, 1979. 52. sz. 11. p.

Történelmi évforduló. (1945. április 4.) — *HSz*, 1979. 4. sz. 1—4. p.

Ellenállási mozgalom és partizánharcok

Bajcsy-Zsilinszky Endre levele a Gestapo börtönéből. (Közli: Vigh Károly.) — *Kritika*, 1979. 1. sz. 3—4. p.

Dékán István—Kardos Éva, D[ékáné]: Utak és ösvények. (2. kiad.) Bp. Magvető, (1979.) 657 p. (Tények és tanúk.)

(Derzsalu) Gyerzaluk, N.: A magyar antifasiszták részvétele a frontpropagandában 1944-ben. — *HK*, 1979. 3. sz. 425—452. p.

Fehér Lajos: Így történt. Bp. Magvető, (1979.) 578 p. (Tények és tanúk.)

Gál Zoltán: Kitérés a börtönből. Sátoraljaújhely, 1944. március 22. — *Magyar Nemzet*, 1979. 68. sz. 5. p.

Gazzi József: Budapestten harcoltak. — *Lobogó*, 1979. 49. sz. 2., 4. p.

Hetényi Varga Károly: Kálló Ferenc tábori esperes. — *Vigilia*, 1979. 7. sz. 467—475. p.

Horváth István—Kriszta Lajosné: Karancslejtő — 1944. — *Nógrádi Szemle*, 1979. 1. sz. 82—85. p.

Kiss Sándor: Emlékeim Kiss János altábornagról. Utószó: Vigh Károly. Bp. Zrínyi K. 1979. 217 p. 8 t.

Kriszta Lajosné: Az ellenállási mozgalom, az antifasiszta harc Nógrád me-

gyében. — *Honismeret*, 1979. 5—6. sz. 30—32. p.

Lehota István: Hősi napok és illegálitás. (A beszélgetést vezette Grósz E. András.) — *Ország Világ*, 1979. 13. sz. 6—7. p.

Lichtmann Tamás: Küzdelem az antifasiszta szellemi egységfront megteremtéséért. Gábor Andor levelei 1939-ből. — *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1979. 3. sz. 310—315. p.

Máté György—Vida Ferenc: Hűség és hűtlenség. A függetlenségi mozgalom harcosai a „def”-en és a hadbíróság előtt. (Bp.) Kossuth K. 1979. 200 p.

Mészöly Gábor: ... és néha emlékezettek rám. (Pataki Ferenc partizánparancsnok.) — *Lobogó*, 1979. 49. sz. 31—32. p.

Némethi Györgyi: Közülük hárman. [Padányi Mihály (Marót) és Gábor István partizánokról, valamint Ráth Károlyról, a spanyol szabadságharc önkénteséről.] — *Ország Világ*, 1979. 26. sz. 8—9. p.

Ocskay Zoltán: A MOKAN harcosai voltak. (Hajjas Zoltán, Almásy Rezső, Kovács István a MOKAN-komité volt tagjai, a felszabadulás után rendőrök.) — *Magyar Rendőr*, 1979. 48. sz. 4. p.

Pesti János: Antifasiszmus, ellenállás, partizánharcok. Sem eltűlni, sem elhallgatni. — *Új Tükör*, 1979. 13. sz. 11. p.

Szász István: A felrobbantott szobor. [A Gömbös szobor felrobbantása 1944. október 6-án.] — *Magyar Nemzet*, 1979. 234. sz. 5. p.

Szebelkő Imre: Adatok a magyar antifasiszta ellenállásról. — *Magyar Sajtó*, 1979. 4. sz. 114. p.

Szilvási Ferenc: A munkásosztály hűséges katonája. (Kurimszky Sándor, fedőnevén Molnár János, a Nógrádi partizánegység politikai komisszárja.) — *Magyar Rendőr*, 1979. 51—52. sz. 5. p.

Tihanyi János: Magányos partizán. Fegyverrel a szabadságért. (Beregszászi József partizán.) — *Munkásőr*, 1979. 11. sz. 21. p.

Vigh Károly: Az utolsó kísérlet. [A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának tevékenysége.] — *Magyar Nemzet*, 1979. 273. sz. 5. p.

Magyarország és a magyar fegyveres erők története 1944—1979

Ács Tibor: Az olvasó katona. [Beszélgetés — alezreddessal, a Zrínyi Katonai Kiadó irodalmi vezetőjével.] — *Magyar Nemzet*, 1979. 228. sz. 5. p.

Bálint Sándor: A személyiség erkölcsi formálásának néhány kérdése a ma-

- gyar néphadseregben. Bp. Zrínyi K. 1979. 118 p.
- Berecz János:** Baráti szövetségben. A magyar—szovjet kapcsolatok történetéből. 2. átdolg. kiad. [Kiad. a] Magyar—Szovjet Baráti Társaság. (Bp.) Kossuth K. 1977. 176 p. illusztr.
- Bódi János:** Az MHSZ és a Magyar Néphadsereg együttműködéséről. — HSz, 1979. 9. sz. 59—64. p.
- Csémi Károly:** Társadalom és honvédelem. Ágoston László beszélgetése — honvédelmi minisztériumi államtitkárral. — Lobogó, 1979. 39. sz. 3—5. p.
- Czinege Lajos:** Szabó László: Népszabadság interjú — honvédelmi miniszterrel a néphadsereg fejlődéséről. — Népszabadság, 1979. 223. sz. 5. p.
- Daróczy Sándor — Pék András:** A soroköteles fiatalok nevelésének főbb jellemzői. Bp. Zrínyi K. 1979. 125 p. Bibliogr. 123—125. p.
- Döndő Rezső:** A honvédelemről szeptember 29-én. — Polgári Védelem, 1979. 9. sz. 4—5. p.
- Fahidy József:** Hivatásos katonák. Pacsek József honvédelmi miniszterhelyettesé a szó. — Magyar Hírlap, 1979. 264. sz. 5. p.
- Felépült és megnyílt a Magyar Néphadsereg Művelődési Háza., — Magyar Nemzet, 1979. 135. sz. 7. p.
- Földesi Jenő:** Rendőrtisztképzés. — Magyar Hírlap, 1979. 211. sz. 5. p.
- Gáspár János:** Egy hadosztály története. (A „Temesvári 1. Önkéntes Magyar Hadosztály”, 1945 február.) 1—6. r. — Lobogó, 1979. 3. sz. 15., 4. sz. 16., 5. sz. 16—17., 6. sz. 16—17., 7. sz. 16., 8. sz. 16. p.
- Kamocsay Ildikó:** Egy hadsereg születése. [Beszélgetés Móricz Lajos ezredessel.] — Ország Világ, 1979. 8. sz. 6—7. p.
- Kis András:** Az 1. hadosztály. Bp. Zrínyi K. 1979. 74 [6] p.
- Kis András:** A néphadsereg születése. — Hungarian Review, 1979. 9. sz. 11—13. p.
- Kis Lajos—Palkó Sándor:** Honvédelem, sport, hivatás. Beszélgetés — vezérőrnaggyal, az MHSZ főtitkárával. — Népszabadság, 1979. 303. sz. 3. p.
- Kollin Gábor:** Gondolatok a magyar néphadsereg funkcióinak fejlődéséről. — HSz, 1979. 3. sz. 86—89. p.
- Lukács Tibor:** A magyar népbírói jog és a népbíróságok (1945—1950). Bp. Közgazd. és Jogi K. — Zrínyi K. 1979. 503 p.
- A Magyar Néphadsereg Művészegyüttese.** (Szöveg Módos Péter. Fotó: Korniss Péter, Kiséri Nagy Ferenc. [Kiad. a MN Művészegyüttese. Bp. Progrespr. 1979.] 32 p. illusztr.
- Máté György:** Párthűség, építőmunka, fegyveres szolgálat. Népszabadság interjú Gáti Józseffel, a munkásőrség országos parancsnokának helyettesével. — Népszabadság, 1979. 176. sz. 5. p.
- Mucs Sándor:** A Magyar Néphadsereg a Magyar Vörös Hadsereg forradalmi hagyományainak folytatója. — HK, 1979. 1. sz. 13—21. p.
- Mucs Sándor — Zágoni Ernő:** A Magyar Néphadsereg története 1945—1959. Bp. Zrínyi K. 1979. 317 p. 8 t.
- Palkó Sándor:** Katonatalálkozó. [A Kossuth Katonai Akadémia 1947. évi első évfolyamán végzetek találkozója.] — Népszabadság, 1979. 69. sz. 4—5. p.
- Szabó Árpád:** A Magyar Néphadsereg küldetése és funkciói. — HSz, 1979. 9. sz. 65—70. p.
- Szabó István:** Egy darab történelem. (A Petőfi Akadémián elsőként avatott politikai tisztek 30 éves találkozója.) — MHSZ Élet, 1979. 15. sz. 4—5. p.
- Ugrai Ferenc:** Pálffy György altábornagy és a hadseregszervezés kezdeti lépései. — HO, 1979. 10. sz. 39—47. p.

A Magyar Néphadsereg és a fegyveres testületek évfordulói

- Fegyveres erőink napjára. — HSz, 1979. 9. sz. 1—4. p.
- Szabó László:** Fegyveres erőink. — Népszabadság, 1979. 228. sz. 1. p.

IV. EGYETEMES HADTÖRTÉNELEM

A legrégibb időktől 1918-ig

- Bajomi Lázár Endre:** A francia forradalom és a magyarok. — Interpress Magazin, 1979. 7. sz. 134—138., 8. sz. 58—138. p.
- Bencze László:** A cs. és k. 13. hadtest főoszlopának hadműveletei Boszniában 1878 július 29-től augusztus 20-ig. — HK, 1979. 2. sz. 191—228. p.
- Bencze László:** Az 1877—78-as orosz—török háború néhány vonása. (Száz éve szabadult fel Bulgária az oszmán rablás alól. (Szerk. biz. Perényi József, Niederhauser Emil stb.) Kiad. a Bolgár—Magyar Történelmi Vegyesbizottság magyar tagozata. Bp. 1978.) 32—46. p.
- Berzin, E.:** Vaskor. (1—2. r.) — Interpress Magazin, 1979. 11. sz. 4—8., 12. sz. 38—41. p.
- Blaskovics József:** Egy angol a tatárok seregében. [Egy volt angol szerzetes, Robert de London, Batu kán tanács-

- adója és követe.] — Magyar Nemzet, 1979. 19. sz. 9. p.
- Brown, Dee** (Alexander): A nagy lovaskaland. Epizód az amerikai polgárháborúból. (Grierson's raid. Ford. Bíró Dávid. Bp.) Kossuth K. 1979. 227 p.
- Gardini, F.:** Foglalkozása: Lovag. — Interpress Magazin, 1979. 11. sz. 110—114. p.
- Condurachi, Em.:** Burebista, VI. Mitridates politikai programjának folytatója. — Acta Antiqua, 1978. 1—2. sz. 7—14. p.
- Domanovszky Sándor:** Gazdaság és társadalom a középkorban. Tanulmányok. Vál., sajtó alá rend., bev. Glatz Ferenc. (Bp.) Gondolat, 1979. 370 p. (Történetírók tára.) Bibliogr. 339—352. p.
- Endresz István — Endreszné Hajas Margit:** A napóleoni háborúk — a katonaeorvos szemével, — ÉT, 1979. 51—52. sz. 1635—1638. p.
- Feleki László:** Napoleon utókor. Bp. Magvető, (1979.) 260 p.
- Florus** [Lucius Annaeus]: Róma háborúi. (Epitomae de Tito Livio [Titus Livius] bellorum omnium annorum DCC. libri II.) Ford., utószó, jegyz. Havas László. Bp. Európa K. 1979. 247 p.
- Gabler Dénes:** Pannonia megszállásának néhány kérdése a terra sigillaták tükrében. — Archaeológiai Értesítő, 1979. 2. sz. 199—217. p.
- Hegyi Klára:** A török birodalom felemelkedése. — História, 1979. 3. sz. 3—4. p.
- Huch, Ricarda:** A harmincéves háború. 1—2. köt. (Der Dreissigjährige Krieg. Ford. Beck Erzsébet.) Bp. Európa K. 1979. 2 db. (Századok, emberek.)
- Jemnitz János:** Friedrich Adler pere és a szociáldemokrata pártvezetés (1917 május). — Acta Historica, 1979. 3—4. sz. 317—325. p.
- Jöttek, láttak, összeírtak.** [Napoleon hadjárata Egyiptom ellen.] — Interpress Magazin, 1979. 1. sz. 76—77. p.
- Kaiser, Wolfram:** Wenzel Krimer orvos (1795—1834) és katonaeorvosi memoárjai. — Orvostörténeti Közlemények, 1978. 3. sz. 17—41. p.
- Kulcsár Zsuzsanna:** A gyermekek keresztelési hadjárata, 1212. — Világosság, 1979. 12. sz. 740—741. p.
- May, Ferdinand:** A „Fekete Kéz”. (Das Attentat von Sarajevo. Ford. Tandori Dezső. Bp. Kossuth K. 1979.) 238 p. 8 t. (Népszerű történelem.)
- Mócsy András:** Illyricum északi határa Claudius előtt. — Archaeológiai Értesítő, 1979. 2. sz. 177—217. p.
- Ormos Mária:** A belgrádi katonai konvenció, 1918-ban. — Acta Historica, 1979. 1—2. sz. 27—60., és TSz, 1979. 1. sz. 12—39. p.
- Az olasz—japán háború a munkásmozgalomban. (Közli: Varga Lajos—Jemnitz János.) (A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. Bp. 1979.) 79—88. p.
- Szádeczky-Kardoss Samu:** Az avar történelem forrásai. 2. Az avar honfoglalás előzményei, lefolyása és feltételezhető elismerése Bizánc részéről. — Archaeológiai Értesítő, 1979. 1. sz. 94—111. p.
- Szádeczky-Kardos Samu:** Az avar történelem forrásai. 3. Az avar—bizánci kapcsolatok alakulása a honfoglalás lezáródásától Sirmium elfoglalásáig. — Archaeológiai Értesítő, 1979. 2. sz. 231—243. p.
- Száz éve szabadult fel Bulgária az oszmán rabság alól. (Szerk. biz. Perényi József, Niederhauser Emil stb. Ford. Magyar István, Kiad. a Bolgár—Magyar Történelmi Vegyesbizottság magyar tagozata. Bp. (Szolnoki ny.) 1978. 73. p. Bibliogr. a jegyz.-ben.)
- Szekér József:** Tarnobrzegi köztársaság. [1918. november 6.] — ÉT, 1979. 12. sz. 354. p.
- Tokody Gyula:** A Bajor Tanácsköztársaság. (A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. Bp. 1979.) 22—36. p.
- Tóth Endre:** Pannónia kora — Flavius-kori hadtörténetéhez. — Antik Tanulmányok, 1978. 2. sz. 181—191. p.
- Vinogradov, V. N.:** Románia belépése az első világháborúba. — Tiszatáj, 1979. 9. sz. 54—69. p.
- Visy Zsolt:** Megjegyzések Valeria védelmi rendszereinek kérdéséhez. [Vita.] — Antik Tanulmányok, 1978. 2. sz. 246—252. p. [Soproni Sándor: Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Bp. 1978. 231 p. c. könyvről.]
- Wesselényi Miklós:** Szarajevó árnyéka. — Mo, 1979. 22. sz. 13. p.
- Zachar József:** Egy magyar katona az amerikai függetlenségi háborúban: Kováts Mihály. — ÉT, 1979. 19. sz. 587—588. p.
- Zachar József:** Kováts Mihály levele Benjamin Franklinnak, 1777. január 13. — HK, 1979. 2. sz. 308—318. p.

*A Nagy Októberi Szocialista
Forradalom és polgárháború*

- Botka Ferenc:** Kelt Moszkvában 1929. áprilisában. Zalka Máté ismeretlen vitacikke a polgárháborúval kapcsolatos írásokról. — Magyar Nemzet, 1979. 82. sz. 9. p.

Dolmányos István: Ragyogó Október. A Nagy Oroszországi Szocialista Forradalom története. (Bp.) Kossuth K. 1979. 685 p. illusztr.

Bibliogr. 641—660. p.

El a kezeket Szovjet-Oroszországtól. Tanulmányok. (Szerk. Jemnitz János, Surányi Róbert, Tokody Gyula. Bev. Harsányi Iván. Bp.) Kossuth K. 1979. 332 p.

Kun Béla: Emlékeim Frunzéről. (Krasznajna Zvezda, 1925. november 3. 251. sz.) — Új Tükör, 1979. 8. sz. 17. p.

Milei György: A forradalmi helyzet és a világforradalom kérdései a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatának idején. — PK, 1979. 3. sz. 136—150. p.

Milei György: A mi forradalmunk is! Bp. Táncsics K. 1979. 75 p. 18 t.

A két világháború közötti időszak hadtörténelme

Ádám Magda: Dunai Köztársaság vagy Kisantant. — Acta Historica, 1979. 1—2. sz. 61—114. p.

Alaksza Tamás: Eperjes előzményei. Forrásközlés. Szlovákia, 1919. — Mo, 1979. 5. sz. 23. p.

Alaksza Tamás: Átcsap a láng. Forrásközlés. Szlovákia, 1919. — Mo, 1979. 6. sz. 23. p.

Alaksza Tamás: Összecsapás előtt. Forráskutatás. Szlovákia, 1919. — Mo, 1979. 7. sz. 23. p.

Alaksza Tamás: Röpcédula-háború. Forráskutatás. Szlovákia 1919. — Mo, 1979. 8. sz. 23. p.

Alaksza Tamás: Győzelmes hadjárat. Forráskutatás. Szlovákia, 1919. — Mo, 1979. 9. sz. 55. p.

Alaksza Tamás: Élt 14 napot. Forráskutatás. Szlovákia, 1919. — Mo, 1979. 10. sz. 23. p.

Arató Lajos: A Bajor Tanácsköztársaság. — Polgári Védelem, 1979. 4. sz. 3. p.

Einstein levele Franklin D. Rooseveltnél. (1939. augusztus 2.) — Az Einstein-levélhez csatolt Szilárd-féle memorandum. 1939. augusztus 15. — Fizikai Szemle, 1979. 3. sz. 108—110. p.

Fehér Pál, E.: Az internacionalizmus iskolája. Hatvan éve kiáltották ki a Szlovák Tanácsköztársaságot. — Népszabadság, 1979. 139. sz. 6. p.

Fehér Pál, E.: A II. világháború előtörténetéhez. Dokumentumok és jelentések. — Társadalmi Szemle, 1979. 9. sz. 68—81. p.

Gyivicsán Anna: Testvért egységben. Hatvan éve kiáltották ki a Szlovák Tanácsköztársaságot. Új adatok a közép-európai munkáshatalmak viszonyáról. — Magyar Hírlap, 1979. 140. sz. 9. p.

A Halhin-Gol-i győzelem. — Népszabadság, 1979. 198. sz. 2. p.

Harsányi Iván: A Spanyol Szocialista Munkáspárt fejlődése és irányzatainak harca az 1930-as években. — A Politikai Főiskola Közleményei, 1979. 2. sz. 72—82. p.

Kóródi József: Halhin-Gol. — Népszava, 1979. 193. sz. 2. p.

Köves [Rózsa]: A Szlovák Tanácsköztársaság. — Magyar Nemzet, 1979. 139. sz. 5. p.

Kövecses E.: Coudenhove-Kalergi Pán-Európa mozgalma és a nemzetközi politika kérdései, 1920-ban. — Acta Historica, 1979. 3—4. sz. 233—264. p.

Láng Imre: Az amerikai és a brit kereskedelmi politika közötti konfliktusok a második világháborút megelőző években. — Acta Historica, 1979. 3—4. sz. 267—295. p.

Nagy Zsuzsa, L.: A párizskörnyéki békek 1919—1920. — História, 1979. 1. sz. 5—7. p.

Papp Gábor: Út a második világháborúhoz. 1—3. r. — Népszabadság, 1979. 201—203. sz. 6. p.

Pető Gábor Pál: Meghökkenítő adalékok a nevezetes Einstein-levél keletkezés-történetéhez. — Kunfalvi Rezső: Néhány megjegyzés. — Természet Világa, 1979. 5. sz. 216—220. p.

Pritz Pál: Hitler — Gömbös találkozó és a német külpolitika 1933 nyarán. — Acta Historica, 1979. 1—2. sz. 115—144. p.

A szovjet—német megegyezés első magyar kommunista értékelése. Rózsa Ferenc és Rózsa Richárd 1939 őszén készített tájékoztatója. (Dokumentum.) (Közli: Pintér István.) — A Politikai Főiskola Közleményei, 1979. 2. sz. 83—93. p.

Tokody Gyula: „Programunk élni és uralkodni fog...” Az 1919-es berlini felkelés évfordulójára. — Népszabadság, 1979. 11. sz. 4. p.

Várnai Ferenc: A hosszú meneteléstől az agresszióig. Bp. Zrínyi K. 1979. 241 p.

Wesselényi Miklós: 1919: Béke Béccsel. Az osztrák békekötés háttere. — Mo, 1979. 37. sz. 12. p.

Wesselényi Miklós: Hitler Prágában (1939). — Mo, 1979. 9. sz. 13. p.

Wesselényi Miklós: Versailles, 1919. — Mo, 1979. 3. sz. 13. p.

A második világháború

Adamovics, (A.) — [Brül'] Bril, (Ja.) — [Kolesznik] Kolesznyik, (V.): Égő falvak. (Ja iz ognennoj derevni... Ford. Szabó Mária, Makai Imre stb.) Bp. Kossuth K. 1979. 385 p. illusztr.

- Adamovics A.*—[*Granin*] Granyin, D. A.: Fejezetek a (leningrádi) blokád könyvéből. (Glavü iz blokadoj knigi. Ford. Gellért György.) Bp. Magvető, (1979.) 316. p.
(Tények és tanúk.)
- [*Antipenko*] Antyipenko, N. A.: A főirányban. (Na glavnom napravlenii. [Visszaemlékezés.] (Ford. Csabai Károly.) Előszó G. K. Zsukov. Bp. Zrínyi K. 1979. 407 p. 1 térk.
- Auersperg, P.*—*Kwiatkowski, G.*—*Anavitarte, C. N.*: A jelen és a jövő érdekében emlékezzünk a múltra. — Béke és Szocializmus, 1979. 9. sz. 3—7. p.
- Bagramjan, I. H.*: Így győztünk. (Tak sli mü k pobede.) [Visszaemlékezés.] (Ford. Tölgyes Ernő.) Bp. Zrínyi K.—Kossuth K. 1979. 534 p.
- Csapláros István*: 1939 szeptembere (Lengyelországban). — *Alföld*, 1979. 9. sz. 57—60. p.
- Csujkov, V.*: A győzelem. (1945. május 9.) — *Magyar Nemzet*, 1979. 106. sz. 5. p.
- Freyer, P. H.*: Halál a tengereken. A fasiszta Németország tengeralattjáróflottája a második világháborúban. (Der Tod auf allen Meeren. Ford. Moller Pál. 4. kiad. Bp. Zrínyi K.—Kossuth K. 1979.) 339 p. illusztr.
- Hadzsiivanov, P.*: Az Alpokig az Első Bolgár Hadsereggel. Visszaemlékezés. (Do Alpite sz Pörva Bölgarszka Armija. Ford. Csikhelyi Lenke.) Bp. Zrínyi K. 1979. 183 p.
- Jaroszewicz, P.*: 1939. szeptemberének tanulságai. — *Béke és Szocializmus*, 1979. 9. sz. 8—16. p.
- Kaska, A.*: A hídfő. (Desant. Ford. Bába Mihály.) Bp. Zrínyi K. 1979. 251 p.
- Kovács Jenő*: Ami a kulisszák mögött történt. (1939. szeptember 1. támadás Lengyelország ellen.) — *Határőr*, 1979. 36. sz. 10. p.
- Kovács Jenő*: A Westerplatte partjainál. — *Ország Világ*, 1979. 36. sz. 8—9. p.
- A második világháború története 1939—1945. 7. köt. A háborúban bekövetkezett gyökeres fordulat betetőződése. (Isztorija vtoroj mirovoj vojni 1939—1945. Tom 7. Szerk. biz. Bedő László, Ács Tibor, Kocsis Bernát. Ford. Tölgyes Ernő.) Bp. Zrínyi K. 1979. 756 p. 16 térk. illusztr.
- A második világháború tragikus következményei. — *Béke és Szocializmus*, 1979. 9. sz. 150—151. p.
- Nagy csaták. A sztálingrádi csata. — *Határőr*, 1979. 27. sz. 10. p.
- Sávoly Mária*: A Görögország elleni olasz agresszió előzményei és lefolyása 1940 nyarától december végéig. — *HK*, 1979. 4. sz. 551—578. p.
- Sziopisz, P.*: Az 1944. évi angol intervenció Görögország ellen. — *Hevesi Szemle*, 1979. 1. sz. 49—55. p.
- Vajda Péter*: A béke születésnapján (1945. május 9.) — *Népszabadság*, 1979. 106. sz. 3. p.
- Wankowicz, M.*: A Monte Cassino-i csata. (Szkie spód Monte Cassino. Ford. Kovács István. Bp. Kossuth K. 1979.) 187 p. 4 t.
(Népszerű történelem.)
- Wesselényi Miklós*: Vendég a sasfészekben. Második világháború. 1. r. (1938.) — *Mo*, 1979. 30. sz. 12. p.
- Wesselényi Miklós*: Az „acélpaktum”. Második világháború. [1938.] 2. r. — *Mo*, 1979. 31. sz. 12. p.
- Wesselényi Miklós*: Két levél Pestről. Második világháború. 3. r. — *Mo*, 1979. 32. sz. 12. p.
- Wesselényi Miklós*: Kívánságlista Rómából. Második világháború. 4. r. (1939.) — *Mo*, 1979. 33. sz. 12. p.
- Wesselényi Miklós*: Szeptember 3. Második világháború. 5. r. [1949.] — *Mo*, 1979. 34. sz. 12. p.
- Wesselényi Miklós*: A japán kapituláció. — *Mo*, 1979. 35. sz. 12. p.

Háborús propaganda

- Fekete Edit*—*Gyarmati György*: Nemzetközi konferencia a közép- és Délkelet-Európa felé irányuló második világháborús propagandáról. — *TSz*, 1979. 3—4. sz. 552—561. p.
- Barker, E.*: Anglia tengelyellenes propagandája Délkelet-Európában a második világháború idején. — *TSz*, 1979. 3—4. sz. 411—435. p.
- (*Derzsaluk*) *Gyerzsaluk, N.*: A magyar antifasiszták részvétele a frontpropagandában 1944-ben. — *HK*, 1979. 3. sz. 425—452. p.
- Gazsi József*: „Kossuth rádió, Moszkva!” (Előadás a „Háborús propaganda és illegális sajtó a második világháború időszakában Délkelet-Európában (1941—1945)” c. témában rendezett nemzetközi konferencián. (Budapest, 1978. november 2—4.) — *Rádió és Televízió Szemle*, 1979. 2. sz. 48—56. p.
- Iszakov, P. F.*—*Kulkov, J. N.*: A szovjet sajtó — a hazafiság és az internacionalizmus propagandájának legfontosabb eszköze a Nagy Honvédő Háború éveiben. — *TSz*, 1979. 3—4. sz. 401—410. p.
- Juhász Gyula*: A nagyhatalmak háborús propagandája és Magyarország. — *TSz*, 1979. 3—4. sz. 484—504. p.
- Kamburov, G.*: Katonai problémák az illegális antifasiszta sajtóban és rádióban Bulgáriában az 1941—1944-es

- években. — TSz, 1979. 3—4. sz. 529—539. p.
- Márkus László—Vásárhelyi Miklós:** A sajtó szerepe Magyarországon a háborús propaganda terjesztésében. — TSz, 1979. 3—4. sz. 505—521. p.
- Ua. *Acta Historica*, 1979. 3—4. sz. 343—366. p.
- Puskas, A. I.:** A háborús propaganda leleplezése a fronton. — TSz, 1979. 3—4. sz. 522—528. p.
- Scheel, K.:** A német háborús propaganda Délkelet-Európa megszállt országaiban. — TSz, 1979. 3—4. sz. 436—453. p.
- Tóth Sándor:** Háborús propaganda és nevelés a magyar hadseregben 1941—1944. — TSz, 1979. 3—4. sz. 540—551. p.
- Wette, W.:** Német propaganda és a csatlósországok: Magyarország, Románia és Bulgária (1941—1943). — TSz, 1979. 3—4. sz. 454—483. p.

Ellenállási mozgalom.

Magyar antifasiszták az európai népek ellenállási mozgalmában

- Audisio, W.:** Az olasz nép nevében. (In nome del popolo italiano. Ford. Fögler Klára. Előszó Horváth Jenő. Bp.) Kossuth K. 1979. 208 p.
- Berente István:** Magyar önkéntesek a lengyelek oldalán. (1939—1944.) — Magyar Nemzet, 1979. 230. sz. 9. p.
- „Fegyverrel a hazáért”. A csehszlovák ellenállásban [Josef Nikl]. — Ország Világ, 1979. 17. sz. 4. p.
- Gál Zoltán:** Ők, huszonhárman. (Békés Glasz Imre, Boczor József = (Wolf Ferenc) Elek Tamás részvétele a francia ellenállási mozgalomban. — Magyar Nemzet, 1979. 41. sz. 7. p.
- Gillot, S.—Gillot, A.:** Házaspár az ellenállásban. (Un couple dans la résistance. Ford. Gyáros Erzsébet. Bp.) Kossuth K. 1979. 309 p.
- Godó Ágnes:** A Júliusi Kiáltvány „földjén”. (Magyar partizánok Lublin térségében, 1944-ben.) — ISz, 1979. 14. sz. 28—30. p.
- Godó Ágnes:** Partizánok élén. (Fábry József 70. születésnapjára.) — ISz, 1979. 11. sz. 12—13. p.
- Haypál Tibor:** Bozsenska. Fegyverrel a szabadságért. (Eszéki Frigyes, részt vett a jugoszláviai partizánharcokban.) — Munkásőr, 1979. 10. sz. 20—21. p.
- Kalonovics János:** A magyarok és a dán ellenállás. — Lobogó, 1979. 49. sz. 29. p.
- Kövágó László:** A Szlovák Nemzeti Felkelés 35. évfordulójára. — Népszabadság, 1979. 200. sz. 4—5. p.

- Lagzi István:** A lengyel ellenállás útjai. A lengyel kommunisták ellenállási harcának néhány kérdése. — Napjaink, 1979. 7. sz. 32—33. p.
- Longo, L.:** A nemzeti felkelés útján. (Sulla via dell'insurrezione nazionale. Ford. Vásárhelyi Júlia.) Bp. Magvető, (1979.) 516 p.
(Tények és tanúk.)
- Mikulás Anikó:** Bozi László nem tért haza. Fegyverrel a szabadságért. (Joós Istvánné, a franciaországi ellenállás résztvevője. — Munkásőr, 1979. 12. sz. 15. p.
- Pintér István:** A szlovák nemzeti felkelés 35. évfordulója. — Magyar Hírlap, 1979. 201. sz. 5. p.
- Szörényi Mária:** Nem éltek hiába. A Szlovák Nemzeti Felkelés 35. évfordulója. — Ország Világ, 1979. 35. sz. 6—7. p.
- Varga József:** Popov őrnagy partizánjai. 1—2. r. (A Szlovák Nemzeti Felkelés magyar partizánegysége.) Viszsaemlékezés. — Lobogó, 1979. 35. sz. 16—17., 36. sz. 14—15. p.

Háborús bűnök

- Barabás Tamás:** A Mengele-dosszié. Háborús bűnösök. — Mo, 1979. 33. sz. 13. p.
- Deák Mihály:** Hatinyi harangok. (A második világháborúban elpusztított belorusz falu emléke.) — ISz, 1979. 9. sz. 5—7. p.
- Fahidy József:** Emlékművet avattak a kínok házának helyén. [Margit-körúti fogház.] — Magyar Hírlap, 1979. 261. sz. 8. p.
- Gárdos Miklós:** A panoptikum raktára [Adolf Hitler és Benito Mussolini.] (Bp.) Kozmosz, 1979. 396 p. 26 t.
(Kozmosz Könyvek.)
- Háborús bűnösök. Elévülés, gyászünnepek. — Mo, 1979. 3. sz. 8. p.
- Az „ismeretlen” háziúr esete. [Német háborús bűnösök.] — Ország Világ, 1979. 12—13. p.
- Moczarski, K.** Beszélgetések a hóherral. 1—12. r. — Új Tükör, 1979. 35—46. sz. 18—19. p.
- Perek, paragrafusok.** Háborús bűnösök. (Paul Touvier, Kalus Barbie.) — Mo, 1979. 32. sz. 13. p.
- Szántó Péter:** Mártírok útja 85. Egy házszám, amely nincs többé. — Népszava, 1979. 261. sz. 6—7. p.

A második világháború utáni időszak hadtörténelme

- Árkus István:** Akcióban a Fekete Internacionálé. Bp. Zrínyi K. — Kossuth

- K. 1979. 226. p. illusztr.
- Barkovits István:** Szellemhadereg. [„Churchill német hadserege”. 1945 májusában három milliő német katonát állt készenlétben angol fenngathóság alatt a második világháború esetleges folytatására.] — ISz, 1979. 10. sz. 30—32. p.
- A béke és a haladás Európájáért. A kommunisták. Új helyzet Európában. Az eszmei-politikai harc kérdései. [Tanulmányok.] Írta: V. Zagladin, D. Sztanisev stb. Ford. Győri Anna, Szabó Tamás. Bp. Kossuth K. 1979. 403 p.
- Bognár Károly:** Harminc év a haladás ellen. (NATO, 1949—1979.) Bp. Zrínyi K. 1979. 243. p.
- Bognár Károly:** A NATO 30 éves tevékenységéről. — HO, 1979. 1. sz. 14—27., 2. sz. 3—16., 3. sz. 3—14. p.
- Castro [Ruz], F.:** Beszédék és beszélgetések. (Vál., jegyz. Kerekes György. Ford. Gulyás András, Koroncz Ágnes, Pál Ferenc. Bp.) Kossuth K. 1979. 395 p. 1 t.
- Castro beszéde a kubai forradalom győzelmének 20. évfordulóján.** — Nemzetközi Szemle, 1979. 3. sz. 3—11. p.
- Gidai Erzsébet—Rathmanné Tury Mária—Ruff Mihály:** A Német Demokratikus Köztársaság a szocializmus útján. (Bp.) Kossuth K. 1979. 295 p. 16 t.
- Gimes György:** A NATO három évtizede. — Határőr, 1979. 15. sz. 14. p.
- Guevara, Ernesto, „Che”:** Hadjárata a Sierra Maestrában. 1—2. r. (Részletek — emlékezéseiből.) — Munkásör, 1979. 2., 4. sz. 20—21. p.
- Guevara, Ernesto, „Che”:** A La Plata-i ütközet. (Részletek — emlékezéseiből.) — Munkásör, 1979. 1. sz. 20—22. p.
- Győri Sándor:** A vietnamiak és a háború. — Népszabadság, 1979. 65. sz. 6. p.
- Kelet-Európa 1944—1976.** Új- és legújabb kori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. 6/1., 2. köt. (Egyetemi segédkönyv.) Szerk. Dolmányos István. Bp. Tankönyvk. 1979.
- Kende István:** Forró béke — hidegháború. A diplomáciai kapcsolatok története 1945—1956. 2. átd. kiad. (Bp.) Kossuth K. 1979. 382 p. Bibliogr. 369—377. p.
- Kende István:** Napjaink százhusz háborúja 1945—1976. Bp. Akad. K. 1979. 155 p.
- Kovács István:** A kínai agresszió előtörténete. — Népszabadság, 1979. 53. sz. 8. p.
- Körmendy István:** A SALT-tárgyalások tízéves története. — Népszabadság, 1979. 135. sz. 6. p.
- Kuzmin, V. V.:** A kínai kártya. Kína az amerikai imperializmus stratégiájában. (Kítaj v sztrategii amerikanszkogo imperializma. Ford. Dalos György, Szűszmann György. Bp.) Kossuth K. 1979. 264 p.
- Lagzi István:** A győzelem utáni harc Lengyelországban. — Napjaink, 1979. 12. sz. 21—22. p.
- A leszerelés társadalmi-gazdasági problémái. (Socio-economic problems of disarmament. Röv. kiad. Szerk. Lakatos Tibor.) Kiad. az Országos Béke-tanács, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, az Európai Biztonság és Együttműködés Magyar Nemzeti Bizottsága. Bp. TIT Rota, 1979. 119 p.
- Máté György:** Viharsarok Ázsiában. Bp. (Pécsi Szikra ny.) 1979. 273 p. illusztr.
- Réti Ervin:** Afrikai frontvonalak. Bp. Zrínyi K. 1979. 135. p. illusztr.
- SALT-dokumentumok.** A szovjet—amerikai SALT-szerződés (1972.) — A világvisztokei szovjet—amerikai találkozó dokumentumai (1974.) — Nemzetközi Szemle, 1979. 1. sz. 96—102. p.
- SALT—II. dokumentumok.** — Nemzetközi Szemle, 1979. 7—8. sz. 3—35. p.
- SALT—II. dosszié.** Szerződés a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége és az Amerikai Egyesült Államok között a hadászati támadófégyverek korlátozásáról. — Külpolitika, 1979. 3. sz. 71—119. p.
- Serfőző László:** Peking kalandor vállalkozása. [A Vietnam elleni agresszió első két hete.] — Népszava, 1979. 53. sz. 7. p.
- Szántó Imre:** Katonapolitikai körkép 1978—1979. — Hadtudományi Füzetek, 1979. [I.] sz. 1—46. p.
- Szentesi György:** A SALT—II. szerződés. — Haditechnikai Szemle, 1979. 3. sz. 81—86. p.
- T[óth] T[ibor]:** Visszapillantás a SALT-tárgyalásokra. (1970.) — Radar, 1979. 3. sz. 11—16. p.
- Vádirat.** Tanúnak idéztük: az USA Szenátusi Bizottságát, az ENSZ Emberi Jogok Bizottságát. (Az Egyesült Államok Szenátusi Bizottságának jelentése az 1963 és 1973 közt Chilében végzett titkos tevékenységről /az úgynevezett „Church-jelentés”/. Covert action in Chile 1963—1973. Ford. Lajos Mária. + Az ENSZ Emberi Jogok Bizottságának Chiléről szóló jelentése. Study of reported violations of human rights in Chile... Ford. Szénási Ferenc.) Bp. Magvető (1979). 363 p. (Tények és tanúk.)
- Vajda Péter:** A NATO harminc éve. Szövetség a béke ellen. — Népszabadság, 1979. 79. sz. 14. p.

Vajda Péter: Szövetség a béke ellen. (A NATO haderőiről. Zrínyi K. 1979. 192 p.

A szocialista államok fegyveres erői

Episev, A.: A néphatalom fegyveres erői. (A szovjet hadsereg születésnapjára.) — Magyar Nemzet, 1979. 45. sz. 5. p.

Episev, A.: A párt harci szervezetei. [A Szovjet Hadsereg és Haditengerészeti Flotta politikai szerveinek hat évtizedes útja.] — HSz, 1979. 11. sz. 65—75. p. (Kommuniszt Vooruzsennüh Szil 1979. 9. sz.-ból.)

A forradalmi vívmányok védelmezői. (Kuba, Vietnam és Jugoszlávia Fegyveres erőinek születésnapjára.) — HSz, 1979. 12. sz. 7—10. p.

Füzi Imre: Köszöntjük a Koreai Néphadsereget. (Február 8.) — MHSZ Élet, 1979. 3. sz. 19. p.

Füzi Imre: A Német Demokratikus Köztársaság Nemzeti Néphadserege. (Március 1. a Nemzeti Néphadsereg napja.) — MHSZ Élet, 1979. 5. sz. 26—27. p.

Golovin, P.: A szovjet légierő napja. Magyar Nemzet, 1979. 193. sz. 7. p.

24 év a béke, a szocializmus és a haladás védelmében (Varsói Szerződés). — HO, 1979. 5. sz. 3—6. p.

Iscsenko, F.: Fegyverbarátságunk megbonthatatlan. — N, 1979. 19. sz. 5. p.

A Kínai Népköztársaság Fegyveres Erői. — HSz, 1979. 5. sz. 97—101. p. (Voennüj Vesztnik 1979. 1. sz.-ból.)

Nelles, T.: A Német Demokratikus Köztársaság Nemzeti Néphadserege, a Szovjetunió Fegyveres Erői és a többi szocialista hadsereg fegyveres szövetségének fejlődéséhez. — HK, 1979. 4. sz. 611—622. p.

Pajzs' 79. (A Varsói Szerződés EFE együttműködési gyakorlata.) — MHSZ Élet, 1979. 11. sz. 12—13. p.

Pajzs' 79. (A Varsói Szerződés tagállamai Egyesített Fegyveres Erőinek hadgyakorlata a Magyar Népköztársaság területén.) — N, 1979. Különkiadás: 1—4. sz. 8. p.

Regős L[ászló]: Huszonnégy éves a Varsói Szerződés. — Határőr, 1979. 20. sz. 8—9. p.

Serfőző László: Egy sorban. Az NDK Nemzeti Néphadserege. Bp. Zrínyi K. 1979. 137 p.

Szabó Miklós: Köszöntjük felszabadítókat. (61 éves a Szovjet Hadsereg.) — MHSZ Élet, 1979. 4. sz. 14—15. p.

A szovjet hadsereg születésnapján. — HSz, 1979. 2. sz. 1—3. p.

Testvérhadseregek köszöntése. (A bolgár, csehszlovák, lengyel és román néphad-

sereg megalakulásának évfordulója.) — HSz, 1979. 10. sz. 5—7. p.

Ujvári Imre László: A vashadosztály. (A Szimbirszi vashadosztály 1918—1945. Magyar internacionalisták is harcoltak soraiban.) — N, 1979. 46. sz. 8—9. p.

V. ÉLETRAJZOK ÉS EMLÉKEZÉSEK

A forradalmi munkásmozgalom Békés megyei harcosai. (Szerk. biz. Nagy Jenő, Kovács Ferencné stb.) [Kiad. a] MSZMP Békés Megyei Biz. Békéscsaba, 1979. 679 p. illusztr.

Molnár István: A haza földjén. (Abelovszky László, 1943-ban a Vörös Hadsereg alhadnagya.) — MHSZ Élet, 1979. 21. sz. 21. p.

Búcsú Afonyin altábornagytól. (Ivan Mihajlovics Afonin nekrológja.) — N, 1979. 4. sz. 2. p.

Horváth J. József: Iván Mihajlovics Afonin. Nekrológ. — Ország Világ, 1979. 5. sz. 4—5. p.

Molnár István: Nagy idők tanúja. Háromszor. (Agárdi János, 1919-ben internacionalista, 1944-ben fegyveres ellenálló, 1956-ban munkásőr.) — MHSZ Élet, 1979. 5. sz. 13. p.

Tihanyi János: Kuglibábokkal. (Aranyi József vőroskatona.) — Munkásőr, 1979. 4. sz. 25. p.

Vaska Miklós: A novai parancsnok. (Bakos János vörösőr parancsnok.) — Lobogó, 1979. 12. sz. 25. p.

Szakály Gábor: „... az Szivem s Vérem magyar.” (Bercsényi László.) — N, 1979. 41. sz. 6. p.

Barkovits István: Kuruc marsall. (Bercsényi László.) 1—3. r. — ISz, 1979. 13. sz. 8—10., 14. sz. 22—23., 15. sz. 16—17. p.

Berey Géza: Hitler-Allee. [Visszaemlékezés.] (Bp.) Gondolat, 1979. 214 p. 1 t.

Csonkaréti Károly: Bethlen Gábor. — Határőr, 1979. 48. sz. 13. p.

Gál István: Bethlen Gábor angol tükörben. — Magyar Nemzet, 1979. 303. sz. 4. p.

Ruffy Péter: Bethlen Gábor ébresztése. — Magyar Nemzet, 1979. 41. sz. 9. p.

Ruffy Péter: „Mindenkinek kezéből kisiklott”. Bethlen Gábor halálának 350. évfordulóján. — Magyar Nemzet, 1979. 270. sz. 11. p.

Némethi Györgyi: Egy asszony, vendég-ségben. [Jelena Csajkina a Bjelov partizáncsoportból.] — Ország Világ, 1979. 45. sz. 4—5. p.

Strassenreiter Erzsébet: Cséby Lajos 1899—1976. — Pártélet, 1979. 8. sz. 81—83. p.

Vadász Ferenc: Küzdelmes élet. (Cséby Lajos.) — ISz, 1979. 17. sz. 22—23. p.

- Péter László: Magyar múlt Dél-Amerikában. (Czetz János.) — Magyar Nemzet, 1979. 230. sz. 5. p.
- Ács Tibor: „Bátor, mint a villám...” (Damjanich János születésének 175. évfordulója.) — ISz, 1979. 23. sz. 14—15. p.
- Kenessey Béla: Félelem nélkül... (Damjanich János születésének 175. évfordulója.) — Magyar Nemzet, 1979. 237. sz. 4. p.
- Nagy Kálmán: Győzelmes csaták hőse: Damjanich tábornok. (175 éve született.) — Határőr, 1979. 49. sz. 14. p.
- Sáfrán György: Történelem — levelekben. Emlékezés Damjanich Jánosra és feleségére. — Magyar Nemzet, 1979. 289. sz. 4—5. p.
- Domokos József: Emlékezik egy kommunista védőügyvéd. Bp. Gondolat, 1979. 442 p.
- Ormos Mária: A vezérkari százados esete. (Alfred Dreyfus.) — Múzsák, Múzeumi Magazin, 1979. 4. sz. 10—11. p.
- [Molnár István]: Nagy idők tanúja. A vörös határőr. (Dudás András.) — MHSZ Élet, 1979. 4. sz. 13. p.
- Wesselényi Miklós: „Solferino emlékezte”. (Henry Dunant, a Nemzetközi Vöröskereszt megalapítója.) — Mo, 1979. 18. sz. 12. p.
- Nagy Csaba: Egressy Gábor és az osztrák titkosrendőrség. — Magyar Nemzet, 1979. 292. sz. 9. p.
- Rév Pál: Repülő múltunk védelmében. (A magyar repülés kiemelkedő hősei. Endresz György.) — Repülés, 1979. 5. sz. 16—17. p.
- Vida Sándor: Fábry József 1909—1971. — Pártélet, 1979. 6. sz. 87—88. p.
- Fazekas György: Miskolc — Nyizsnyij — Tajgil — Miskolc. [Visszaemlékezés.] Bp. Magvető. (1979.) 224 p. (Tények és tanúk.)
- Felkai Dénes: Mozgalmas élet. Bp. Zrínyi K. 1979. 177 p. 16 t.
- Gereben Ágnes: (Mihail Vaszil'evics) Frunze. — Új Tükör, 1979. 8. sz. 17. p.
- Gerencsér Miklós: Ki van a pipafüst mögött? (Gaál Árpád) [1919-es vörösőr életútja.] — Népszabadság, 1979. 23. sz. 4. p.
- Fortusz, M. A.: Egy asszony a forradalomban. (Olga Gandurina, Entzbruder Dezső felesége.) — Lobogó, 1979. 32. sz. 15. p.
- Szabó Ágnes—Varga Lajos: Garbai Sándor (1879—1974.) — PK, 1979. 3. sz. 174—219. p.
- Jemnitz János — Kende János: Garbai Sándorról, születésének századik évfordulóján. — Népszabadság, 1979. 72. sz. 6. p.
- Udovecz György: A bányász generális. (Gavró Lajos.) — ISz, 1979. 24. sz. 12—13. p.
- Némethi Györgyi: Állomások. [Gazda Géza]. — Ország Világ, 1979. 12. sz. 6—7. p.
- Nagy Eta: Gereblyés László, 1904—1963. — Pártélet, 1979. 3. sz. 84—85. p.
- Gerle László: Gersy István. Nekrológ. — Geodézia és Kartográfia, 1979. 3. sz. 208. p.
- Bajomi Lázár Endre: „Frankhon ivadéka”. Új adatok Guyon Richárdról. — Magyar Nemzet, 1979. 35. sz. 9. p.
- Illés Lajos: Álltak a munkásezredek. Látogatásban Hidas Antalnál. [Hidas Antal visszaemlékezése a Tanácsköztársaságra és emigrációs éveire.] — N, 1979. 4. sz. 12. p.
- Molnár István: Példás életutak. Kovácsinából vöröskatoná. (Horváth Lajos.) — N, 1979. 4. sz. 6—7. p.
- Mezei András: A Mária-éremtől az „Új Istenig”. Beszélgetés Hunya Istvánnal. — Népszabadság, 1979. 205. sz. 11. p.
- Gerencsér Miklós: Homályon át. (Jelinek Pál életútja. Fegyvermester a magyar Vörös Hadseregben.) — Népszabadság, 1979. 247. sz. 4. p.
- Tihanyi János: A vörösnymozzó. (Jóvér Kálmán.) — Munkásőr, 1979. 8. sz. 21. p.
- Szita Szabolcs: A soproni tördelőszerkesztő. (Kellner Sándor vöröskatoná.) — Lobogó, 1979. 11. sz. 24. p.
- Tihanyi János: Második műszakban. (Keszey Ferenc vörösőr.) — Munkásőr, 1979. 5. sz. 21. p.
- Bajomi Lázár Endre: Magyar rebellis — francia gróf [Kiss Miklós]. (Uralkodók és száműzöttek diplomatája 1849—1867.) — Új Tükör, 1979. márc. 11. 10—11. p.
- Molnár István: Nagy idők tanúja. A 38. Vörös Gyalogezred katonája. (Kisteleki Ferenc.) — MHSZ Élet, 1979. 2. sz. 21. p.
- Molnár István: Nagy idők tanúja. Riadó a fővárosban. (Knourek István vöröskatoná.) — MHSZ Élet, 1979. 6. sz. 21. p.
- Korvin Ottó életéről. (Interjú Simor András íróval.) — Belügyi Szemle, 1979. 3. sz. 44—50. p.
- Pintér István: „Hittel hinni a szocializmusban”. Korvin Ottó és társai kivégzésének évfordulója. — Népszabadság, 1979. 303. sz. 4—5. p.
- Simor András: Az elszánt. [Korvin Ottó]. — Világ Ifjúsága, 1979. 8. sz. 16—17. p.
- Petrák Katalin: Kossa István, 1904—1965. — Pártélet, 1979. 3. sz. 82—83. p.
- Kétszáz éve halt meg Kováts Mihály. Emléktábla az amerikai függetlenségi háború karcagi hőségének. — Népszabadság, 1979. 131. sz. 8. p.

- Csillag** András: Újabb adalék a *Kováts Mihály* évfordulóhoz. — Magyar Nemzet, 1979. 129. sz. 9. p.
- Eszenyi** László: *F. Kováts Mihály*. 1. r. — Mo, 1979. 21. sz. 12. p.
- Eszenyi** László: A hazaárulási per. (F. *Kováts Mihály*.) 2. r. — Mo, 1979. 22. sz. 12. p.
- Eszenyi** László: Halál Charlestonban. (F. *Kováts Mihály*.) 2. r. — Mo, 1979. 22. sz. 12. p.
- Gerencsér** Miklós: Az ezredes emléke. (*Kováts Mihály*.) — Népszabadság, 1979. 305. sz. 6. p.
- B. Nagy** József: *Kováts Mihály* ezredes. A charlestoni roham hőse. (255 éve született.) — N, 1979. 34. sz. 6. p.
- Zachar** József: Egy magyar katona az amerikai függetlenségi háborúban: *Kováts Mihály*. — ÉT, 1979. 19. sz. 587—588. p.
- Zachar** József: *Kováts Mihály* levele Benjamin Franklinnak. 1777. január 13. — HK, 1979. 2. sz. 308—318. p.
- Erényi** Tibor: *Kunfi Zsigmond*ról. Születésének századik évfordulóján. — Népszabadság, 1979. 98. sz. 6—7. p.
- Köves** Rózsa: Száz éve született *Kunfi Zsigmond*. — Magyar Nemzet, 1979. 98. sz. 5. p.
- Bölcöny** József: Ki volt *Láhner György*? — Magyar Nemzet, 1979. 243. sz. 9. p.
- Fóris** Imréné: Utcát *Láhner György*nek. [Emlékezés a szabadságharc aradi vértanújára.] — Magyar Nemzet, 1979. 233. sz. 9. p.
- Katona** Tamás: Még egyszer *Láhner György*ről és családjáról. — Magyar Nemzet, 1979. 290. sz. 9. p.
- Vörösmarty** Géza: *Láhner György* emlékműve. — Magyar Nemzet, 1979. 262. sz. 9. p.
- Szabó** Ágnes: Nem katonás „csak” bátor. [*Landler Jenő*.] — Világ Ifjúsága, 1979. 6. sz. 16—17. p.
- Lőkös** Zoltán: Emlékmű a parkban. [Emlékezés (*Ligeti Károly*ra.)] — Magyar Nemzet, 1979. 71. sz. 9. p.
- Bajomi Lázár** Endre: *Madarász György* odisszeája (1890—1979) [Stromfeld vezérkari tisztje.] — Magyar Nemzet, 1979. 241. sz. 14. p.
- Molnár** István: Nagy idők tanúja. A vörös szakaszparancsnok. (*Malonay Géza*.) — MHSZ Élet, 1979. 1. sz. 15. p.
- Kékesi** Katalin: A történelem szorításában. Beszélgetés A. P. *Mareszjével*. — Népszabadság, 1979. 82. sz. 6. p.
- Tóth** Károly: „Lenin-fiú” volt. (*Matusik Szaniszló* életútja.) — Polgári Védelem, 1979. 3. sz. 6—7. p.
- Büki** Péter: A Vörös Repülőszázad gépén. (*Matzenauer Hugó* repülőszázadparancsnok.) — Munkásőr, 1979. 3. sz. 21. p.
- Andrássy** Antal: Egy honvédtiszti életút állomásai. Emlékezés *Mensáros Andor Bertalan* alezredesre (1897—1944). — Somogy, 1979. 4. sz. 64—66. p.
- Baróti** Szabolcs: *Móricz Zsigmond* a haditudósító. — ISz, 1979. 13. sz. 40—41. p.
- Gerencsér** Miklós: A kék szemű huszár. (*Nagy József* internacionalista életútja.) — Népszabadság, 1979. 67. sz. 6. p.
- Molnár** István: Nagy idők tanúja. A katonák bizalmija. (*Náray József* vöröskatona.) — MHSZ Élet, 1979. 3. sz. 13. p.
- Udovecz** György: A nép szolgálatában. (*Nógrádi Sándor* 85. születésnapjára.) — ISz, 1979. 9. sz. 16—17. p.
- Gerencsér** Miklós: S. P. N. szürke albuma. (*Nolipa István Pál* emlékezése.) — Népszabadság, 1979. 261. sz. 13. p.
- Wesselényi** Miklós: Az atombomba atyja. (*Robert Oppenheimer*.) — Mo, 1979. 17. sz. 12. p.
- Liptai** Ervin: Mindig pártmunkásként. (*Otta István* 70. születésnapjára.) — ISz, 1979. 14. sz. 8—9. p.
- Dojcsák** Győző: A titokzatos Esterházy (*Páckh János* nyomában. [Kanada, Esterházy-kolónia 1886-tól.] — ÉT, 1979. 43. sz. 1367—1369., 44. sz. 1397—1399. p.
- Kovács** Jenő: *Pálffy György* emlékezete. — Határőr, 1979. 37. sz. 3. p.
- Nagy Gábor**: *Pálffy György*re emlékezünk. — ISz, 1979. 18. sz. 12—13. p.
- Pintér** István: Hetven éve született *Pálffy György*: — Magyar Hírlap, 1979. 217. sz. 4. p.
- Szász** István: *Pálffy György* emlékezete. — Magyar Nemzet, 1979. 217. sz. 9. p.
- Szenes** Imre: A mártír tábornok emlékezete. 70 éve született *Pálffy György*. — Népszava, 1979. 217. sz. 3. p.
- U[dovecz]** Gy[örgy]: A kommunista parancsnok. 70 éve született *Pálffy György* altábornagy. — N, 1979. 37. sz. 7. p.
- Vadász** Ferenc: A fegyveres ellenállás szervezője. Hetven éve született *Pálffy György*. — Népszabadság, 1979. 217. sz. 6. p.
- Vida** Sándor: *Pálffy György* 1909—1949. — Pártélet, 1979. 9. sz. 90—91. p.
- Vezda** János: Gazdag élet. (*Papp Illés* vöröskatona.) — N, 1979. 8. sz. 7. p.
- Raum** Frigyes: *Parragh Ferenc* 1887—1979. Nekrológ. — Geodézia és kartográfia, 1979. 3. sz. 208—209. p.
- Hegedüs** Sándor: *Pesti Barnabás* (1920—1944). — PK, 1979. 2. sz. 213—229. p.
- Hrenkó** Pál: *Petzelt József* mérnök alezredes. — Geodézia és Kartográfia, 1979. 6. sz. 442—446. p.
- Hrenkó** Pál: Egy 1848-as hadmérnök szentendrei sírja nyomában. (Emlékezés *Petzelt József* honvéd alezredesre,

- a Hadi Főtanoda igazgatójára.) — *Dunakanyar*, 1979. 3. sz. 13—17. p.
- Szabó Júlia:** A direktórium elnöke: *Pogány Kálmán*. — *Kritika*, 1979. 3. sz. 19—20. p.
- Nagy Csaba:** *Polereczky János László (1748—1830)*. — *ET*, 1979. 28. sz. 866., 889. p.
- Tihanyi János:** Rubinszínű hajnalon. (Pótári József öröskatona.) — *Munkásőr*, 1979. 6. sz. 21. p.
- Szamos Gábor:** Beszélgetés *Radó Sándorral*. — *Geodézia és Kartográfia*, 1979. 5. sz. 343—347. p.
- Balogh László:** Találkozások *Rajk Lászlóval*. Emlékezik az egykori harcostárs (Felkai Dénes.) — *Esti Hírlap*, 1979. 57. sz. 3. p.
- Dobozy Imre:** Memento — elgondolkozva. 70 éve született *Rajk László*. — *Kritika*, 1979. 3. sz. 18. p.
- Esti Béla:** *Rajk László* emlékezete. Születésének hetvenedik évfordulóján. — *Magyar Nemzet*, 1979. 56. sz. 5. p.
- Fehér Pál, E.:** *Rajk (László)*. (Születésének 70. évfordulóján.) — *Élet és Irodalom*, 1979. 10. sz. 4. p.
- Strassenreiter Erzsébet:** *Rajk László 1909—1949*. — *Pártélet*, 1979. 3. sz. 79—81. p.
- Strassenreiter Erzsébet:** *Rajk László 70 éve született*. — *Magyar Hírlap*, 1979. 56. sz. 4. p.
- Vadász Ferenc:** *Rajk László*. Születésének 70. évfordulóján. — *Népszabadság*, 1979. 56. sz. 5. p.
- Vadász Ferenc:** *Búcsú Annamáriától. (Révész Anna 1893—1979)*. — *Népszabadság*, 1979. 185. sz. 4. p.
- Nyíri Éva:** A bécsi nyomdász. (Leo Rothziegel osztrák önkéntes a Tanácsköztársaság védelmében a Debrecenért vívott harcokban áldozta életét.) — *Lobogó*, 1979. 11. sz. 14. p.
- Máté György:** Emlékezés *Rózsa Richárdra*. — *Népszabadság*, 1979. 161. sz. 4. p.
- Ságvári Ágnes:** *Ságvári Endre*. Élete és harca a független szabad Magyarorszáért. Bp. Ságvári Endre könyvszerkesztőség, 1979. 168 p.
- Sallai Elemér:** *Mozgó vesztőhely*. Bp. Magvető (1979). 235 p. (Tények és tanúk.)
- Anderle Ádám:** *Sandino* tábornok. [Augusto Cézár Sandino 1895—1934.] — *História*, 1979. 2. sz. 24—25. p.
- Sárközi Sándor:** *Küzdelmes katonaevek*. Bp. Zrínyi K. 1979. 224 p. 16 t.
- Vadász Ferenc:** Egy internacionalista emlékei. (*Sárközi Sándor* Franciaországban, Spanyolországban és az antifasiszta ellenállásban.) — *Népszabadság*, 1979. 223. sz. 4. p.
- Molnár István:** *Példás életutak*. Történelmi emlékképek. (*Sebestyén István* öröskatona.) — *N*, 1979. 11. sz. 5. p.
- Katona István:** *Csapajev katonája. (Sipos Mátyás)*. — *N*, 1979. 1. sz. 11. p.
- M[olnár] I[stván]:** *Példás életutak*. Egy katona az északi frontról. (*Somoskői János*.) — *N*, 1979. 6. sz. 7. p.
- Földes Péter:** *Igy élt Stromfeld Aurél*. (Bp.) Móra K. (1979.) 202 p. illusztr.
- Hetés Tibor:** *A vezérkari főnök. (Stromfeld Aurél)*. — *Világ Ifjúsága*, 1979. 7. sz. 12—13. p.
- Gerencsér Miklós:** *Az elfelejtett katona*. (Sz. Szabó Lajos internacionalista harcos életútja. — *Népszabadság*, 1979. 41. sz. 4. p.
- Kozma Tóth István:** *A öröskatona és unokája. (Szakóczy Károly)*. — *N*, 1979. 7. sz. 11. p.
- Bodrogi Sándor:** *Szalvay Mihály (80. születésnapjára)*. — *Lobogó*, 1979. 36. sz. 4. p.
- Botos János:** *Szalvay Mihály 1899—1955*. — *Pártélet*, 1979. 8. sz. 79—81. p.
- (Györkei Jenő):** *A „magyar Csapajev”. (Szalvay Mihály. Írta és összeáll. —)* [Kiad. a] MN Politikai Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központja. Bp. 1979. 190 p. illusztr.
- (Györkei Jenő):** *A magyar Csapajev. (Szalvay Mihály 80. születésnapjára)*. — *ISz*, 1979. 16. sz. 12—13. p.
- Györkei Jenő:** *Szalvay Mihály* emlékezete. — *Magyar Nemzet*, 1979. 196. sz. 5. p.
- Kovács Jenő:** *Szalvay Mihály* emlékezete. (80. születésnapjára.) — *Határőr*, 1979. 35. sz. 10. p.
- Szántó Mihály:** *80 éve született Szalvay Mihály altábornagy*. — *N*, 1979. 33. sz. 7. p.
- Meggyesi László:** *Tüzek ellenmestere. Korok, népek, katonák. (Széchenyi Ödön, a török tűzoltóság megszervezője, a magyar tűzoltószövetség elnöke. 1839—1922.)*. — *Határőr*, 1979. 31. sz. 10. p.
- Emlékek, történelem. Szemotán Alajos. [Visszaemlékezés.]*. — *Ország. Világ*, 1979. 45. sz. 5. p.
- Béres Gyula:** *Lőszeresláda vaktölténnyel. (Szigetközi János öröskatona.)*. — *Munkásőr*, 1979. 3. sz. 16—17. p.
- Rádfalvy T. János:** *Vendég a padláson. (Szilágyi János öröskatona.)*. — *Munkásőr*, 1979. 3. sz. 19. p.
- J. V. Sztálinról.** Születésének 100. évfordulóján. — *Népszabadság*, 1979. 298. sz. 6—7. p.
- A Pravda Sztálinról.** Születésének 100. évfordulója alkalmából. — *Népszabadság*, 1979. 299. sz. 4. p.
- A levegő hőse.** [Nikolaj Sztrobikin] — *Ország Világ*, 1979. 14. sz. 12—13. p.

- Alekszandr *Szuworov*. (250 éve született.) — Határőr, 1979. 47. sz. 10. p.
- Takács Tibor: Apám, a vöröskatona. (Bp.) Kosmosz, (1979.) 298 p.
- Csávás Sándor: Nagyapám. (*Tháli* Imre, a 69-es vörös dandár katonája.) — N, 1979. 5. sz. 6. p.
- Tardy Lajos: Tóth János közhuszár és a francia háború (1793). — Magyar Nemzet, 1979. 190. sz. 4—5. p.
- Hegyi József: *Turkoly* Sámuel. [Rákóczi kuruca, később az orosz cár főhadtisztje.] — Népszabadság, 1979. 188. sz. 20. p.
- Béres (Gyula): Győzelmek után visszavonulás. (*Vályi* József vöröskatona.) — Munkásőr, 1979. 7. sz. 19. p.
- Kabos Ernő: A munkaegység harcosa. *Vántus* Károly születésének századik évfordulójára. — Népszabadság, 1979. 43. sz. 6. p.
- Vas Zoltán: Önéletírásomból. — Kritika, 1979. 5. sz. 25—61. p.
- Vas Zoltán: Prága—Berlin—Bécs—Budapest. (Visszaemlékezés.) — Kortárs, 1978. 11. sz. 1798—1812. p.
- Tóth Károly: Malinovszkij katonája volt... (*Viczián* Zoltán alezredes életútja.) — Polgári Védelem, 1979. 5. sz. 22—23. p.
- Aksinszkij, V. Sz.: Egy legendás élet. K. J. *Vorosilov* életútja. Bp. Zrínyi K. 1979. 309 p.
- Botos János: *Wallisch* Kálmán, 1889—1934. — Pártélet, 1979. 2. sz. 83—85. p.
- Soós Katalin: Három ország forradalmárja. Kilencven éve született *Wallisch* Kálmán. — Népszabadság, 1979. 49. sz. 6. p.
- B[éres] Gy[ula]: Híradók Gödöllőről. (*Weisinger* Mihály vöröskatona.) — Munkásőr, 1979. 3. sz. 16—17. p.
- Kutsch Zoltán: A Lenin-fiú. (*Wiezner* Jenő.) — Munkásőr, 1979. 3. sz. 6. p.
- Zalka Máté hamvait a Munkásmozgalmi Panteonnál helyezték végső nyugalomra. (*Czinege* Lajos hadseregtábornok, honvédelmi miniszter beszéde.) — Népszabadság, 1979. 85. sz. 4. p.
- Zalka Máté: Az első vallatásom. — Ország Világ, 1979. 15. sz. 6—7. p.
- B[arkovits] [István]: Lukács tábornok hazatért. (Zalka Máté holttestét hazaszállították Magyarországra.) — ISz, 1979. 9. sz. 22. p.
- Botka Ferenc: Legendák nélkül. Zalka Máté arcképehez. — Élet és Irodalom, 1979. 16. sz. 10. p.
- Gergely Imre: Lukács tábornok. (Zalka Máté) temetése. — Ország Világ, 1979. 15. sz. 6—7. p.
- K[acsó] L[ajos]: Három nép hőse. (Zalka Máté). — N, 1979. 15. sz. 3. p.
- Mészöly Gábor: Hadat üzent a háborúnak. Lukács tábornok (Zalka Máté) hazatér. — Lobogó, 1979. 15. sz. 14. p.
- Sz[akály] G[ábor]: Végső búcsú Zalka Mátétől. — N, 1979. 15. sz. 3. p.
- Gallai Ervin: *Zamercev* (tábornok, Budapest felszabadulás utáni városparancsnoka.) — Magyar Nemzet, 1979. 105. sz. 8. p.
- Tihanyi János: Mielőtt besötétedett. (Zsiga János vörösőr.) — Munkásőr, 1979. 3. sz. 14. p.
- Tihanyi János: Kézfogás helyett. (Zsiga Pál vöröskatona.) — Munkásőr, 1979. 3. sz. 11. p.

Osszeállította:
 Viniczai István
 Windisch Aladárné

TARTALOM

TANULMÁNYOK

BOROSY ANDRÁS	Közrendű és nem szabad eredetű hadakozó népelemek az Árpád-korban — — — — —	3
ÁCS TIBOR	Az elfelejtett első katona akadémikus — Kiss Károly (1793—1866) — — — — —	26

KÖZLEMÉNYEK

ÁCS ZOLTÁN	A kisvárdai vár XVI. századi hadi krónikája a korabeli források tükrében — — — — —	59
ZACHAR JÓZSEF	A Kováts Mihály porosz szabadcsapatvezér elleni bécsi eljárás iratanyaga 1761—1762-ből — — — — —	71
CSENDES LÁSZLÓ	1782-ben vette kezdetét Magyarország részletes katonai felmérése — — — — —	93

SZEMLE

BISZTRA CVETKOVA	Pametna bitka na narodite. (Evropejszkijat jugoiztok i oszmanskoto zavoevanie — kraj na XIV. i pervata polovina na XV. v.) (Bödey József) — — — — —	124
V. SZ. POZNANSZKIJ	V. I. Lenin i szovjeti Szibiri (1917—1918). Rukovodstvo vojenno-politiceszkoi gyejatelnosztiju szovjetov v borbe sz kontrrevoluciej (Józsa Antal) — — — — —	127
* * *	Montgomery tábornagy emlékiratai. (Szakály Sándor) — — — — —	128
OLAF GROEHLER	A koreai háború, 1950—1953 (Sz. S.) — — — — —	131
* * *	Wojskowy Przegląd Historyczny, 1979. 1—4. sz. (Windisch Aladárné) — — — — —	132

BIBLIOGRÁFIA

* * *	Az 1979. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája, II. rész (Vinczei István—Windisch Aladárné) — — — — —	138
-------	--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

АНДРАШ БОРОШИ	Простолюдины и крепостные в составе венгерского воинства в эпоху Арпада — — — — —	3
ТИБОР АЧ	Полузабытый первый академик Карой Кишш (1793—1866) — из военных — — — — —	26

ПУБЛИКАЦИИ

ЗОЛТАН АЧ	Военная хроника крепости Кишварда XVI века в свете современных источников — — — — —	59
ЙОЖЕФ ЗАХАР	Архивный материал 1761—1762 гг. венского следствия над Михаем Коватшем, руководителем прусских нерегулярных войск — — — — —	71
ЛАСЛО ЧЕНДЕШ	С 1782 года берет начало детальная военная съемка Венгрии — — — — —	93

ОБЗОР

БИСТРА ЦВЕТОВА	Паметна битка на народите. (Европейският югоизток и османското завоевание — края на XIV и първата половина на XV. в.) (<i>Йозеф Бёдеи</i>) — — — — —	124
В. С. ПОЗНАНСКИЙ	В. И. Ленин и Советы Сибири (1917—1918 гг.). Руководство военно-политической деятельностью Советов в борьбе с контрреволюцией (<i>Антал Йожса</i>) — — — — —	127
* * *	Мемуары фельдмаршала Монтгомери (<i>Шандор Сакай</i>) — — — — —	128
ОЛАФ ГРЯЛЕР	Война в Корее 1950—1953 гг. (Ш. С.) — — — — —	131
* * *	Журнал <i>Wojskowy Przegląd Historyczny</i> 1979, № 1—4 (<i>Элеонора Виндиш</i>) — — — — —	132

БИБЛИОГРАФИЯ

* * *	Библиография военно-исторической литературы, опубликованной в Венгрии в 1979 году. Часть II (<i>Иштван Виницаи—Элеонора Виндиш</i>) — — — — —	138
-------	---	-----

INHALT

STUDIEN

- ANDRÁS BOROSY Kriegführende Volkselemente gemeinen und nichtfreien Ursprungs im Zeitalter der Árpáden 3
- TIBOR ÁCS Der erste Soldat-Mitglied der Akademie, Károly Kiss (1793—1866) — — — — — — — — — — 26

MITTEILUNGEN

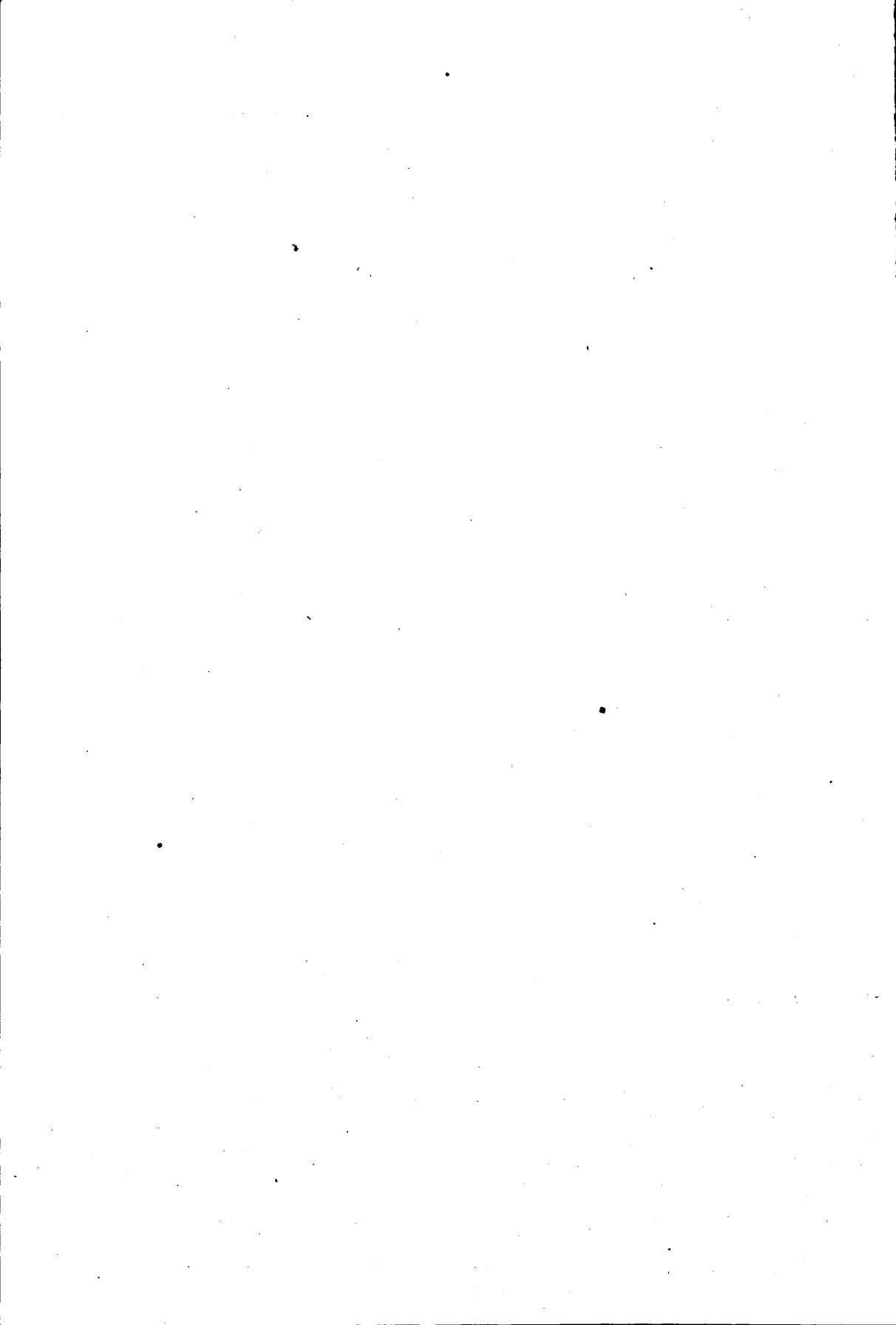
- ZOLTÁN ÁCS Die Kriegskronik aus dem XVI. Jh. der Burg von Kisvárdá im Spiegel der zeitgenössischen Quellen — — — — — — — — — — 59
- JÓZSEF ZACHAR Das Aktenmaterial des Wiener Verfahrens gegen den preussischen Freikorpsführer Mihály Kováts aus den Jahren 1761—1762 — — — — — — — — — — 71
- LÁSZLÓ CSENDES Der Beginn der militärischen Vermessung Ungarns im Jahre 1782 — — — — — — — — — — 93

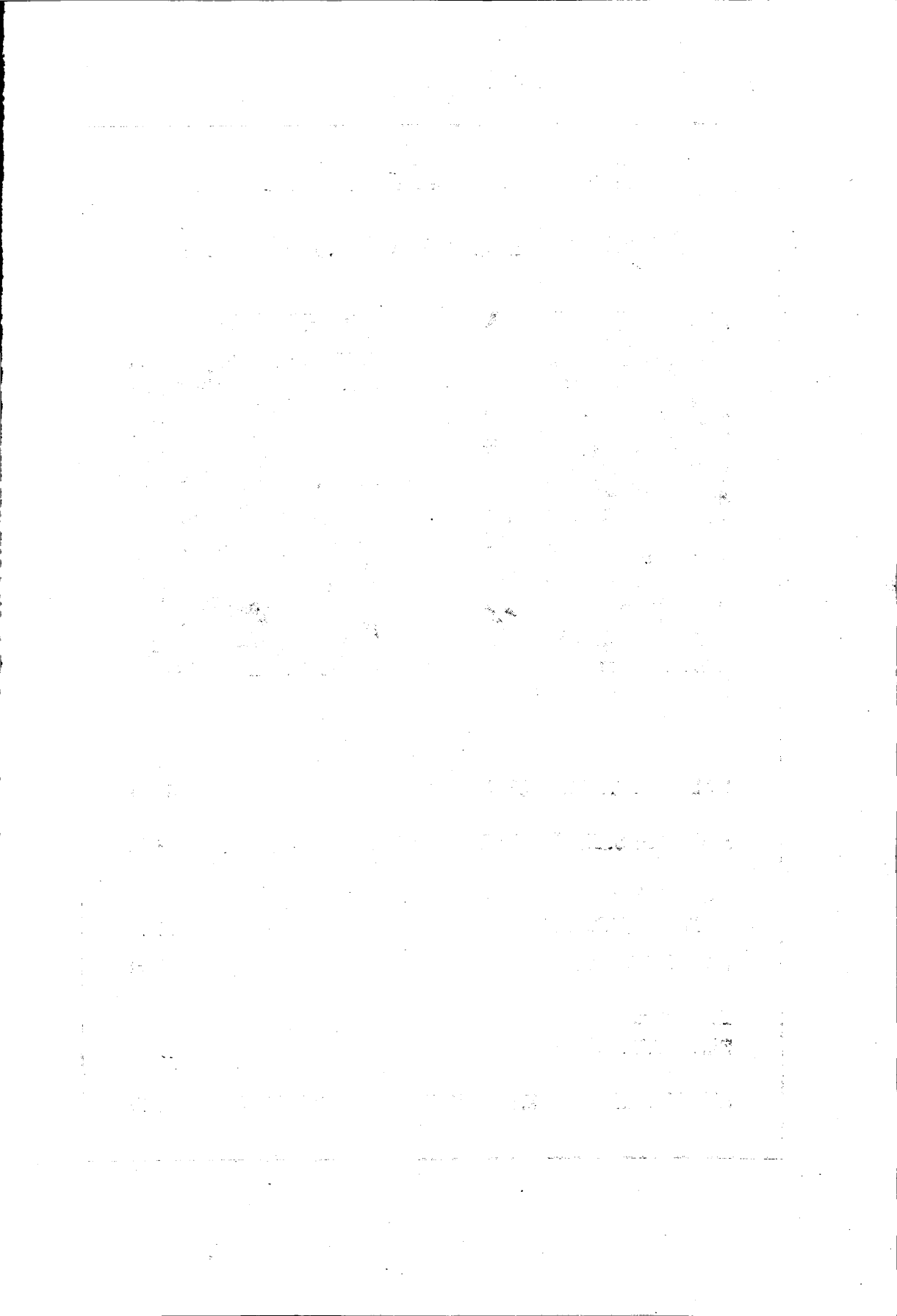
RUNDSCHAU

- BISTRA ZWETKOWA Паметна битка на народите (Европейският юго-изток и османското завоевание — крня на XIV и първата половина на XV. в.) (*József Bödey*) 124
- W. S. POSNANSKIJ В. И. Ленин и Советы Сибири (1917—1918 гг.). Руководство военно-политической деятельностью Советов в борьбе с контрреволюцией. (*Antal Józsa*) — — — — — — — — — — 127
- OLAF GROEHLER Die Memoiren von Feldmarschall Montgomery (*Sándor Szakály*) — — — — — — — — — — 128
- OLAF GROEHLER Der Krieg in Korea, 1950—53. (*S. Sz.*) — — — — — — — — — — 131
- OLAF GROEHLER Wojskowy Przegląd Historyczny, 1979, Nr. 1—4. (*Eleonora Windisch*) — — — — — — — — — — 132

BIBLIOGRAPHIE

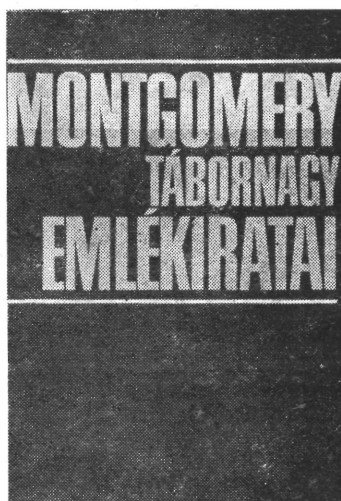
- Die Kriegsliteratur in Ungarn, 1979. 2. Teil (*István Viniczai—Eleonora Windisch*) — — — — — — — — — — 138

Ára: 13,- Ft

A Zrínyi Katonai Kiadó legújabb kiadványaiból

HADMŰVELETI MŰVÉSZET	40 Ft
A VARSÓI SZERZŐDÉS SZERVEZETE	42 Ft
Garai Gábor VÉGTELEN MEG EGY	20 Ft
KIVONT KARDOK	10 Ft
Enzsöl Gyula PÁNCÉLHÁRÍTÁS	29 Ft
PÁRTPOLITIKAI MUNKA A KIKÉPZÉS SZOLGÁLATÁBAN	25 Ft